



ISSN 2518-7945 (Print)
ISSN 2663-5119 (Online)



BULLETIN **OF THE KARAGANDA UNIVERSITY**

LAW
Series

2026 • Volume 31 • Issue 1(121)

ISSN 2518-7945 (Print)

ISSN 2663-5119 (Online)

Индексі 74619

Индекс 74619

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN

OF THE KARAGANDY
UNIVERSITY

ҚҰҚЫҚ сериясы

Серия ПРАВО

LAW Series

2026

31-том • 1(121)-шығарылым

Том 31 • Выпуск 1(121)

Volume 31 • Issue 1(121)

1996 жылдан бастап шығады

Издается с 1996 года

Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda

2026

Бас редакторы
заң ғыл. д-ры **Н.О. Дулатбеков**

Жауапты хатшы
заң ғыл. канд., қауымд. проф. **Г.М. Рысмагамбетова**

Редакция алқасы

| | |
|-------------------------|---|
| Г.З. Кожаметов, | заң ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қазақстан); |
| С.К. Амандыкова, | заң ғыл. д-ры, АІУ Жоғары құқық мектебі, Астана (Қазақстан); |
| М.А. Сарсембаев, | заң ғыл. д-ры, «Болашақ» консалтингтік тобы» ЖШС, Астана (Қазақстан); |
| Т.Е. Қаудыров, | заң ғыл. д-ры, М.С. Нәрікбаев атындағы Қазақ гуманитарлық-заң университеті, Астана (Қазақстан); |
| Д. Чанкова, | PhD, «Неофит Рильский» Оңтүстік-Батыс университеті, Благоевград (Болгария); |
| Б.А. Тайторина, | заң ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан); |
| Н.В. Мороз, | заң ғыл. канд., «МИФИ» Ұлттық ядролық зерттеу университеті, Мәскеу (Ресей); |
| М. Греджи, | PhD, Феррара университеті (Италия); |
| С.П. Мороз, | заң ғыл. д-ры, Каспий университеті, Алматы (Қазақстан); |
| Я. Ердоған, | PhD, Анталия «Білім» университеті, Анталия (Түркия); |
| А.М. Хлус, | заң ғыл. канд., Беларусь мемлекеттік университеті, Минск (Беларусь); |
| Е.Н. Клюева, | заң ғыл. д-ры, Мемлекеттік инфрақұрылым және технологиялар университеті, Киев (Украина); |
| С.А. Балащенко, | заң ғыл. д-ры, Беларусь мемлекеттік университеті, Минск (Беларусь) |

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28.

E-mail: pravo_vestnik@mail.ru. Сайт: <https://law-vestnik.buketov.edu.kz>

Атқарушы редактор

PhD Г.Б. Саржанова

Корректорлары

С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина, М.М. Кириллова

Компьютерде беттеген

О.А. Кулов

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Құқық» сериясы. — 2026. — 31-т. — 1(121)-шығ. — 173 б. — ISSN 2518-7945 (Print). ISSN 2663-5119 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат министрлігінде тіркелген. 11.12.2025 ж. № KZ89VPY00136943 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.03.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 21,6 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 22.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ұлттық зерттеу ун-ті» КеАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

Главный редактор
д-р юрид. наук **Н.О. Дулатбеков**

Ответственный секретарь
канд. юрид. наук, ассоц. проф. **Г.М. Рысмагамбетова**

Редакционная коллегия

| | |
|-------------------------|--|
| Г.З. Кожаметов, | д-р юрид. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан); |
| С.К. Амандыкова, | д-р юрид. наук, Высшая школа права АІУ, Астана (Казахстан); |
| М.А. Сарсембаев, | д-р юрид. наук, ТОО «Консалтинговая группа “Болашак”», Астана (Казахстан); |
| Т.Е. Каудыров, | д-р юрид. наук, Казахский гуманитарно-юридический университет имени М.С. Нарикбаева, Астана (Казахстан); |
| Д. Чанкова, | PhD, Юго-Западный университет «Неофит Рильский», Благоевград (Болгария); |
| Б.А. Тайторина, | д-р юрид. наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы (Казахстан); |
| Н.В. Мороз, | канд. юрид. наук, Национальный исследовательский ядерный университет «МИФИ», Москва (Россия); |
| М. Греджи, | PhD, Университет Феррары (Италия); |
| С.П. Мороз, | д-р юрид. наук, Каспийский университет, Алматы (Казахстан); |
| Я. Ердоган, | PhD, Университет Анталии «Билим», Анталья (Турция); |
| А.М. Хлус, | канд. юрид. наук, Белорусский государственный университет, Минск (Беларусь); |
| Е.Н. Клюева, | д-р юрид. наук, Государственный университет инфраструктуры и технологий, Киев (Украина); |
| С.А. Балашенко, | д-р юрид. наук, Белорусский государственный университет, Минск (Беларусь) |

Адрес редакции: 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28.
E-mail: pravo_vestnik@mail.ru. Сайт: <https://law-vestnik.buketov.edu.kz>

Исполнительный редактор

PhD Г.Б. Саржанова

Корректоры

С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина, М.М. Кириллова

Компьютерная верстка

О.А. Кулов

Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». — 2026. — Т. 31. — вып. 1(121). — 173 с. ISSN 2518-7945 (Print). ISSN 2663-5119 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ89VPY00136943 от 11.12.2025 г.

Подписано в печать 30.03.2026 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 21,6 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 22.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16.
E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

Chief Editor

Doctor of law **N.O. Dulatbekov**

Secretary

Cand. of law, Associate Professor **G.M. Rysmagambetova**

Editorial board

| | |
|---------------------------|---|
| G.Z. Kozhakhmetov, | Doctor of Law, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan); |
| S.K. Amandykova, | Doctor of Law, AIU High School of Law, Astana (Kazakhstan); |
| M.A. Sarsembayev, | Doctor of Law, Senior Researcher, LLP “Bolashak” Consulting group, Astana (Kazakhstan); |
| T.E. Kaudyrov, | Doctor of Law, M. Narikbayev Kazakh Humanitarian Law University, Astana (Kazakhstan); |
| D. Chankova, | PhD, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria); |
| B.A. Taitorina, | Doctor of Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan); |
| N.V. Moroz, | Cand. of Law, National Research Nuclear University “MEPhI”, Moscow (Russia); |
| M. Gregg, | PhD, University of Ferrara (Italy); |
| S.P. Moroz, | Doctor of Law, Caspian University, Almaty (Kazakhstan); |
| Y. Erdogan, | PhD, Antalya “Bilim” University, Antalya (Turkey); |
| A.M. Khlus, | Cand. of Law, Belarusian State University, Minsk (Belarus); |
| E.N. Klyueva, | Doctor of Law, State University of Infrastructure and Technology, Kiev (Ukraine); |
| S.A. Balashenko, | Doctor of Law, Belarusian State University, Minsk (Belarus) |

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan.

E-mail: pravo_vestnik@mail.ru. Web-site: <https://law-vestnik.buketov.edu.kz>

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Proofreaders

S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina, M.M. Kirillova

Computer layout

O.A. Kulov

Bulletin of the Karaganda University. “Law” Series. — 2026. — Vol. — 31. Iss. 1(121). — 173 p. — ISSN 2518-7945 (Print), ISSN 2663-5119 (Online).

Proprietary: NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”.

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ89VPY00136943 dated 11.12.2025.

Signed in print 30.03.2026. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 21,6 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 22.

Printed in the Publishing house of NLC “Karaganda National Research University named after acad. Ye.A. Buketov”.

28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16.
E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

КОНСТИТУЦИАЛЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ КОНСТИТУЦИОННОЕ И МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО CONSTITUTIONAL AND INTERNATIONAL LAW

| | |
|--|----|
| <i>Amandykova L.K., Kulsharbekova G.K.</i> The legal content of Kazakhstan's cybersecurity in international and national context..... | 6 |
| <i>Zhambekova A.Z., Zalesny J.</i> International legal standards of citizenship for children | 20 |
| <i>Nurtay M.N., Bekenova A.B.</i> Regulation of parallel imports of medicinal products: international and foreign experience | 31 |
| <i>Omarova A.H.</i> International Legal Regulation of Transboundary Waters of Central Asia..... | 42 |
| <i>Wang Hong-wei, Omirzhanov Ye., Su Ming-zhe.</i> Study on the reconstruction of rules and regional coordination for cross-border tourism disputes from the perspective of China–Central Asia cooperation | 50 |
| <i>Xiao Sheng-le, Wang Qi-fei, Wang He-yong</i> Study on the concretisation of the “fair and equitable treatment” clause in the field of energy investment within the Shanghai Cooperation Organisation..... | 62 |

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

| | |
|---|-----|
| <i>Бирманова А.И., Шакирова А.Б.</i> Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде азаматтардың білім алу және кемсітушілікке қарсы іс-қимыл құқығын іске асыру: құқықтық және әлеуметтік аспектілері..... | 73 |
| <i>Galy Zh.O., Akhmetova I.A.</i> Anti-corruption volunteering as a tool for strengthening legal culture..... | 87 |
| <i>Zhunussova L.M., Kopzhassarova S.I.</i> The Role and Significance of Judicial Precedent as a Source of Law | 96 |
| <i>Оралбаев Н.К., Бирманова А.И., Залесны Я.</i> Құқықсубъектіліктің теориялық негіздері және оның заманауи эволюциясы..... | 108 |

ЕҢБЕК, АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТРУДОВОГО, ГРАЖДАНСКОГО И ГРАЖДАНСКОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА CURRENT ISSUES IN LABOUR, CIVIL AND CIVIL PROCEDURAL LAW

| | |
|--|-----|
| <i>Байтерекова К.Б., Сактаганова А.Б.</i> Еңбек барысында туындайтын жазатайым оқиғалардан міндетті әлеуметтік сақтандыру туралы Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру: заманауи үрдістер мен құқықтық мәселелері | 116 |
| <i>Zhagalov R.B., Rustembekova D.K., Juchnevicius E.</i> The use of blockchain technology in the public procurement system: international legal experience..... | 126 |

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ, КРИМИНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УГОЛОВНОГО ПРАВА, КРИМИНОЛОГИИ И УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА CURRENT ISSUES IN CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY AND CRIMINAL PROCEDURAL LAW

| | |
|--|-----|
| <i>Жаксыбеков Н., Әбдіжәми А.</i> Қазақстанда бостандығынан айыру түріндегі жазаны орындаудың және жаза атқару жүйесі мекемелеріндегі сотталғандар санын азайтудың құқықтық негіздері..... | 137 |
| <i>Николаева Е.А., Кабжанов А.Т.</i> Проблемы квалификации преступлений, совершённых с использованием искусственного интеллекта | 147 |
| <i>Sarsenbayeva B.B., Jubanov Y.A.</i> Cyberbullying as a factor in driving minors to suicide: criminal law and criminological analysis..... | 161 |

L.K. Amandykova¹ , G.K. Kulsharbekova^{2*} 

¹Astana International University, Astana, Kazakhstan;

² Astana Representative Office of the Distance Learning Center of the Karaganda University of Kazpotreboysuz, Astana, Kazakhstan
(E-mail: kg-k@mail.ru, monamie2000@mail.ru)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5341-1776>

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-3340-8798>

The legal content of Kazakhstan's cybersecurity in international and national context

The aim of this study is to analyze the implementation of international cybersecurity standards in the Republic of Kazakhstan. The country actively cooperates with the United Nations and other international organizations, applying strategic approaches and regulatory mechanisms to strengthen the stability of its cyberspace. Threats such as cyberterrorism, cyber espionage, and interference in national processes are increasing, which requires intensified international cooperation. In this context, the role of the United Nations in coordinating efforts to develop universal principles and norms of state behavior in cyberspace is growing, as reflected in the adoption of new resolutions and the expanded mandate of the Open-ended Working Group on Cybersecurity. The study employs structural, logical, and dialectical methods to examine Kazakhstan's cybersecurity legislation. Additionally, international acts, scientific publications, and materials from international organizations were analyzed to establish a theoretical foundation. The results indicate that Kazakhstan's international commitments, particularly within the UN framework, play a key role in shaping its national cybersecurity policy. Active participation in international initiatives, adaptation of national legislation, and implementation of strategic programs contribute to strengthening the country's cybersecurity and integrating it into the global digital space. The incorporation of international legal norms into national legislation remains a crucial element of this process.

Keywords: cybersecurity, cyber threats, international cyber regulation, international law, UN, Kazakhstan's cyber shield, Digital Kazakhstan, Information technology, soft law, artificial intelligence.

Introduction

The increasing dependence of society on digital technologies has heightened the relevance of this topic, as it gives rise to new threats in cyberspace. In today's evolving global society, cyberspace is becoming increasingly important for economic growth, national security, and social stability. Cyberspace threats are becoming increasingly complex and diverse, necessitating coordinated efforts by the international community. Since the internet transcends borders, cyberthreats can impact multiple countries and regions, which, in turn, requires the development of effective mechanisms for international cooperation in cybersecurity and the establishment of universal regulatory standards.

Protecting personal data is becoming an important component of security in the digital age. Personal data is becoming a valuable asset and is often targeted by criminals, both for financial gain and to discredit individuals and destabilize society as a whole. Therefore, legal regulation of the collection, storage, and use of

* Corresponding author's e-mail: kg-k@mail.ru

personal data is becoming increasingly important, aimed at protecting privacy and preventing cybercrimes such as identity theft, identity fraud, and attacks on critical infrastructure.

The relevance of this research topic is heightened by recent global trends. In 2022–2024, many states, including the Republic of Kazakhstan, faced large-scale cyberattacks targeting public and private entities. Threats of cyberterrorism, cyberespionage, and interference in national processes through cyberspace are growing, requiring more active international cooperation.

An additional factor complicating the legal regulation of cybersecurity is the rapid development of artificial intelligence, the Internet of Things, and automated systems, which is leading to the emergence of new threats and the transformation of existing risks. In response, states are increasingly entering into bilateral and multilateral agreements aimed at strengthening cooperation in the cyber sphere, highlighting the need for a thorough study of the international legal framework for cybersecurity, particularly in the context of intensifying global technological competition.

Recognizing the scale of cyber threats, countries are developing national cybersecurity strategies and adopting laws aimed at preventing, detecting, and combating cyber threats, as well as protecting critical infrastructure and ensuring citizens' rights in the digital space.

All of the above circumstances highlight the importance of systematic scientific analysis and improvement of legal norms in the field of cybersecurity to effectively protect the interests of the state, business, and society in the context of digitalization.

The purpose of this scientific article is to study the legal content of Kazakhstan's cybersecurity in an international and national context.

Objectives:

- to study the existing international legal norms governing the field of cybersecurity;
- to analyze Kazakhstan's participation in international agreements and UN initiatives on this topic;
- to consider the mechanisms of cooperation between Kazakhstan and other countries with international organizations in the field of information security.

The purpose of the research article is to determine theoretical and legal foundations of Kazakh cybersecurity in the international and national context.

A review of the development of this issue shows that it has received little attention from domestic researchers. Kazakh researchers have not conducted a comprehensive fundamental study of this topic. A fragmentary analysis is provided on: cybercrime issues: the experience of international cooperation (Satbayeva, A.M., Alimbetova, A.R., Beisenbayeva, M.T.); legal issues in combating cybercrime: the experience of the Republic of Kazakhstan (Baimagambetova, Z.M.); international law and its response to modern security threats arising from the development of weapons and technologies (Ibragimov, Zh.I., Asanova, T.S.).

This study is based on the work of scholars such as Assaf A., Satbaeva A.M., Sidorova T.Y., and Tikk E., who specialize in international law, human rights, and global security issues, including aspects of cyberspace. These authors paid particular attention to the development of the international legal regime in cybersecurity and the role of international organizations, particularly the UN, in ensuring digital stability. Their research provided the methodological and conceptual basis for analyzing the Republic of Kazakhstan's participation in international initiatives aimed at countering cyber threats.

In Russian legal science, fundamental analyses of cybersecurity and international law have been conducted by researchers such as Yakovleva, A.V., Korostelev, D.A., and Danelian, A.A.

However, comprehensive scientific research in the Republic of Kazakhstan remains incomplete. The development of the digital economy is accompanied by increasing dependence on information technology, which leads to the emergence of new vulnerabilities and requires additional measures to protect cyberspace. The Republic of Kazakhstan, implementing its digital transformation policy within the framework of the Digital Kazakhstan program, is faced with the need to constantly update its cybersecurity legislation and actively participate in international initiatives and agreements, which is the basis for considering this topic.

The authors believe the findings of this study are useful for students majoring in law. The results of the study can be used in developing a state cybersecurity strategy, shaping Kazakhstan's foreign policy approaches, and drafting international agreements. They can also serve as a basis for educational and analytical materials in the fields of international law and ICT security.

Methods and materials

The study was conducted on the basis of an analysis of the theoretical and legal foundations of Kazakhstan's cybersecurity at the international and national levels. The information security doctrine has long been enriched by the results of applying methods such as comparative legal and institutional regulatory analysis, the result of which will make it possible to identify and highlight all the relationships, that is, all the differences and similarities between the terms being compared, we will determine the importance of the established relationships, as well as the content of such relationships, as a result. It is not only the scientific and educational block of research that is being replenished by studying international experience. However, additional scientific and legal tools are being formed to ensure the optimization of domestic legislation on the application of norms regulating cybersecurity in Kazakhstan. Peer-reviewed publications: This is an important element, as publications in peer-reviewed journals provide scientific assessment and analysis. Works focusing on comparative legal analysis or institutional aspects of cybersecurity are particularly important. The main sources for this study included regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan, monographs, dissertations, educational materials, and information from the United Nations. These sources were analyzed and served as the theoretical foundation for the article.

Results

Cybersecurity, as a key area of international cooperation, remains the subject of intense academic, political, legal, and diplomatic debate. The increasing frequency of cross-border cyber threats, the impossibility of effectively addressing them within the sovereignty of a single state, and the destructive potential of cyberattacks necessitate the search for sustainable international mechanisms. This necessitates a comprehensive understanding of the legal framework for cybersecurity as a cross-cutting category of international law.

For the Republic of Kazakhstan, as a state located at the intersection of geopolitical and technoeconomic zones of influence, it is especially important not only to follow international trends but also to develop its own legal identity in the digital sphere. This requires a careful study of the conceptual approaches of leading researchers, identifying patterns and contradictions, and adapting the findings to the country's national interests and international obligations.

Assaf A.'s article "Violation of State Sovereignty in Cyberspace: An Analysis Through the Prism of the UN Charter" (2024) examines a key conflict of contemporary international law: the applicability of traditional norms enshrined in the UN Charter to state actions in the cyber environment. The author analyzes Articles 2(4) (prohibition on the use of force) and 51 (the right to self-defense), as well as their interpretations in the context of cyberattacks and cyberespionage [1]. Assaf emphasizes that sovereignty in the digital age acquires not only a territorial but also an infrastructural dimension, encompassing communication networks, information resources, and even data. The problem lies in the lack of consensus on which cyber actions constitute a violation of sovereignty: cyberespionage, election interference, attacks on critical infrastructure?

This area is critically important for Kazakhstan, as the country is developing as a digital hub in Central Asia and increasingly participating in cross-border digital interactions. Given Kazakhstan's neutral position in global politics, Assaf's emphasis on the universalism of the UN Charter can serve as the basis for developing the country's legal position within the OEWG [1].

Emphasis is placed on the multilateral nature of UN efforts in the field of information security [2]. He examines in detail the evolution of the Group of Governmental Experts (GGE) and the Open-Ended Working Group (OEWG) as two key formats for developing international norms. Sidorova emphasizes in his work that, despite the absence of legally binding documents, it is these mechanisms that lay down the principles of responsible behavior in cyberspace. Particular attention is paid to the concept of "soft law", through which the UN shapes global approaches without violating the principles of sovereignty. Sidorova also points out that effective international cybersecurity is impossible without trust between states, transparency of intentions, and the voluntary exchange of strategies [2].

For Kazakhstan, Sidorova T.Y.'s work is particularly valuable, as it demonstrates a model of participation in the global legal architecture without the imposition of binding obligations. This approach aligns with Kazakhstan's foreign policy commitment to multilateralism, diplomatic flexibility, and engagement in international platforms as a bridge between East and West [2].

A strategic approach to international law focuses on institutional adaptation [3]. According to the author, international legal institutions must evolve in line with digital threats, including the creation of new working groups, digital ombudsmen, transnational cybercrime tribunals, and response institutions. He be-

believes that the UN institutional framework needs modernization, including a review of the decision-making mechanism, expansion of the mandates of the ITU and UNODC, and the development of hybrid platforms between states and private companies. He also raises questions about the effectiveness of norm-building initiatives and the importance of engaging states in the Global South [3].

Discussion

Analysis of scientific approaches to international legal regulation of cybersecurity

Kazakhstan, as a country with growing influence in Central Asia, could use these ideas to advance its regional cybersecurity initiative. This involves establishing a UN-supported Central Asian cyber coordination center, where Kazakhstan would act as a mediator between international organizations and local states [3; 35].

Emphasizing gaps and the legal aspect of international regulation, the author argues that the lack of clear definitions of cyber aggression, digital sovereignty, and the military use of Information and Communication Technology leads to arbitrary interpretation and politicization of the law. He raises the issue of the impossibility of effective enforcement, even with the political will—particularly in matters of cyber espionage or cyber sabotage, which states often find difficult to prove or present in a legally acceptable form.

This approach is particularly relevant for Kazakhstan, as the country must consider the risks of digital attacks that are difficult to classify but can have devastating consequences for the economy or public order. Danel'yan's work highlights the need for not only legal but also technical mechanisms to verify cyber incidents. In this regard, Kazakhstan could propose participation in UN pilot programs on digital attribution.

It is emphasized that in order to effectively combat cross-border crime, it is necessary to strengthen information exchange and procedural compatibility with foreign jurisdictions. The paper shows that Kazakhstan is ready not only to adopt international experience, but also to share its own as an example of a “legal bridge” between different legal systems. This strengthens the validity of Kazakhstan's participation in global discussions at the UN and expands its diplomatic influence in the field of digital regulation [4; 113].

In June 2024, a meeting of the Committee of the Convention on Cybercrime was held in Strasbourg. Kazakhstan began to establish cooperation with the Council of Europe on combating cybercrime and was invited to join. European Treaty Series—No. 185 Convention on Cybercrime, Budapest, 23.XI.2001. This Convention will be implemented to complement applicable multilateral or bilateral treaties or arrangements European Convention on 1957 (ETS No. 24), on Mutual Legal Assistance in Criminal Matters of 1959 (ETS No. 30), and additional Protocol to it of 1978 (ETS No. 99) [5].

Authors Ibragimov Zh.I. and Asanova T.S. examine the impact of new military and technological developments, including cyber weapons, on international security. They emphasize that international law has lagged behind the pace of technological progress, and existing treaties (the Geneva Conventions, the UN Charter) do not provide sufficient responses to cyber threats. The legal vacuum in matters of cyber conflicts and attribution of responsibility is particularly acute. For Kazakhstan, which seeks to strengthen the non-proliferation regime and prevent the militarization of cyberspace, such ideas provide a basis for diplomatic initiatives at the UN aimed at developing international agreements banning cyber weapons [6; 184].

Zabikh S. has an applied focus and offers a systematic review of foreign models of legal regulation of information security, including practices of the USA, EU, China, and Russia. Particular attention is paid to the possibility of adapting these approaches to Kazakhstan's conditions. The author proposes a hybrid model that combines elements of legal control (in the spirit of the EU) and technical autonomy (in the spirit of China). Zabikh concludes that the regionalization of international norms, taking into account the specifics of CIS countries, is advisable. For Kazakhstan, this is of interest as a conceptual basis for developing a national strategy based on international experience and the principle of multi-level integration [7; 72].

There are significant differences in approaches to the legal regulation of cybersecurity in Russia and other countries. Particular emphasis is placed on institutional models, the role of the state in ensuring information security, and the balance between the public and private sectors [8]. He notes that Western models emphasize public-private partnerships and soft law, while Russia and a number of other countries focus on state control. The importance of this author's work for Kazakhstan lies in the need to determine its own regulatory model: whether to strengthen state control or pursue deregulation. Yakovleva, A.V. also offers an assessment of the potential for unifying technical standards, which is important for Kazakhstan in its dialogue with the ITU and the UN [8; 112].

Lim V.B. focuses on the evolution of information security in the Republic of Kazakhstan. He provides a detailed analysis of strategic documents (the State Program “Digital Kazakhstan”, the information security

strategy, and the Law “On Personal Data”) and their compliance with international standards. Lim emphasizes that Kazakhstan is moving toward harmonization with global standards, including through cooperation with international organizations. The work is useful as an empirical basis illustrating Kazakhstan’s progress in the area of digital regulation. It also points to the importance of expanding Kazakhstan’s participation in international initiatives on certification and cross-border data protection [9].

Korostelev, D.A. reviews the UN’s activities, focusing on the GGE and OEWG documents. She emphasizes the strategic challenges facing the organization: the lack of a universal understanding of threats, differences between countries in the West and the Global South, and gaps in law enforcement. In her article, Korostelev, D.A. concludes that the UN needs to rethink its regulatory instruments—a transition from norm-building to enforcement. For Kazakhstan, this work is of interest as a justification for participation in UN mechanisms not only as an observer but also as a mediator and initiator of new initiatives [10; 590].

In his work, Danelian, A.A. emphasizes that cyberspace is a new sphere of international interaction that requires the creation of specific norms and institutions. He proposes three levels of regulation: universal (at the UN level), regional (EU, CSTO, SCO), and national. The author emphasizes that the lack of uniform definitions and standards slows the legal development of cyberspace and creates legal pluralism. For Kazakhstan, this study is valuable as an argument in favor of aligning national legislation with global and regional norms. Participation in the development of such norms, especially within the OEWG, is strategically important, so as not to be a passive object of legal regulation, but to become a subject of its formation [11; 263].

Authors Satbaeva A.M., Alimbetova A.R., and Beisenbaeva M.T. analyze international instruments to combat cybercrime, including the Budapest Convention, and emphasize the importance of bilateral and multilateral cooperation. Particular attention is paid to the role of INTERPOL, UNODC, and regional initiatives such as the digital units of the CSTO and SCO. The work is useful in demonstrating how Kazakhstan can effectively utilize existing platforms to deepen legal and operational cooperation. The authors also raise the issue of a shortage of specialists and technology, which requires state support and may become a subject of foreign policy cooperation.

The book focuses on issues of digital sovereignty, control over internet infrastructure (in particular, DNS and IP addressing), and participation in the governance of global digital resources. The author critically evaluates the dominance of Western platforms and raises the issue of “information inequality” between states. For Kazakhstan, this is important in the context of formulating a position on internet regulation. Krylov D.N., P’yankova A.A. proposes viewing the internet as a “global public good” requiring an international regulatory regime under the auspices of the UN. This paves the way for Kazakhstan to propose its own initiative to democratize internet governance.

Verhelst, E. Vauters, Y., examines the mechanisms for the formation and application of international treaties, particularly in a context where the cyber environment is evolving faster than jurisprudence. She identifies soft law, UN resolutions, and technical regulations as elements of a flexible regulatory environment [14; 141]. The author emphasizes that, in the face of political disagreements, the UN is increasingly using declarations, norms of conduct, and advisory documents rather than binding agreements. For Kazakhstan, this represents a window of opportunity: it is through the process of soft norm-building that the country can influence the formation of rules without possessing superpower status.

Analyzing the relationship between public international law, EU law, and private international law in regulating global cyberspace, she emphasizes the blurred boundaries between the public and private sectors and the growing influence of non-state actors—tech companies. Kazakhstan, as a country where digitalization is gaining momentum, could take at Yakovleva proposals into account when developing national legislation, taking into account cross-border jurisdiction, the protection of personal data, and the digital rights of citizens, while remaining within the framework of the UN Charter and global norms.

She systematizes approaches to cyber regulation in Russia and abroad, emphasizing the normative differences between “control” (Russia, China) and “liberal” (USA, EU) models [12]. Her study also provides an overview of the development of the legal framework: from the general principles of international law to specialized laws and strategies. She points out that effective cybersecurity is impossible without taking into account the transnational nature of threats and, therefore, requires interaction between the national and international levels. Yakovleva proposes the concept of a “legal compromise”—a system of flexible, but practice-based international obligations that can be adapted to the local context. For Kazakhstan, this work provides a theoretical basis for constructing a “balanced model” that combines elements of sovereign control with active participation in international mechanisms (including the OEWG at the UN) [12].

Moynihan C. views international law as a system aimed at ensuring predictability, responsibility, and mutual trust in cyberspace [13]. The author advocates for the development of universal principles of responsible behavior, including: prohibiting malicious cyber operations against critical infrastructure, respecting digital sovereignty, and cooperating on attribution issues. She points out that international law should take into account the behavior of both states and non-state actors, including transnational IT companies. This implies the need for hybrid governance models and a stronger role for the UN in regulating not only conflicts but also everyday interactions in the cyber environment [13].

For Kazakhstan, these ideas are relevant in the context of its participation in the OEWG and global normative initiatives. Kazakhstan can offer a model of cooperative regulation that accepts responsibility for actions within the national territory, but without restricting cross-border digital trade [14].

Tikk E. and Kerttunen M. analyze the evolution of the mandates of the UN Group of Governmental Experts (GGE) and its impact on the formation of norms for responsible state behavior in cyberspace. They examine the development of soft law instruments, such as the GGE reports of 2013, 2015, and 2021, which enshrine the fundamental principles of respect for sovereignty, non-interference, confidence-building measures, and transparency [14].

The authors criticize the GGE for its closed nature and propose a shift to more inclusive mechanisms—such as the OEWG, where all states can participate equally. They also emphasize the importance of aligning GGE norms with national security strategies. For Kazakhstan, this confirms the importance of participating not only as an observer in the GGE but also as an active participant in the OEWG, where it can advance its own initiatives tailored to the needs of developing countries [14].

Theoretical Framework: Universality and Adaptability of International Law

The scholarly literature on international cyberlaw demonstrates two opposing, yet largely complementary, approaches. The first, presented by Assaf and Kittichaisaree, insists on the applicability of traditional international law—primarily the UN Charter and international humanitarian law—to actions in cyberspace. According to their approach, the universal principles of sovereignty, the prohibition of the use of force, the principle of non-intervention, and the right to self-defense remain applicable in the digital environment. Furthermore, the authors believe that abandoning these norms in cyberspace would lead to the destruction of the foundations of the international legal order [1, 15].

Researchers such as Danel'yan A.A. and Verhelst, E. and Wouters, Y. take the opposite position. They argue that the digital space creates unique challenges that cannot be effectively regulated within existing legal models. In this context, soft law—a system of international political and legal documents, declarations, resolutions, and codes of conduct that, although not binding, shape the legal practices of states—is becoming a key instrument of legal evolution [4].

Kazakhstan, striving for a balance between global integration and the protection of national sovereignty, would do well to adopt a middle ground. On the one hand, it is important to recognize the applicability of fundamental norms of international law, while on the other hand, it is important to actively participate in their development and adaptation through OEWG mechanisms and participation in lawmaking within the UN [1].

Soft Law vs. Hard Law: The Dilemma of Efficiency and Legal Evolution

One of the most pressing issues is the choice between soft and hard forms of legal regulation. Researchers Tikk and Kerttunen, as well as Moynihan, emphasize the importance of “soft law”, formed through resolutions, declarations, and framework commitments within the framework of the GGE and OEWG. These norms are becoming an important tool for developing agreed standards of state behavior in the digital environment and can serve as a basis for subsequent consolidation in legally binding treaties [13, 14].

In such a situation, Kazakhstan may put forward an initiative to create a hybrid international platform that combines elements of strict regulation (for example, at the conventional level) with voluntary mechanisms for monitoring, evaluation and exchange of practices.

Sovereignty in Cyberspace: Conceptual Transformations

The concept of digital sovereignty is central to the analysis of international regulation. Chernenko and Yakovleva interpret it as the state's right to fully regulate digital infrastructure, including control over data, traffic, and access infrastructure. This approach strengthens state power, but simultaneously draws criticism from proponents of an open internet and net neutrality.

In contrast, Tikk and Moynihan propose a concept of network pluralism, in which state jurisdiction is limited by international obligations and regulation is carried out with the participation of multilateral actors, ranging from intergovernmental organizations to private corporations [13, 14].

Of particular importance are the works of Lim, Zabikh, Satbayeva, and other Kazakhstani researchers, who focus on institutional, educational, and legal transformation within the country [5, 7, 9, 12]. They emphasize the need to adapt foreign experience to Kazakhstani realities, in particular, borrowing principles from EU and Russian models, but adapting them to national goals.

Given Kazakhstan's transit position between East and West, the country can offer a unique concept of "digital transit"—a model that combines compatibility with international standards, openness to cooperation, and the development of local legal and technical solutions [7, 9]. Developing digital diplomacy and establishing a national position on international cyber regulation are also becoming important tasks [12].

An analysis of scientific approaches reveals a broad spectrum of opinions, from normative universalism to pragmatic regionalism. Kazakhstan, located at the epicenter of these processes, has the potential to become an active participant and even initiator of key international processes in the field of digital regulation [1, 5, 9]. A scientific understanding of these approaches allows for the development of a balanced foreign policy strategy in the field of cybersecurity, incorporating elements of soft and hard law, protecting sovereignty, and openness to international cooperation.

The interim conclusion is that Kazakhstan should actively participate in international lawmaking, promoting its own initiatives based on the principles of accountability, transparency, legal certainty, and regional balance [1, 2, 3]. This will not only protect the country's digital interests but also contribute to the global architecture of sustainable and equitable regulation of cyberspace.

International initiatives and their impact on Kazakhstan's cyber policy: Kazakhstan is actively involved in international cybersecurity efforts. In 2024, the UN General Assembly adopted the Convention on Cybercrime, the first international criminal justice treaty in more than 20 years aimed at strengthening global cooperation in combating cyber threats. Kazakhstan supported this initiative, demonstrating its commitment to comply with international cybersecurity standards, which resulted in the signing of the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 24, 2025 No. 1067 "UN Convention against Cybercrime; strengthening international cooperation in combating certain crimes committed using information and communication systems and in the exchange of evidence in electronic form related to serious crimes" [16].

Furthermore, in 2024, Kazakhstan ratified an agreement with the UN to organize the Asia-Pacific Ministerial Conference on Digital Inclusion and Transformation. This agreement provides for the establishment of a UN Digital Solutions Center for Sustainable Development in Central Asia in Almaty, strengthening regional cooperation and the exchange of best practices in digitalization [17].

National strategies and programs in the context of international commitments: In response to international challenges and obligations, Kazakhstan has developed and is implementing a number of national strategies and programs. One of the key ones is the "Kazakhstan Cyber Shield" cybersecurity concept, approved in 2017. It aims to ensure the protection of electronic information resources, information systems, and telecommunications networks from external and internal threats.

The "Digital Kazakhstan" State Program is also being implemented, which includes measures to establish information security operations centers, incident response services, and research laboratories. The program provides institutional support, including legislative amendments and the definition of cybersecurity standards in line with international requirements and best practices.

Improving Kazakhstan's international ranking and recognition of its efforts: Through the active implementation of national programs and participation in international initiatives, Kazakhstan has significantly improved its position in global cybersecurity rankings 2024. In September, the UN report for 2024 was published, in which Kazakhstan scored 94.04 points out of 100 possible in the second group (advanced level 2) according to the Global Cybersecurity Index. In 2024, the country ranked third in the Tier 2 ranking of the UN International Telecommunication Union, demonstrating a high level of cybersecurity development. Key initiatives contributing to this achievement include the launch of the Malicious Code Research Center, the expansion of the CyberShield-2 program, and the implementation of the Stop Credit function on EGOV [18].

Regional cooperation and integration into international structures: Kazakhstan actively participates in regional and international organizations, such as the Collective Security Treaty Organization (CSTO), the Shanghai Cooperation Organization (SCO), and the Commonwealth of Independent States (CIS). In 2019, the country ratified the Agreement on Cooperation between CSTO Member States in the Field of Information Security, strengthening collective efforts to counter cyber threats.

Furthermore, Kazakhstan advocates for increased cooperation between the CSTO and international organizations such as the UN, CIS, and SCO, which facilitates the exchange of experience and information, as well as the use of partners' potential to counter cyber threats.

The Impact of International Obligations on Domestic Cyber Policy: International commitments, particularly within the UN, play a key role in the formation and development of the domestic cyber policy of the Republic of Kazakhstan. Active participation in international initiatives, the adaptation of national legislation, and the implementation of strategic programs contribute to strengthening the country's cybersecurity and its integration into the global digital space. An important element of this process is the implementation of international law into national legislation. In accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan (Article 4), international treaties ratified by the Republic of Kazakhstan take precedence over its laws, which create a legal mechanism for the direct incorporation of international norms [19].

Similarly, the provisions of UN resolutions on international information security are reflected in national strategies, such as the "Kazakhstan Cyber Shield" [20]. We see that Kazakhstan is implementing both in the form of incorporation (incorporation of norms of international treaties into the national system) and through transformation-adaptation of international norms through the adoption of national legal acts.

Concepts used in cybersecurity law

The International Organization for Standardization's International Standard "Information Technology—Security Techniques—Guidelines for Cybersecurity" contains the terms "cybersecurity", "cybercrime", "cyberspace",

Cybersecurity ISO/IEC 27002:2022 "Code of practice for information security controls" [21].

Cybersecurity is "the preservation of the confidentiality, integrity, and availability of information in cyberspace".

Cybercrime is "criminal activity in which cyberspace services or applications are the instrumentality or target of the crime or in which cyberspace itself is the source, instrumentality, target, or location of the crime".

Cyberspace is "a complex environment that results from the interaction of people, software, and services on the Internet through connected technological devices and networks, and that does not exist in physical form".

Cybersecurity is "the state of being protected from physical, social, spiritual, financial, political, emotional, professional, psychological, educational, or other negative consequences resulting from failures, damage, errors, incidents, accidents, and other events in cyberspace considered undesirable" [21].

The Republic of Kazakhstan, as a member state of the International Telecommunication Union (ITU), is subject to ITU-T Recommendation X.1208 (01/2014), "X Series: Data networks, open systems interconnection and security—Security of cyberspace: Cybersecurity". This recommendation defines the terms "cyber environment" and "cybersecurity". The cyber environment "includes users, networks, devices, all software, processes, stored or transit information, applications, services, and systems that may be directly or indirectly connected to networks" [22].

Cybersecurity is "a set of tools, strategies, security principles, security safeguards, guidelines, risk management approaches, actions, training, practical experience, insurance, and technologies that can be used to protect the cyber environment, organizational, and user resources" [22].

Organizational and user resources include connected computing devices, personnel, infrastructure, applications, services, telecommunications systems, and all information transmitted and/or stored in the cyber environment. Cybersecurity consists of an attempt to achieve and maintain security properties in organizational or user resources against relevant security threats in the cyber environment.

Common security tasks include the following: accessibility; integrity, which may include authenticity and non-repudiation; confidentiality.

The Council of Europe Convention on Cybercrime of November 23, 2001, classifies cybercrime as: 1) crimes against the confidentiality, integrity and availability of computer data and systems (illegal access, unauthorized interception, impact on data, impact on the functioning of a system, unlawful use of devices); 2) crimes related to the use of computer equipment (forgery using computer technology, fraud using computer technology); 3) crimes related to data content (crimes related to child pornography); 4) crimes related to the infringement of copyright and related rights [5].

To implement its cybersecurity program, in 2017 Kazakhstan adopted the Cybersecurity Concept (also known as the "Kazakhstan Cyber Shield" or "KS"). This document is an integral component of state policy and defines its key areas of focus in protecting electronic information resources, information systems, and telecommunications networks, as well as ensuring the secure use of information technology.

In this document, cybersecurity is understood as the state of protection of information in electronic form and the environment for its processing, storage, and transmission (electronic information resources, infor-

mation systems, and information and communication infrastructure) from external and internal threats, that is, information security in the field of informatization.

The Cybersecurity Concept “CC” notes that the classical model of information security is based on three components that ensure the security of information: confidentiality, integrity, and availability. At the same time, due to the development of communication facilities (network technologies) and the possibility of remote use of the network, authenticity and non-repudiation stand out. In Chapter 2 of this law (terms and definitions), along with such concepts as cyberspace, cybersecurity and cybercrime, another definition is given—ensuring cybersecurity, which means maintaining confidentiality, integrity and accessibility of information, but nothing is said about reliability and non-repudiation [8; 113].

In addition, the document enshrines such concepts as threats to information security, lists the most common threats and defines actions related to computer attacks, presents measures to protect information or electronic information resources and systems, and introduces the definitions of “authentication” (establishing authenticity) and “identification” [8; 115].

Key terms and concepts, such as cybersecurity, cyberspace, and cybercrime, are defined in international ISO standards and ITU recommendations, which ensures their universality and common understanding at the global level.

At the same time, the national Cyber Shield Concept of Kazakhstan does not merely replicate these definitions, but adapts them to the realities of digital sovereignty and the country’s institutional capacities. It also introduces additional parameters—authenticity and non-repudiation—and links them to the stages of law enforcement practice and the development of domestic IT companies. This integration allows Kazakhstan to operate within the strict norms of hard law (application of the UN Charter and IHL norms) while simultaneously utilizing flexible soft law instruments (OEWG, GGE), creating a platform for “cooperative sovereignty” and “digital transit” in the Central Asian region. As a result, the national strategic model combines the universality of international law and the adaptability of local mechanisms, serving as a reliable foundation for the formation of a responsible, transparent, and effective legal position for Kazakhstan in the global cyberregulation arena.

The relationship between regulatory acts of the Republic of Kazakhstan in the field of cybersecurity

The development of the Republic of Kazakhstan’s cybersecurity regulatory framework is based on a clear hierarchy of documents, with each subsequent act clarifying, developing, and concretizing the provisions of its predecessors. This creates an end-to-end system of legal regulation for protecting the country’s digital space, ensuring the consistent development of cybersecurity at the strategic, regulatory, and applied levels.

The Law of the Republic of Kazakhstan “On National Security” laid the foundation for all subsequent legal acts in the field of cybersecurity. For the first time, national legislation clearly recognized information security as an independent component of national security. The law defined the main threats in cyberspace, established the responsibility of government agencies for ensuring information security, and created a framework for the development of specialized regulations in this area. At this stage, significant emphasis was placed on the need to create a system for protecting critical information infrastructure (CII) and international cooperation to counter cross-border cyber threats [20].

The “Kazakhstan Cyber Shield” concept developed and further elaborated on the provisions of the National Security Law, applying them to the rapidly changing digital reality. The concept proposed a strategic action plan for ensuring the state’s cybersecurity, identifying the main threats, risks, areas, and mechanisms for protecting cyberspace. It established the need to create centralized cybersecurity management bodies (such as KZ-CERT), introduced the concept of categorizing critical information infrastructure facilities, and outlined measures to improve citizens’ digital literacy. The concept supplemented the provisions of the National Security Law with an emphasis on the current challenges of the digital age and set guidelines for the regulatory specification of these tasks [20].

The Unified Requirements for Information and Communication Technologies and Information Security were the next step in the development of legislation, designed to specify the mechanisms for implementing the objectives set forth in the Concept. While the Concept defines the strategic goals of protecting critical information infrastructure, the Requirements establish practical requirements for critical information infrastructure entities: the procedure for categorizing objects, the mandatory certification and monitoring measures, and requirements for technical and organizational security measures. Thus, the Requirements transform strategic guidelines into specific obligations for government agencies, businesses, and other critical infrastructure operators [20].

Thus, the following relationship is established between these documents:

The Law “On National Security” sets the basis, introducing the concept of information security as an element of national security;

The “Kazakhstan Cyber Shield” concept develops and specifies the provisions of the law in relation to cyber threats, defining strategic directions;

The rules for ensuring cybersecurity of critical information infrastructure facilities implement the provisions of the Concept at the level of practical mandatory protective measures;

The Digital Kazakhstan program ensures the systemic integration of cybersecurity issues into the digitalization process, focusing on human capital, infrastructure, and regulatory support.

This structure of legal regulation reflects a general trend in international law: a combination of basic principles for protecting the information space with detailed measures and the broad involvement of civil society in digital transformation processes.

This interconnected structure of documents demonstrates that Kazakhstan is building its national cybersecurity system in line with international practice, adhering to the principles of comprehensiveness, consistency, and multi-layered approaches recommended by the UN, OSCE, and other international organizations.

Thus, key terms and concepts such as “cybersecurity”, “cyberspace”, “cybercrime”, and “cybersecurity” are enshrined in international ISO standards and ITU recommendations, ensuring their universality and mutual understanding globally. At the same time, the national “Kazakhstan Cyber Shield” concept not only replicates these definitions but adapts them to the realities of digital sovereignty and the country’s institutional capabilities, introducing additional parameters—authenticity and applicability—and linking them to the stages of law enforcement practice and the development of domestic IT.

This integration allows Kazakhstan to operate within the strict norms of hard law (the application of the UN Charter and IHL) while simultaneously utilizing flexible soft law instruments (OEWG, GGE), creating a platform for “cooperative sovereignty” and “digital transit” in the Central Asian region. As a result, the national strategic model combines the universality of international law with the adaptability of local mechanisms, serving as a reliable foundation for the development of a responsible, transparent, and effective legal position for Kazakhstan in the global cyberregulation arena.

It should be noted that international obligations, particularly within the UN, have a significant impact on the development of Kazakhstan’s domestic cyber policy. Adapting international norms and standards helps strengthen national cybersecurity, increase the effectiveness of the fight against cybercrime, and improve the country’s position in international rankings. Kazakhstan continues to actively integrate into the global digital space, demonstrating its commitment to international standards and aspirations for leadership in cybersecurity.

Conclusion

This study aimed to analyze the international legal framework for cybersecurity and the specifics of the Republic of Kazakhstan’s participation in relevant United Nations initiatives. Key international legal documents were examined, including UN resolutions, reports of the Group of Governmental Experts (GGE), materials of the Open-Ended Working Group (OEWG), and International Telecommunication Union (ITU) standards.

Kazakhstan’s participation in international platforms is analyzed, and its practical steps to implement global approaches to cybersecurity are reflected.

Firstly, international commitments, particularly within the UN, have played a significant role in structuring the Republic of Kazakhstan’s domestic cyber policy. The implementation of soft law standards enshrined within the OEWG and GGE occurs both through the direct adaptation of norms into national legislation and through the development of practical mechanisms (CERT centers, response strategies, critical information infrastructure classification, etc.).

Secondly, Kazakhstan is demonstrating positive dynamics in international rankings (for example, the ITU Global Cybersecurity Index), confirming the effectiveness of its domestic policies. However, it is important to note that the ranking reflects not only regulatory frameworks but also the actual functioning of technical structures, international participation, and the level of human resources—factors that require continuous strengthening.

Third, the adaptation of international norms to Kazakhstani jurisdiction occurs with a lag of two to three years. Between 2017 and 2023, there was a tendency to reduce this lag through targeted reforms, but certain

barriers remain: difficulties with interagency coordination, a shortage of qualified ICT lawyers, and problems synchronizing technical and legal standards.

Based on the above, the following recommendations are formulated:

Continue active participation in the UN OEWG, putting forward proposals reflecting the interests of developing digital economies, including technical assistance mechanisms, human resource exchange and data sovereignty standards.

Develop the initiative to create a Central Asian Cyber Coordination Center, coordinating interaction between the states of the region, international organizations and the private sector.

Accelerate internal harmonization of terminology and procedures, based on ITU standards and UN recommendations, including the mandatory inclusion of soft law documents in curricula and regulations.

Promote the implementation of digital diplomacy into the structure of the Ministry of Foreign Affairs and expand the powers of digital attachés at diplomatic missions in the UN, EU, ASEAN and other countries.

Thus, this work represents both a theoretical contribution to the development of international cyberlaw and a practical resource for improving the state policy of the Republic of Kazakhstan in the context of global digital transformation. The findings and recommendations can be used as a basis for further research, the preparation of strategic documents, and the development of a constructive foreign policy position for the country in the international arena.

References

- 1 Ассаф А. Нарушение государственного суверенитета в «киберпространстве»: взгляд через призму Устава ООН / А. Ассаф // Журнал ВШЭ по международному праву. HSE University Journal of International Law. — 2024. — 1(3). — С. 4–20. <https://doi.org/10.17323/jil.2023.18848>
- 2 Сидорова Т.Ю. Международная информационная безопасность: правовые аспекты и деятельность ООН [Электронный ресурс] / Т.Ю. Сидорова // Сибирский юридический вестник. — 2020. — № 3 (90). — С. 103–108. — Режим доступа <https://doi.org/10.26907/2542-0402.2020.3.103-108>
- 3 Горелик И.Б. Возможные направления развития международно-правовых институтов в области обеспечения глобальной кибербезопасности [Электронный ресурс] / И.Б. Горелик // Международное право. — №2. — 2023. — Режим доступа https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=40618. DOI: 10.25136/2644-5514.2023.2.40618 EDN: UZESRS
- 4 Данельян А.А. Киберпространство и международное право [Электронный ресурс] / А.А. Данельян // Международный правовой курьер. — Режим доступа <https://inter-legal.ru/kiberprostranstvo-i-mezhdunarodnoe-pravo?ysclid=mi2pjp9ql3599785180>
- 5 Convention on Cybercrime (ETS No. 185). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=185>
- 6 Ibragimov Zh.I. International law and its response to modern security threats that stem from developments in weaponry and technology / Zh.I. Ibragimov, T.S. Assanova // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series. — 2023. — 143(2). — P. 182–190. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-182-190>
- 7 Zabikh S.A. International Experience of Legal Support of Information Security and the Possibilities for its Application in the Republic of Kazakhstan / S.A. Zabikh // PP 3 '20 International Experience of Legal Support of Information Security. — 2020. — P. 71–85. DOI: 10.14746/pp.2020.25.3.6
- 8 Яковлева А.В. Кибербезопасность и ее правовое регулирование (зарубежный и российский опыт) [Электронный ресурс] / А.В. Яковлева // Информационное право. — 2021. — № 4. — С. 70–81. — Режим доступа <https://cyberleninka.ru/article/n/kiberbezopasnost-i-ee-pravovoe-regulirovanie-zarubezhnyy-i-rossiyskiy-opyt>. DOI: 10.33693/2223-0092-2021-11-4-70-81
- 9 Лим В.Б. Развитие информационной безопасности в Казахстане [Электронный ресурс] / В.Б. Лим // Наука, техника и образование. — 2020. — № 11(75). — Режим доступа <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-informatsionnoy-bezopasnosti-v-kazakhstan>
- 10 Коростелев Д.А. Ответ ООН на киберугрозы в современных международных отношениях [Электронный ресурс] / Д.А. Коростелев // Международные отношения и диалог культур. — 2020. — № 2. — С. 587–590. — Режим доступа https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/95664/1/978-5-7996-3164-2_2020_186.pdf
- 11 Данельян А.А. Международно-правовое регулирование киберпространства [Электронный ресурс] / А.А. Данельян // Образование и право. — 2020. — № 1. — С. 261–269. — Режим доступа <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodno-pravovoe-regulirovanie-kiberprostranstva>. DOI 10.24411/2076-1503-2020-10140
- 12 Информационная безопасность Казахстана оказалась вне закона [Электронный ресурс] // Kursiv Media. — 2019. — Режим доступа: <https://kz.kursiv.media/2019-07-25/informatsionnaya-bezopasnost-kazakhstana-okazalas-vne-zakona/>
- 13 Moynihan C. The Vital Role of International Law in the Framework for Responsible State Behaviour in Cyberspace [Electronic resource] / C. Moynihan // Research Gate. — 2020. — Access mode: <https://www.researchgate.net/publication/354111111>

<https://www.researchgate.net/publication/346561548> The vital role of international law in the framework for responsible state behaviour in cyberspace

14 Tikk E. What are we talking about when we talk about international cybersecurity? [Electronic resource] / E. Tikk, M. Kerttunen // Routledge handbook of international cybersecurity. — 2020. — Access mode: <https://researchportal.helsinki.fi/en/publications/what-do-we-talk-about-when-we-talk-about-international-cybersecu/>

15 Kittichaisaree K. Application of International Humanitarian Law and the Law of Armed Conflict in Cyberspace [Electronic resource] / K. Kittichaisaree // Central Asian Journal of Social Sciences and Humanities. — 2017. — P. 201–231. — Access mode: <https://www.researchgate.net/publication/314156045> Application of the Law of Armed Conflict Including International Humanitarian Law In Cyberspace

16 О подписании Конвенции Организации Объединенных Наций против киберпреступности; укрепление международного сотрудничества в борьбе с определенными преступлениями, совершаемыми с использованием информационно-коммуникационных систем, и в обмене доказательствами в электронной форме, относящимися к серьезным преступлениям. Указ Президента Республики Казахстан от 24 октября 2025 года № 1067. — [Электронный ресурс]. — 2025. — Режим доступа <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2500001067>

17 О ратификации Соглашения между Правительством Республики Казахстан и Организацией Объединенных Наций об организации Азиатско-Тихоокеанской министерской конференции по цифровой инклюзии и трансформации Закон Республики Казахстан от 15 июля 2024 года № 124-VIII ЗРК. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2400000124>

18 International Telecommunication Union. Global Cybersecurity Index 2024: Country Results — Kazakhstan. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.itu.int/epublications/publication/global-cybersecurity-index-2024>

19 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. (с изм. и доп. на 2023 г.). — [Электронный ресурс]. — Электронный портал нормативных правовых актов РК. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_

20 Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 г. № 407 «Об утверждении Концепции кибербезопасности («Киберщит Казахстан»). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://online.zakon.kz/rus/docs/1706Ffhvgj>

21 ISO/IEC 27002:2022 Information security, cybersecurity and privacy protection — Information security controls [Electronic resource]. — 2022. — Access mode: <https://www.iso.org/standard/75652.html/>

22 Серия x: сети передачи данных, взаимосвязь открытых систем и безопасность x.1208 (01/2014). Безопасность киберпространства — Кибербезопасность. Показатель риска в области кибербезопасности для укрепления доверия и безопасности при использовании электросвязи/информационно-коммуникационных технологий. — [Электронный ресурс]. — 2014. — Режим доступа: <https://www.itu.int/ITU-T/recommendations/rec.aspx?rec=11950&lang=ru>. [T-REC-X.1208-201401-!!!PDF-R.pdf](https://www.itu.int/ITU-T/recommendations/rec.aspx?rec=11950&lang=ru).

Л.К. Амандықова, Г.Қ. Құлшарбекова

Халықаралық және ұлттық контекстегі Қазақстан киберқауіпсіздігінің құқықтық мазмұны

Мақаланың мақсаты — киберкеңістіктің тұрақтылығын нығайту мақсатында Біріккен Ұлттар Ұйымымен және басқа да халықаралық ұйымдармен белсенді түрде өзара әрекеттесетін, әртүрлі стратегиялық тәсілдер мен реттеуші механизмдерді қолданатын Қазақстан Республикасында тиімді халықаралық киберқауіпсіздік стандарттарын енгізуді талдау. Кибертерроризм, кибертыңшылық және киберкеңістік арқылы ұлттық процестерге араласу қаупінің өсуі байқалады, бұл неғұрлым белсенді халықаралық ынтымақтастықты талап етеді. Осыған байланысты киберкеңістіктегі мемлекеттердің тәртібінің әмбебап қағидаттары мен нормаларын әзірлеу жөніндегі күш-жігерді үйлестірудегі БҰҰ-ның рөлі артып келеді, бұл жаңа қарарлардың қабылдануы және Киберқауіпсіздік жөніндегі ашық топтың мандатының кеңеюімен дәлелденеді. Әдістер ретінде киберқауіпсіздік саласындағы қазақстандық заңнаманың нормаларын зерделеу үшін құрылымдық, логикалық және диалектикалық әдістер пайдаланылды. Тұжырымдардың теориялық негізін әзірлеу үшін халықаралық актілердің нормалары, ғылыми еңбектер, халықаралық ұйымдардың материалдары да зерттелді. Нәтижесінде халықаралық міндеттемелер, әсіресе БҰҰ шеңберінде, Қазақстанның ішкі киберсаясатының қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Халықаралық бастамаларға белсенді қатысу, ұлттық заңнаманы бейімдеу және стратегиялық бағдарламаларды іске асыру елдің киберқауіпсіздігін нығайтуға және оның жаһандық цифрлық кеңістікке интеграциялануына ықпал етеді. Бұл процестің маңызды элементі халықаралық құқық нормаларын ұлттық заңнамаға енгізу.

Кілт сөздер: киберқауіпсіздік, киберқауіптер, халықаралық киберреттеу, халықаралық құқық, БҰҰ, Қазақстанның кибер қалқаны, Цифрлық Қазақстан, ақпараттық технологиялар, жұмсақ құқық, жасанды интеллект.

Л.К. Амандыкова, Г.К. Кульшарбекова

Правовое содержание кибербезопасности Казахстана в международном и национальном контексте

Целью исследования является анализ внедрения эффективных международных стандартов кибербезопасности в Республике Казахстан, при этом государство стремится к укреплению устойчивости своего киберпространства, активно взаимодействует с Организацией Объединённых Наций и иными международными организациями, использует различные стратегические подходы и механизмы регулирования. Отмечается рост угроз кибертерроризма, кибершпионажа и вмешательства в национальные процессы через киберпространство, что требует более активного международного сотрудничества. На этом фоне усиливается роль ООН в координации усилий по разработке универсальных принципов и норм поведения государств в киберпространстве, что проявляется в принятии новых резолюций и расширении мандата Группы открытого состава по вопросам кибербезопасности. В качестве методов использованы структурный, логический и диалектический методы для изучения норм казахстанского законодательства в области кибербезопасности. Для составления теоретической основы также были изучены нормы международных актов, научные труды, материалы международных организаций. Результатами выступили международные обязательства, особенно в рамках ООН, которые играют ключевую роль в формировании и развитии внутренней киберполитики Республики Казахстан. Активное участие в международных инициативах, адаптация национального законодательства и реализация стратегических программ способствуют укреплению кибербезопасности страны и её интеграции в глобальное цифровое пространство. Важным элементом этого процесса является имплементация норм международного права в национальное законодательство.

Ключевые слова: кибербезопасность, киберугрозы, международное киберрегулирование, международное право, ООН, киберцит Казахстана, Цифровой Казахстан, информационные технологии, мягкое право, искусственный интеллект.

References

- 1 Assaf, A. (2024). Narushenie gosudarstvennogo suvereniteta v «kiberprostranstve»: vzgliad cherez prizmu Ustava OON [Violation of state sovereignty in cyberspace: an analysis through the prism of the UN charter]. *Zhurnal Vysshei Shkoly Ekonomiki po mezhdunarodnomu pravu — Journal of the Higher School of Economics (HSE) on International Law*, 1(3), 4–20. <https://doi.org/10.17323/jil.2023.18848> [in Russian].
- 2 Sidorova, T.Y. (2020). Mezhdunarodnaia informatsionnaia bezopasnost: pravovye aspekty i deiatel'nost OON [International information security: legal aspects and UN activities]. *Sibirskii Yuridicheskii vestnik — Siberian Legal Bulletin*, 3(90), 103–108. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnaya-informatsionnaya-bezopasnost-pravovye-aspekty-i-deyatelnost-oon> [in Russian].
- 3 Gorelik, I.B. (2023). Vozmozhnye napravleniia razvitiia mezhdunarodno-pravovykh institutov v oblasti obespecheniia globalnoi kiberbezopasnosti [Possible directions for the development of international legal institutions in the field of global cybersecurity]. *Mezhdunarodnoe pravo — International Law*, 2. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhnye-napravleniya-razvitiya-mezhdunarodno-pravovykh-institutov-v-oblasti-obespecheniya-globalnoy-kiberbezopasnosti> [in Russian].
- 4 Danel'yan, A.A. (2023). Kiberprostranstvo i mezhdunarodnoe pravo [Cyberspace and international law]. *Mezhdunarodnyi pravovoi kurer — International legal courier*. Retrieved from <https://inter-legal.ru/kiberprostranstvo-i-mezhdunarodnoe-pravo?ysclid=mi2pjp9ql3599785180> [in Russian].
- 5 Convention on Cybercrime (ETS No. 185). *coe.int*. Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=185>
- 6 Ibragimov, Zh.I., & Asanova, T.S. (2023). International law and its response to modern security threats that stem from developments in weaponry and technology. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series*, 143(2), 182–190. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2023-143-2-182-190>
- 7 Zabikh, S.A. (2020). International Experience of Legal Support of Information Security and the Possibilities for its Application in the Republic of Kazakhstan. *PP 3 '20 International Experience of Legal Support of Information Security*, 71–85. DOI: 10.14746/pp.2020.25.3.6
- 8 Yakovleva, A.V. (2021). Kiberbezopasnost i ee pravovoe regulirovanie (zarubezhnyi i rossiiskii opyt) [Cybersecurity and its legal regulation (foreign and Russian experience)]. *Informatsionnoe pravo — Information Law*, 4, 70–81. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kiberbezopasnost-i-ee-pravovoe-regulirovanie-zarubezhnyi-i-rossiyskiy-opyt> DOI: 10.33693/2223-0092-2021-11-4-70-81 [in Russian].
- 9 Lim, V.B. (2020). Razvitie informatsionnoi bezopasnosti v Kazakhstane [Development of information security in Kazakhstan]. *Nauka, tekhnika i obrazovanie — Science, technology and education*, 11(75). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-informatsionnoy-bezopasnosti-v-kazakhstane> [in Russian].

- 10 Korostelev, D.A. (2020). Otvét OON na kiberugrozy v sovremennykh mezhduarodnykh otnosheniakh [The UN's response to cyber threats in modern international relations]. *Mezhduarodnye otnosheniia i dialog kultur — International Relations and Inter-cultural Dialogue*, 2, 587–590. Retrieved from https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/95664/1/978-5-7996-3164-2_2020_186.pdf [in Russian].
- 11 Danelian, A.A. (2020). Mezhdunarodno-pravovoe regulirovanie kiberprostranstva [International legal regulation of cyberspace]. *Obrazovanie i pravo — Education and law*, 1, 261–269. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhduarodno-pravovoe-regulirovanie-kiberprostranstva>. DOI 10.24411/2076-1503-2020-10140 [in Russian].
- 12 (2019). Informatsionnaia bezopasnost Kazakhstana okazalas vne zakona [Kazakhstan's information security has been outlawed]. *Kursiv Media. kz.kursiv.media*. Retrieved from <https://kz.kursiv.media/2019-07-25/informacionnaya-bezopasnost-kazakhstana-okazalas-vne-zakona/> [in Russian].
- 13 Moynihan, C. (2020). The Vital Role of International Law in the Framework for Responsible State Behaviour in Cyberspace. *Research Gate. researchgate.net*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/346561548_The_vital_role_of_international_law_in_the_framework_for_responsible_state_behaviour_in_cyberspace
- 14 Tikk, E., & Kerttunen, M. (2020). What are we talking about when we talk about international cybersecurity? *Routledge handbook of international cybersecurity*. Retrieved from <https://unidir.org/publication/role-un-gge-advancing-international-norms-responsible-state-behaviour-cyberspace>
- 15 Kittichaisree, K. (2023). Application of International Humanitarian Law and the Law of Armed Conflict in Cyberspace. *Central Asian Journal of Social Sciences and Humanities*, 201–231. Retrieved from <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/1109>
- 16 (2025). O podpisanii Konventsii Organizatsii Obedinennykh Natsii protiv kiberprestupnosti; ukreplenie mezhduarodnogo sotrudnichestva v borbe s opredelennymi prestupleniiami, sovershaemymi s ispolzovaniem informatsionno-kommunikatsionnykh sistem, i v obmene dokazatelstvami v elektronnoi forme, otnosiashchimisia k sereznym prestupleniim. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 24 oktiabria 2025 goda № 1067 [On the signing of the United Nations Convention against Cybercrime; strengthening international cooperation in combating certain crimes committed using information and communication systems and in the exchange of electronic evidence related to serious crimes. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 24, 2025 No. 1067.]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2500001067> [in Russian].
- 17 (2024). O ratifikatsii Soglasheniia mezhdru Pravitelstvom Respubliki Kazakhstan i Organizatsiei Obedinennykh Natsii ob organizatsii Aziatsko-Tikhookeanskoi ministerskoi konferentsii po tsifrovoi inkluzii i transformatsii Zakon Respubliki Kazakhstan ot 15 iulia 2024 goda [On the Ratification of the Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the United Nations on the Organization of the Asia-Pacific Ministerial Conference on Digital Inclusion and Transformation, the Law of the Republic of Kazakhstan dated July 15, 2024]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2400000124> [in Russian].
- 18 International Telecommunication Union. Global Cybersecurity Index 2024: Country Results — Kazakhstan. *www.itu.int*. Retrieved from <https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Pages/global-cybersecurity-index.aspx>
- 19 (2023). Konstitutsia Respubliki Kazakhstan ot 30 avgusta 1995 g. (s izmeneniami i dopolneniami na 2023 g.) [Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995 (as amended)]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ [in Russian].
- 20 (2017). Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 30 iunia 2017 g. № 407 «Ob utverzhdenii Kontseptsii kiberbezopasnosti («Kibershchit Kazakhstan»)» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 30, 2017 On Approval of the Cybersecurity Concept (“Cybershield Kazakhstan”)]. *online.zakon.kz*. Retrieved from <https://online.zakon.kz/rus/docs/1706Ffhvgj> [in Russian].
- 21 ISO/IEC 27002:2022 Information security, cybersecurity and privacy protection — Information security controls. *iso.org*. Retrieved from <https://www.iso.org/standard/75652.html/> [in Russian].
- 22 (2014). Seriya x: seti peredachi dannykh, vzaimosviaz otkrytykh sistem i bezopasnost x.1208 (01/2014). Bezopasnost kiberprostranstva — Kiberbezopasnost. Pokazatel riska v oblasti kiberbezopasnosti dlia ukrepleniia doveriia i bezopasnosti pri ispolzovanii elektrosviazi/informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologii [x series: data transmission networks, interconnection of open systems and security x.1208 (01/2014). Cyberspace Security — Cybersecurity. A cybersecurity indicator of risk to enhance confidence and security in the use of telecommunication/information and communication technologies]. *itu.int*. Retrieved from <https://www.itu.int/ITU-T/recommendations/rec.aspx?rec=11950&lang=ru> [in Russian].

Information about the authors

Amandykova Leila Koshkenovna — Candidate of Law, Associate Professor, Higher School of Law, Astana International University; Astana, Kazakhstan; e-mail: monamie2000@mail.ru

Kulsharbekova Gulmira Kozybaevna — Master of Law, Senior Lecturer, Astana Representative Office of the Distance Learning Center of the Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Astana, Kazakhstan; e-mail: kg-k@mail.ru

A.Z. Zhambekova^{1*} , J. Zalesny² 

¹Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan;

²University of Warsaw, Poland

(E-mail: zhambekovaaidana5@gmail.com, zalesnyjacek@gmail.com)

¹ORCID ID: 0009-0005-6825-9996

²Scopus author ID 57203401004, ORCID ID: 0000-0002-8231-4454, WOS: KAM-5703-2024

International legal standards of citizenship for children

The article provides a comparative analysis of the implementation of children's right to citizenship in different countries. The aim of the study is to assess the compliance of national practices with international standards and to develop recommendations for their improvement. The article is based on methods of comparative legal analysis, descriptive statistics and the study of judicial practice. It examines the legislation and statistical data of Sweden, Argentina, Kazakhstan, Thailand, and Uzbekistan for the period 2020–2024. The findings demonstrate that Sweden has the highest rates of birth registration and the lowest levels of statelessness among children. In Argentina, Kazakhstan, and Uzbekistan, the proportion of children who received citizenship at birth exceeds 88 %, however, in remote areas of these countries there are still problems with access to registration. Thailand lags behind in birth registration (85 %) and has a high level of statelessness among children (2.1 %), which is associated with bureaucratic barriers for migrants. Based on statistical data and judicial precedents, the study substantiates the need to digitalise procedures, simplify requirements and develop active law enforcement practices. The article contains new scientific proposals for the integration of international standards into national law and specific recommendations for improving legislation on the citizenship of children.

Keywords: child citizenship; right to citizenship; statelessness; international standards; migration policy; legal regulation of citizenship.

Introduction

Nowadays, citizenship plays a key role in everyone's life. However, it is often children who are at risk of losing their legal status. The problem of statelessness among children and their lack of legal protection remains relevant in both developed and developing countries. The importance of this topic is confirmed by statistics from international organisations (UN, UNHCR, UNICEF), which show that millions of children around the world may be unable to obtain the necessary documents and face difficulties in accessing education, healthcare or social assistance [1, 2].

The relevance of this study lies in the protection of children's citizenship and the safeguarding of their fundamental rights. When a child has no citizenship, they become vulnerable, subject to discrimination, and their rights under international law are violated. Large-scale migration processes and conflicts increase the relevance of improving legal instruments to protect the interests of children [3, 4].

Addressing the issue of children's citizenship requires consideration of both legal and social factors. The principles of *jus sanguinis* and *jus soli* allow states to determine who receives citizenship by birth. International agreements (the Convention on the Rights of the Child, the Convention on the Reduction of Statelessness) call on states to prevent statelessness among children and to facilitate birth registration as much as possible. In practice, however, countries differ significantly in terms of socio-economic conditions, the level of development of institutions and the migration situation, which is reflected in statistics on the registration and citizenship of children. This paper analyses citizenship legislation and practice in Sweden, Argentina, Kazakhstan, Thailand and Uzbekistan.

These countries were not chosen at random: they represent different regions and socio-economic models (European social democracy, Latin American traditions of *jus soli*, post-Soviet regimes and Asian migration dynamics). Comparing their experiences allows us to identify common patterns and distinctive features in the implementation of children's right to citizenship. The study of issues of citizenship and statelessness of children has been actively pursued since the 1950s and continues to this day. Foreign scholars (J. Shaw, K. Svidersky, A. Edwards) pay particular attention to the analysis of international legal documents and the practical implementation of their provisions in national legislation. Russian and post-Soviet researchers

*Corresponding author's e-mail: zhambekovaaidana5@gmail.com

(O.I. Tiunov, M.M. Boguslavsky, D.V. Manturov) emphasise the importance of a comprehensive approach that links international standards with the conditions of local legislation.

At the same time, there are no comparative studies that could help identify the differences between what states promise in their legislation and the actual practice of granting children the right to citizenship [5, 6]. The complexity of this study lies in the fact that even with international standards and the ratification of key conventions, many countries continue to leave children stateless. Often, national laws either do not comply with international requirements or face a lack of proper enforcement, bureaucratic obstacles and cultural characteristics. This makes it difficult to fully register children and grant them legal status.

The purpose of this article is to assess the compliance of national systems with international standards for granting citizenship to children.

To achieve this goal, the following tasks are addressed:

- to analyse international law norms in the field of children’s citizenship;
- to conduct a comparative analysis of the legislation and practices of five countries;
- to identify legal and administrative barriers;
- to formulate recommendations for their elimination.

The subject of this study is the set of international legal norms and principles governing the acquisition of citizenship by children.

The subject of this study is the legal relations arising in connection with the granting, acquisition or loss of citizenship by children. The mechanisms of interaction between international and national norms in this area are also considered. The aim of this study is to examine the evolution and current state of international legal norms in the field of children’s citizenship.

A thorough evaluation of the efficacy of national systems for implementing children’s right to citizenship is not possible due to the perspectives offered in the substantial number of scholarly works devoted to issues of child citizenship and statelessness. The author believes that while actual law enforcement procedures remain understudied, the majority of research is limited to examining international legal norms and the formal compliance of national legislation with international commitments. Furthermore, even in states that have ratified important international treaties, it is challenging to pinpoint the true causes of persistent child statelessness because the scientific literature lacks a cohesive method for evaluating the influence of socio-economic and migration factors on the realization of children’s right to citizenship.

Methods and materials

The study of international legal standards of citizenship for children was based on a comprehensive approach. This approach made it possible to take into account both the formal legal aspects of regulating this area and the actual practice of ensuring children’s rights to citizenship.

The study was based on statistical data and information on the legislative practices of five countries: Sweden, Argentina, Kazakhstan, Thailand, and Uzbekistan [7, 8, 9, 10, 11]. This set of countries was not chosen at random: each has a different level of economic development combined with unique cultural characteristics and specific legal systems. This allows us to identify differences in the fulfillment of international obligations and demonstrate a wide range of administrative practices in the registration of citizenship for children.

First, a thorough analysis of citizenship legislation was conducted to provide a legal basis for the study. We examined constitutional provisions, citizenship laws and subordinate legislation in each of the five countries to determine the process for registering newborns and the conditions for acquiring or losing citizenship. In parallel, we compared national legislation with international conventions, in particular the Convention on the Rights of the Child (1989) and the Convention on the Reduction of Statelessness (1961). The analysis, based on a comparison of international standards with national legal systems, allowed us to determine the level of their implementation and identify differences and gaps in legislation [12, 13].

One of the key stages of the study was the collection and analysis of data on the current situation with birth registration and statelessness of children in several countries: Sweden, Argentina, Kazakhstan, Thailand, and Uzbekistan. Official government data and information from open databases of international organisations (such as the UN, UNICEF and UNHCR) were used. Descriptive statistical methods were used to study these indicators: percentages, averages and year-on-year changes were calculated. The observed trends were presented in tables and diagrams. This made it possible to clearly compare the situation in different countries and draw conclusions about the factors affecting the effectiveness of registration processes [14, 15].

As a result, the decisions of national courts and international judicial bodies concerning the right of the child to citizenship were studied. Particular attention was paid to analysing the arguments when there is a conflict between national norms and international obligations, and the consequences of these decisions for ensuring their observance in the future. The examples provided made it possible to assess the steps taken by various countries to address the problems of statelessness among minors.

The methodology chosen not only made it possible to determine the compliance of national legal systems with international standards, but also revealed the real administrative, cultural and social barriers that prevent children from obtaining citizenship immediately after birth. The results of the study contain specific proposals for improving legal mechanisms and practical recommendations for public authorities on ensuring the transparency and accessibility of procedures.

Results

Every child's right to a nationality is guaranteed by international law. The Convention on the Rights of the Child (1989) and the Convention on the Reduction of Statelessness (1961) are important texts. While the 1961 Convention requires states to prevent statelessness among children, Article 7 of the Convention on the Rights of the Child provides birth registration and the acquisition of a nationality.

International law only permits the application of the concepts of *jus soli* and *jus sanguinis* if it does not result in statelessness. When national norms and international duties clash, the "best interests of the child" principle (Article 3 of the Convention on the Rights of the Child) must take precedence. Children shouldn't be left stateless due to administrative barriers or their parents' immigration status, according to the Committee on the Rights of the Child. The author does point out that international standards are only useful when they are incorporated into national laws and court procedures. Therefore, the actual protection of the right to citizenship relies on the degree to which these principles are implemented in particular nations, even while international law establishes a mandatory minimum of protections.

The study is devoted to a comparative analysis of the proportion of children acquiring citizenship at birth and the level of statelessness among children in five countries: Sweden, Argentina, Kazakhstan, Thailand, and Uzbekistan between 2020 and 2024.

Table 1 presents the relevant data. Official statistics are based on information from national civil registry authorities and ministries of justice, published annually in birth registration reports [7, 8, 9, 10, 11].

Table 1

Comparative analysis of the percentage of children

| Country | Percentage of children who acquired citizenship at birth (%) | Level of statelessness among children (per 1,000 children) |
|------------|--|--|
| Sweden | 98 % | 0,3 |
| Argentina | 92 % | 1,2 |
| Kazakhstan | 90 % | 1,5 |
| Thailand | 85 % | 2,1 |
| Uzbekistan | 88 % | 1,7 |

Data from reports by international organisations provided by the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) and the United Nations Children's Fund (UNICEF), reflect changes in birth registration and the civil status of children, particularly in developing countries and countries with high migration rates [15].

Some indicators include estimates of the "level of statelessness among children", which are based on modelling and regional trends.

Sweden demonstrates a high level of compliance with legislation and consistent application of international agreements (especially the Convention on the Rights of the Child). The work of administrative bodies and the introduction of digital registration systems are coordinated to ensure effective control over the registration process. Sweden has a stable economic and social situation, as evidenced by its high ranking on the Human Development Index (HDI).

As for Thailand, it has the lowest percentage of newborns with citizenship (85 %) and a high level of child statelessness (2.1 per 1,000), which points to the following problems:

- Difficulties in obtaining documents for the admission of children from migrant worker families (especially from neighbouring countries).

- Problems with access to official institutions for low-income people and residents of mountainous areas.
- Lack of coordination between the various authorities responsible for registering newborns and issuing documents.

Argentina, Kazakhstan, and Uzbekistan are between these two extremes and demonstrate the following:

- High rates of newborn registration are important, but there are shortcomings in legislation and the application of administrative procedures.
- In rural areas with limited access to public services, problems with birth registration often arise due to insufficient support [16].
- The situation has improved (compared to 2020 and 2024), but it still does not fully meet UNICEF standards, which require 100 % birth registration for all children.

In addition, the data collected shows that over the past five years (2020–2024), the registration process has improved in every country except Thailand. For example, in Kazakhstan and Uzbekistan, the introduction of electronic civil registration systems (e-government) has reduced document processing times. However, in remote areas, there is still a problem of lack of infrastructure (Internet access and computers) [17].

A diagram was constructed to illustrate comparative data on the proportion of children receiving citizenship at birth (see Fig. 1).

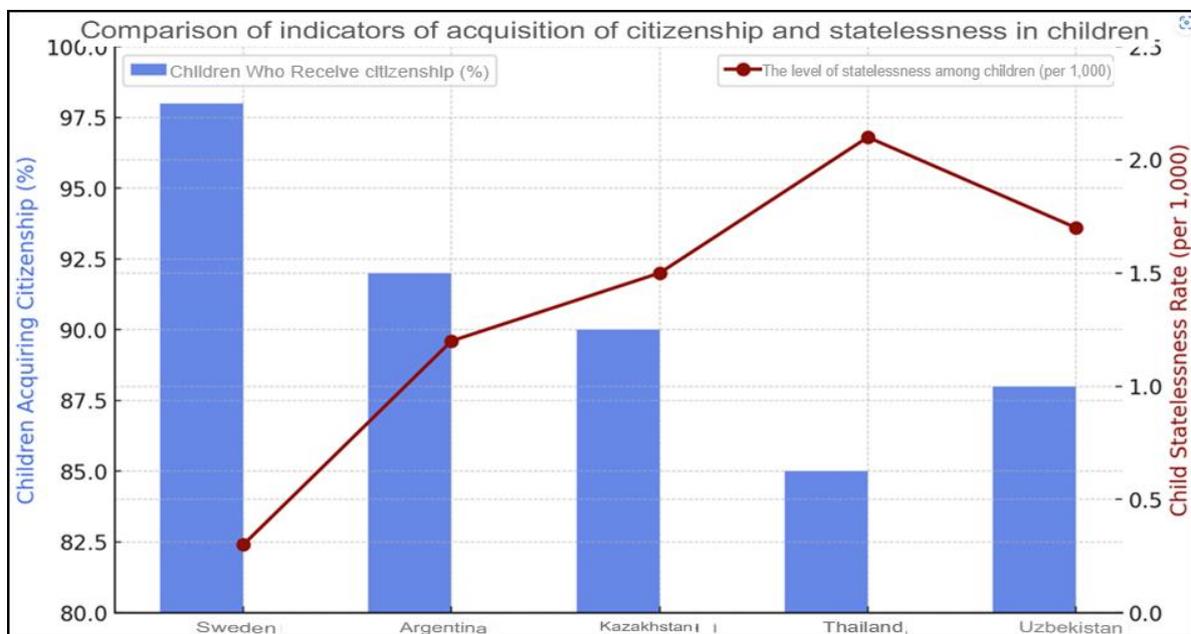


Figure 1. — Comparison of indicators of citizenship acquisition and statelessness among children

Analysis of this diagram confirms the conclusions presented in Table 1. For the study, court decisions (including published materials and data from open sources) were analysed, including the following examples: court decisions from different countries (e.g. Sweden, Kazakhstan and Uzbekistan) concerning the recognition of citizenship for children from mixed marriages or born to foreigners. Case law of regional courts (e.g., decisions of the Inter-American Court of Human Rights relating to Argentina).

The study also employs the analysis of partially hypothetical cases that simulate conflicts between national legislation and international obligations, taking into account current trends.

After analysing the court decisions, we have come to the following conclusions:

1. In most cases where domestic legislation conflicts with the obligations under the Convention on the Rights of the Child, the courts give preference to the “best interests of the child”. Even in countries where this principle is not explicitly stated in national legislation, judges referred to international documents (if they had been ratified).

2. In Kazakhstan and Uzbekistan, the courts noted that if the provisions of the Convention on the Rights of the Child are not spelled out in national legislation, their application becomes difficult. It is necessary to rely on analogies with existing provisions on citizenship.

3. In Thailand, there are discrepancies in definitions and a lack of commonly accepted terms to describe the status of stateless persons, which slows down court proceedings.

4. In Sweden, there is a practice of phased court decisions allowing refugee children to quickly obtain citizenship at birth or a residence permit regardless of their parents' status.

5. Argentina is currently considering simplifying the procedure for recognising citizenship for children born in the country.

The recommendations below are formulated to eliminate the acquisition of citizenship and statelessness among children:

1. Law of the Republic of Kazakhstan "On Citizenship of the Republic of Kazakhstan". Articles 10–12 (regulating the acquisition of citizenship at birth by children) provide for: a simplified registration procedure for children of stateless persons and refugees; the primacy of the principle of the best interests of the child; and the obligation of state authorities to ensure prompt registration.

2. Law of the Republic of Kazakhstan "On the Protection of Children's Rights". Articles 8–9 guarantee the child's right to citizenship and require local authorities and state bodies to ensure its effective implementation.

3. Law of the Republic of Kazakhstan "On Electronic Public Administration". Articles 5-6, which regulate electronic services, establish the following: submission of online applications for citizenship and birth registration; remote verification of document status; and integration of databases from courts, immigration services, and civil registry offices.

4. Administrative guidelines for immigration services and civil registry offices. Put into practice particular guidelines for streamlined child registration and document issuing, such as: children from households that are at risk; offspring of stateless people and migrants; utilizing computerized application forms.

Formal adherence to international standards does not ensure the total eradication of statelessness, according to an examination of laws and practices in five nations. Although electronic registration systems are becoming more widespread in Kazakhstan's cities, problems still exist in rural areas. The novelty of the report is its identification of the discrepancy between actual practice and regulation, as well as its specific recommendations for digitization, process simplification, and assistance to disadvantaged populations.

Discussion

International standards clearly recognise every child's right to citizenship. The Convention on the Rights of the Child guarantees that "every child has the right to a name and the right to acquire a nationality". Similarly, the Universal Declaration of Human Rights proclaims that "everyone has the right to a nationality" (Article 15). These principles are implemented through national legislation and judicial practice.

An analysis of court decisions in different countries shows a variety of approaches to protecting the right of the child to citizenship. In Sweden, the Constitution explicitly states that children under the age of 18 "shall have the same citizenship as their parents or one of them" [18]. Recently, an administrative court reviewed a case in which a child, born in the United States to a Swedish biological mother via surrogacy, was initially denied Swedish citizenship. The court fully sided with the mother: The American court's decision recognised her as the mother, and the Swedish court ruled that the child "should be considered a Swedish citizen from the moment of birth" [19]. Thus, Sweden demonstrates its willingness to take family circumstances (even foreign court decisions) into account when determining a child's citizenship.

In Argentina, the Constitution enshrines the right to citizenship by birth (*ius soli*), and the courts protect this right. In 2025, the Federal Court (Juzgado Federal No. 1 of Paraná) ruled that Presidential Decree DNU 366/2025, which had restricted the right of foreign parents of Argentine children to obtain citizenship, was unconstitutional. In the case of Mondragon Herrera L.F., the court overturned the disputed provision, ordering that the plaintiff be granted the right to continue the procedure for obtaining Argentine citizenship [20]. In doing so, the court confirmed that constitutional guarantees of birthright citizenship cannot be arbitrarily restricted.

In Kazakhstan and Uzbekistan, no case law on specific disputes concerning the right of the child to citizenship could be found (according to available information, no such cases have been registered). Instead, recent legislative changes are aimed at preventing statelessness among children.

Thus, in Kazakhstan, amendments have been introduced since 2019 to guarantee the registration of all newborns as citizens of the country, regardless of the status of their parents [21]. A mechanism has been established for recognising the citizenship of newborns even if their mothers do not have documents: children of "mothers without documents" are now issued with birth certificates "based on the mother's statement",

which is in line with UNHCR international recommendations [21]. However, in reality, parents of Kazakhstan's children still face administrative and procedural challenges, particularly in vulnerable categories (migrants, undocumented persons, residents of remote regions), even though the Republic of Kazakhstan's Constitution and the Law "On Citizenship of the Republic of Kazakhstan" regulate the grounds for children to acquire citizenship. In this sense, it is better to strengthen law enforcement practices to ensure the effectiveness and consistency of procedures, rather than to amend the underlying legislation.

In Uzbekistan, the law also enshrines the principle of hierarchical *jus sanguinis*: a child whose parents are both citizens of Uzbekistan become a citizen of Uzbekistan regardless of their place of birth [22]; and if a child is found in Uzbekistan and their parents are unknown, they automatically become a citizen of Uzbekistan [22]. These rules prevent statelessness by birth.

Thailand's judicial practice demonstrates the opposite problem: bureaucratic barriers mean that even children of ethnic minorities born in Thailand remain stateless. In 2022, the Fitsanulok Administrative Court considered a lawsuit filed by two ethnic men (representatives of the Karen people) against the authorities, who refused to grant them citizenship due to their lack of surnames. The court of first instance ruled in their favour, but later the court overturned its own ruling, considering the refusal to be justified [23]. As a result, the case was referred to the Supreme Court. This shows that in the absence of clear accounting for conventional standards ("every child has the right..."), it is difficult to realise the right to citizenship.

Summarising the results of judicial practice, it can be said that foreign decisions emphasise the need to protect *jus sanguinis* (Sweden, Uzbekistan) and *jus soli* (Argentina) for children. They testify to the active role of the courts in restoring the right to citizenship when legislative or administrative acts restrict it. The following lessons can be drawn from them for Kazakhstan:

- Constitutional guarantees. The Swedish experience highlights the importance of enshrining direct guarantees in the Constitution and laws: "a child has the right to inherit the citizenship of his or her parents". The inclusion of such provisions in the Constitution or citizenship law would provide the highest level of legal protection.

- Consideration of family circumstances. The courts of Sweden and Uzbekistan recognise a child as a citizen on the basis of kinship or birth in the country. Kazakhstan could take this into account by ensuring that any foreign decisions on kinship (e.g. in the case of surrogacy) are recognised when registering a child's citizenship.

- Protection of *jus soli*. The Argentine case confirms the value of the principle of "birth on the territory gives citizenship". In Kazakhstan, it is advisable to remove any restrictions on access to citizenship for parents of Kazakhstani children and to ensure a quick registration procedure. In Kazakhstan, it would be desirable to guarantee a quick registration process and remove all barriers to citizenship for parents of Kazakh children. The eGOV platform, which Kazakhstan has put in place for digital birth registration, largely conforms to international standards. However, delays in digital service access and interdepartmental contacts continue to exist in some areas especially for socially vulnerable populations. Therefore, rather than altering the legal model, it would appear prudent to further enhance organizational processes.

- Administration and practice. The experience of Thailand shows that bureaucracy can hinder the realisation of rights. It is recommended to continue simplifying birth registration procedures (e.g. mobile teams, state programmes) and monitoring compliance with UNHCR standards to avoid formal refusals.

- Kazakhstan should be guided by international standards (the UN Convention on the Rights of the Child, the 1961 Convention on the Reduction of Statelessness, etc.) and best practices. Specifically, it is worth:

- Enacting in the Constitution or law the principle of automatic acquisition of citizenship by a child by birth from at least one citizen of Kazakhstan (or if they were born in the country and could become stateless).

- Establish exceptions in legislation for surrogate and international cases: a child born to a Kazakh citizen through surrogacy is considered her child and a citizen.

- Raise awareness among courts and officials about the child's right to citizenship under the CRC [24]. Organise seminars and develop methodological recommendations based on European practice.

- Develop the infrastructure for registering civil status acts (based on Kazakhstan's experience in 2020 — mobile teams, legalisation of the "mother's declaration") [25]. Expanding coverage, guaranteeing sustainable funding, and establishing uniform standards for their implementation throughout the nation, particularly in remote regions, are suggested by Kazakhstan's experience implementing newborn registration based on

maternal consent and establishing mobile registration teams that adhere to UNHCR, UN, and UNICEF recommendations.

– Encourage the consideration of possible stateless situations (“unclaimed” children) through the courts as a matter of priority (administrative and constitutional).

Thus, applying the experience of Sweden and Argentina — flexible court decisions and constitutional guarantees — in combination with the reforms already carried out in Kazakhstan will help to eliminate gaps in national legislation and more effectively realise every child’s right to citizenship.

The successful execution of a child’s right to citizenship depends on adherence to laws, administrative procedures, and judicial review, according to a comparative study of five nations. Courts vigorously defend this right in Sweden and Argentina, legislative safeguards receive substantial attention in Kazakhstan and Uzbekistan, while bureaucracy guarantees execution in Thailand. The novelty of the report is its identification of Kazakhstan’s law enforcement deficiencies and its recommendations for bolstering constitutional guarantees, increasing digital registration, and improving the authority of legal institutions. Official statistics, well recognized rulings, parliamentary opinion, and worldwide study all attest to the legitimacy of the findings.

Conclusion

A comparative analysis of legislation, administrative practice and court decisions on the citizenship of children in Sweden, Argentina, Kazakhstan, Thailand and Uzbekistan has revealed the following key provisions:

1. International legal norms (primarily the Convention on the Rights of the Child) form universal standards requiring immediate birth registration and the prevention of statelessness. However, their implementation is uneven in countries with different levels of institutional development.

2. Sweden demonstrates the best results in ensuring the right of the child to citizenship, thanks to its digital infrastructure, automatic registration and flexible judicial practice focused on the best interests of the child.

3. Argentina maintains a high level of registration through the principle of *jus soli*, but faces legal gaps in the rights of migrant children. Judicial practice successfully remedies these gaps, confirming the protection of constitutional rights.

4. Kazakhstan and Uzbekistan show positive dynamics: measures have been taken to simplify registration procedures, mobile teams and electronic application systems have been introduced. However, access remains uneven in remote regions, and judicial protection of international standards is limited.

5. Thailand remains the country with the most significant barriers: high levels of child statelessness are due to complex administrative procedures, a lack of uniform terminology, and discrimination against ethnic minorities. Legal disputes are often difficult and do not provide stable legal protection.

6. Common obstacles identified in the countries studied:

- Non-automated or bureaucratically overloaded birth registration;
- Insufficient awareness among parents;
- Inconsistencies between national and international standards;
- Lack of clear mechanisms for recognising citizenship in cases of statelessness.

7. The role of the judiciary in restoring a child’s right to citizenship has been demonstrated by examples from Sweden and Argentina. In these countries, the courts actively apply the norms of international treaties. In Central Asian countries, judicial practice still plays a secondary role.

8. Recommendations for Kazakhstan:

- Introduce direct provisions into national legislation on the acquisition of citizenship by a child born to a citizen of the Republic of Kazakhstan;
- Establish exceptions for cases of surrogacy and uncertain parental status;
- Develop a mobile registration infrastructure;
- Ensure priority consideration of potential cases of statelessness in the courts.

Enshrining explicit provisions in the citizenship law, streamlining registration through digital platforms and mobile groups, boosting judicial protection, and guaranteeing service accessibility for vulnerable groups are some of the ways the study suggests improving legal regulation and administrative practices for children’s citizenship in Kazakhstan.

In order to identify patterns and gaps, systematize international experience, and show the necessity of a comprehensive approach to realizing a child's right to citizenship, this work presents a comparative analysis of national and international law, administrative practice, and court decisions in five countries.

Possible application areas:

Citizenship legislation: establishing clear guidelines for children to get citizenship, including situations involving surrogacy and children without known parents.

Administrative registration methods: enhancing accessibility for remote and vulnerable locations by standardizing and expediting birth registration procedures using digital platforms and mobile groups.

Judicial practice: putting into practice methodological guidelines for courts for the application of international norms in the settlement of citizenship disputes involving children.

Social policy and the defense of children's rights: guaranteeing all children, including immigrants and stateless children, equal access to documentation, healthcare, and education.

Overall, the study confirms that even with formal compliance with international standards, without clear law enforcement practices, social accessibility and transparent procedures, the risk of statelessness for children remains. The transfer of successful solutions — as in Sweden — and institutional strengthening (as initiated in Kazakhstan) are key to eliminating legal gaps and fully realizing the child's right to citizenship.

References

- 1 Конституция Республики Казахстан, принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_.
- 2 О правах ребёнка в Республике Казахстан. Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года № 345-ІІ. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345_.
- 3 Конвенция о правах ребёнка, принята Генеральной Ассамблеей ООН 20 ноября 1989 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>.
- 4 Конвенция о сокращении безгражданства, принята Генеральной Ассамблеей ООН 30 августа 1961. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-reduction-statelessness>.
- 5 Доклад ЮНИСЕФ о регистрации рождений. — [Электронный ресурс]. — 2023. — Режим доступа <https://data.unicef.org/topic/child-protection/birth-registration/>.
- 6 Доклад УВКБ ООН о безгражданности. — [Электронный ресурс]. — 2022. — Режим доступа <https://www.unhcr.org/statelessness/>.
- 7 Statistiska centralbyrån. Population statistics: Births and citizenship 2020–2023. — [Electronic resource]. — Stockholm: SCB. — 2024. — Access mode: <https://www.scb.se/en/finding-statistics/statistics-by-subject-area/population>.
- 8 Instituto Nacional de Estadística y Censos (INDEC). Anuario demográfico 2023: Registro de nacimientos y nacionalidad. Buenos Aires: Gobierno de Argentina. — [Electronic resource]. — 2024. — Access mode: <https://www.indec.gob.ar/indec/web/Nivel3-Tema-4-31>
- 9 Комитет по статистике Министерства национальной экономики РК. Демографический ежегодник Казахстана 2020–2022 гг. — [Электронный ресурс]. — Астана: КазСтат. — 2023. — Режим доступа <https://stat.gov.kz/ru/>
- 10 Ministry of Interior. Thailand Civil Registration Annual Report 2022. Bangkok: Department of Provincial Administration. — [Electronic resource]. — 2023. — Access mode: https://www.adrc.asia/aboutus/vrdata/CR/FY2023_Thailand_CountryReport.pdf.
- 11 Государственный комитет по статистике Республики Узбекистан. Статистический сборник: Демография и регистрация актов гражданского состояния 2020–2023 гг. — [Электронный ресурс]. — 2023. — Режим доступа <https://stat.uz/ru>.
- 12 Goodwin-Gill G. The problem of statelessness and the role of international law / G. Goodwin-Gill // Oxford Journal of Legal Studies. — 2021. — No. 41(2). — P. 187–209.
- 13 Batchelor C. Statelessness and the international human rights framework / C. Batchelor // Refugee Survey Quarterly. — 2017. — No. 36(4). — P. 38–57. <https://doi.org/10.1093/ijrl/ew044>.
- 14 Европейская конвенция о гражданстве. — [Электронный ресурс]. — 1997. — Режим доступа <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=166>.
- 15 United Nations High Commissioner for Refugees. Birth registration and statelessness in the member states of the Southern Africa Development Community. — [Electronic resource]. — UNHCR. — 2022. — Access mode: <https://www.refworld.org/reference/research/unhcr/2022/en/124193>
- 16 Балгимбекова Г. Азаматтық институтының конституциялық-құқықтық негіздері / Г.У. Балгимбекова, Ф.А. Ержанова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Құқық сериясы. — 2023. — № 2(110). — Б. 21–31. <https://doi.org/10.31489/2023L2/21-31>
- 17 Узбекистан продвигает усилия по сокращению и искоренению безгражданства. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://yuz.uz/ru/news/uzbekistan-prodvigaet-usiliya-po-sokraeniyyu-i-iskoreneniyu-bezgrajdanstva>

- 18 Explore constitutions from around the world. — [Electronic resource] // Constitute Project. (n.d.). — Access mode: <https://www.constituteproject.org> (Date of access: November 10, 2025).
- 19 Statelessness and the right to nationality: Case studies from Europe and Asia. — [Electronic resource]. — Södertörn University. — 2022. — Access mode: <https://sites.jmk.su.se> (Date of access: November 10, 2025).
- 20 Mondragón-Herrera L.F. Estado Nacional: análisis del fallo sobre ciudadanía infantil [Electronic resource] / L.F. Mondragon-Herrera // Actualidad Jurídica. — 2025. — Access mode: <https://actualidadjuridicaonline.com> (Date of access: November 10, 2025).
- 21 Children without documents in Central Asia: Legal gaps and human consequences. — [Electronic resource]. — CABAR.asia. — 2024. — Access mode: <https://longreads.cabar.asia> (Date of access: November 10, 2025).
- 22 Республика Узбекистан. Закон Республики Узбекистан «О гражданстве Республики Узбекистан» от 2 июля 1992 года (с изм. и доп.). Вступил в силу 28 июля 1992 года. — [Электронный ресурс]. — 1992. — Режим доступа: evolutio.info.
- 23 Wachpanich N. Stateless in Thailand: Two men’s quest for belonging at the Thai-Myanmar border [Electronic resource] / N. Wachpanich. — CABAR.asia Longreads. Photography by Panumas Sanguanwong. — 2022. — Access mode: <https://hardstories.org/stories/minority-rights/statelessness-lawsuit> (Date of access: November 10, 2025).
- 24 Article 7: Name and nationality — Convention on the Rights of the Child. — Child Rights International Network. (n.d.). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://archive.crin.org/en/home/rights/convention/articles/article-7-name-and-nationality.html#:~:text=1.by%20his%20or%20her%20parents> (Date of access: November 10, 2025).
- 25 Kazakhs without citizenship: How lack of documents threatens the rights of children [Electronic resource] // CABAR.asia. — 2020. — Access mode: https://longreads.cabar.asia/statelessness_kz_en#:~:text=Moreover%2C%20unregistered%20women%20who%20gave,human%20rights%20organisations%20since%202020 (Date of access: November 10, 2025).

А.З. Жамбекова, Я. Залесны

Балалардың азаматтығы жөніндегі халықаралық-құқықтық стандарттары

Мақалада әртүрлі елдердегі балалардың азаматтық құқығын іске асырудың салыстырмалы талдауы келтірілген. Зерттеудің мақсаты — ұлттық тәжірибелердің халықаралық стандарттарға сәйкестігін бағалау және оларды жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу. Мақалада салыстырмалы құқықтық талдау, сипаттамалық статистика және сот практикасын зерттеу әдістері қолданылған. Швеция, Аргентина, Қазақстан, Таиланд, Өзбекстанның 2020-2024 жылдардағы заңнамасы мен статистикалық деректері қарастырылған. Швецияда жаңа туған нәрестелерді тіркеудің ең жоғары көрсеткіштері және балалар арасындағы азаматтығы жоқ адамдар саны ең төмен екендігі анықталды. Аргентинада, Қазақстанда, Өзбекстанда туған кезде азаматтық алған балалардың үлесі 88 %-дан асады, бірақ бұл елдердің шалғай аудандарында тіркеуге қол жеткізу проблемалары әлі де бар. Таиланд тууды тіркеуден артта қалған (85 %) және балалар арасында азаматтығы жоқтар кездеседі (2,1 %), бұл мигранттар үшін бюрократиялық кедергілермен байланысты. Статистика мен прецеденттерді талдау негізінде процедураларды цифрландыру, талаптарды жеңілдету және белсенді құқық қолдану практикасын дамыту қажеттілігі туралы қорытындылар жасалды. Авторлар мақалада халықаралық стандарттарды ұлттық заңнамаға интеграциялау бойынша жаңа ғылыми ұсыныстар және балалардың азаматтығы туралы заңнаманы жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар жасаған.

Кілт сөздер: балалардың азаматтығы, азаматтық алу құқығы, азаматтығы жоқ, халықаралық стандарттар, көші-кон саясаты, азаматтықты құқықтық реттеу.

А.З. Жамбекова, Я. Залесны

Международно-правовые стандарты гражданства детей

В статье представлен сравнительный анализ реализации права детей на гражданство в разных странах. Целью исследования является оценка соответствия национальных практик международным стандартам и разработка рекомендаций по их совершенствованию. В статье использованы методы сравнительно-правового анализа, описательной статистики и изучения судебной практики. Рассматриваются законодательство и статистические данные Швеции, Аргентины, Казахстана, Таиланда, Узбекистана за 2020–2024 годы. Было установлено, что в Швеции самые высокие показатели регистрации новорожденных и самые низкие показатели безгражданства среди детей. В Аргентине, Казахстане, Узбекистане доля детей, получивших гражданство при рождении, превышает 88 %, однако в отдаленных районах этих стран по-прежнему существуют проблемы с доступом к регистрации. Таиланд отстает в сфере регистрации рождений (85 %) и имеет высокий уровень безгражданства среди детей (2,1 %), что связано с бюрократическими барьерами для мигрантов. На основе анализа статистики и прецедентов были сделаны выводы о необходимости оцифровки процедур, упрощения требований и развития активной правоприменительной практики. Статья содержит новые научные предложения по интеграции

международных стандартов в национальное законодательство и конкретные рекомендации по совершенствованию законодательства о гражданстве детей.

Ключевые слова: гражданство детей, право на гражданство, безгражданство, международные стандарты, миграционная политика, правовое регулирование гражданства.

References

- 1 Konstitutsiia Respubliki Kazakhstan, priniata na respublikanskom referendumе 30 avgusta 1995 goda (s izmeneniiami i dopolneniiami) [Constitution of the Republic of Kazakhstan, adopted at the republican referendum on August 30, 1995 (with amendments and additions)]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> [in Russian].
- 2 O pravakh rebenka v Respublike Kazakhstan. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 8 avgusta 2002 goda № 345-II [On the Rights of the Child in the Republic of Kazakhstan. Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 No. 345-II]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345> [in Russian].
- 3 Konventsiia o pravakh rebenka, priniata Generalnoi Assambleei OON 20 noiabria 1989 goda [Convention on the Rights of the Child, adopted by the UN General Assembly on November 20, 1989]. *ohchr.org*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child> [in Russian].
- 4 Konventsiia o sokrashchenii bezgrazhdanstva, priniata Generalnoi Assambleei OON 30 avgusta 1961 goda [Convention on the Reduction of Statelessness, adopted by the UN General Assembly on 30 August 1961]. *ohchr.org*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-reduction-statelessness> [in Russian].
- 5 (2023). Doklad YUNISEF o registratsii rozhdenii [UNICEF Report on Birth Registration]. *unicef.org*. Retrieved from <https://data.unicef.org/topic/child-protection/birth-registration/> [in Russian].
- 6 (2022). Doklad UVKB OON o bezgrazhdannosti [UNHCR Report on Statelessness]. *unhcr.org*. Retrieved from <https://www.unhcr.org/statelessness/> [in Russian].
- 7 (2024). Statistiska centralbyrån. Population statistics: Births and citizenship 2020–2023. *scb.se* Retrieved from <https://www.scb.se/en/finding-statistics/statistics-by-subject-area/population>
- 8 (2024). Instituto Nacional de Estadística y Censos (INDEC). Anuario demográfico 2023: Registro de nacimientos y nacionalidad. Buenos Aires: Gobierno de Argentina. *gob.ar*. Retrieved from <https://www.indec.gob.ar/indec/web/Nivel3-Tema-4-31>.
- 9 (2023). Komitet po statistike Ministerstva natsionalnoi ekonomiki RK. Demograficheskii ezhegodnik Kazakhstana 2020–2022 gg [Statistical Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Demographic Yearbook of Kazakhstan 2020–2022]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <https://stat.gov.kz/ru/> [in Russian].
- 10 (2023). Ministry of Interior. Thailand Civil Registration Annual Report 2022. Bangkok: Department of Provincial Administration. *adrc.com*. Retrieved from https://www.adrc.asia/aboutus/vrdata/CR/FY2023_Thailand_CountryReport.pdf.
- 11 (2023). Gosudarstvennyi komitet po statistike Respubliki Uzbekistan. Statisticheskii sbornik: Demografiia i registratsiia aktov grazhdanskogo sostoiianiia 2020–2023 gg. [State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. Statistical Digest: Demography and Civil Registration 2020–2023]. *stat.uz*. Retrieved from <https://stat.uz/ru/> <https://stat.uz/ru/> [in Russian].
- 12 Goodwin-Gill, G. (2021). The problem of statelessness and the role of international law. *Oxford Journal of Legal Studies*, 41(2), 187–209.
- 13 Batchelor, C. (2017). Statelessness and the international human rights framework. *Refugee Survey Quarterly*, 36(4), 38–57. <https://doi.org/10.1093/ijrl/ew044>.
- 14 (1997). Evropeiskaia konventsiia o grazhdanstve [European Convention on Nationality]. *coe.int*. Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=166> [in Russian].
- 15 (2022). United Nations High Commissioner for Refugees. Birth registration and statelessness in the member states of the Southern Africa Development Community. *refworld.org*. Retrieved from <https://www.refworld.org/reference/research/unhcr/2022/en/124193>.
- 16 Balgimbekova, G.U., & Yerzhanova, F.A. (2023). Azamattyq institutynyn konstitutsiialyq-qyqyqyq negizderi [Constitutional and Legal Foundations of the Institution of Citizenship]. *Qaragandy Universitetinin khabarshysy. Qyqyq seriiasy — Bulletin of the Karagandy Universiteti, Law Series*, 2(110), 21–31. <https://doi.org/10.31489/2023L2/21-31> [in Kazakh].
- 17 Uzbekistan prodvigaet usiliia po sokrashcheniiu i iskoreneniiu bezgrazhdanstva [Uzbekistan’s advancing efforts to reduce and eliminate statelessness]. *yuz.uz*. Retrieved from <https://yuz.uz/ru/news/uzbekistan-prodvigaet-usiliya-po-sokraeniyu-i-iskoreneniyu-bezgrazhdanstva> [in Russian].
- 18 Explore constitutions from around the world. *Constitute Project*. (n.d.). Retrieved from <https://www.constituteproject.org>. (Date of access: November 10, 2025).
- 19 (2022). Statelessness and the right to nationality: Case studies from Europe and Asia. *jmk.su*. Retrieved from <https://sites.jmk.su.se>. (Date of access: November 10, 2025).
- 20 Mondragon-Herrera, L.F. (2025). Estado Nacional: análisis del fallo sobre ciudadanía infantil. *Actualidad Jurídica*. Retrieved from <https://actualidadjuridicaonline.com> (Date of access: November 10, 2025).
- 21 (2024). Children without documents in Central Asia: Legal gaps and human consequences. *CABAR.asia*. Retrieved from <https://longreads.cabar.asia> (Date of access: November 10, 2025).

22 (1992). Respublika Uzbekistan. Zakon Respubliki Uzbekistan «O grazhdanstve Respubliki Uzbekistan» ot 2 iulija 1992 goda (s izmeneniami i dopolneniami). Vstupil v silu 28 iulija 1992 goda [Republic of Uzbekistan. Law of the Republic of Uzbekistan “On Citizenship of the Republic of Uzbekistan” dated July 2, 1992 (as amended). Entered into force on July 28, 1992]. *evolutio.info*. Retrieved from <https://evolutio.info>. (Date of access: November 10, 2025) [in Russian].

23 Wachpanich, N. (2022). Stateless in Thailand: Two men’s quest for belonging at the Thai-Myanmar border. *CABAR.asia Longreads*. Photography by Panumas Sanguanwong. *hardstories.org*. Retrieved from <https://hardstories.org/stories/minority-rights/statelessness-lawsuit>. (Date of access: November 10, 2025).

24 Article 7: Name and nationality — Convention on the Rights of the Child. — Child Rights International Network. (n.d.). *crin.org*. Retrieved from <https://archive.crin.org/en/home/rights/convention/articles/article-7-name-and-nationality.html#:~:text=1,by%20his%20or%20her%20parents> (Date of access: November 10, 2025).

25 (2020). Kazakhs without citizenship: How lack of documents threatens the rights of children. *CABAR.asia*. Retrieved from https://longreads.cabar.asia/statelessness_kz_en#:~:text=Moreover%2C%20unregistered%20women%20who%20gave,human%20rights%20organisations%20since%202020. (Date of access: November 10, 2025).

Information about the authors

Zhambekova Aidana — 3rd year PhD student, Department of Constitutional and International Law, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: zhambekovaaidana5@gmail.com

Jacek Zalesny — Doctor of law, Professor, University of Warsaw, Department of Political Systems, Warsaw, Poland; e-mail: zalesnyjacek@gmail.com

M.N. Nurtay^{1*} , A.B. Bekenova² 

Taraz University named after M.Kh. Dulaty, Taraz, Kazakhstan

(e-mail: ¹madinur@mail.ru, ²bekenova_anar@bk.ru)

¹*ORCID ID: [0000-0003-0881-145X](https://orcid.org/0000-0003-0881-145X), Scopus Author ID: [58959599000](https://scopus.org/58959599000)*

²*ORCID ID: [0000-0002-8299-8534](https://orcid.org/0000-0002-8299-8534), Scopus Author ID: [57218912785](https://scopus.org/57218912785)*

Regulation of parallel imports of medicinal products: international and foreign experience

The article is devoted to a comprehensive study of international and foreign legal regulation of the parallel import of pharmaceuticals. The purpose of the research is to identify the legal features and challenges of applying parallel import in the pharmaceutical sector, as well as to determine ways to improve Kazakhstan's national legislation, taking into account international experience. The study employs comparative legal and systemic analysis methods, as well as a formal legal approach. The provisions of the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS), which establish the principle of exhaustion of rights, are examined, along with various models of its implementation — regional in the European Union, national in the United States, and mixed in the EAEU member states. It is established that in Kazakhstan, the legal regulation of parallel imports of pharmaceuticals is still evolving and requires harmonization with EAEU norms. Legal conflicts related to trademark protection and registration procedures are identified. Based on the analysis, it is concluded that a balanced mechanism should be developed to ensure both the protection of intellectual property rights and the public's access to essential medicines.

Keywords: medicinal products, parallel import, intellectual property, trademark, international trade, national treatment, exhaustion of rights, TRIPS Agreement, EAEU, WTO.

Introduction

Currently, the issue of parallel import of pharmaceuticals is one of the most pressing topics in the global trade system and national pharmaceutical markets. Especially in the post-pandemic period, finding a balance between ensuring access to medicines, maintaining price stability, and protecting intellectual property rights has become a key challenge. Parallel import refers to the importation of goods, including pharmaceuticals, from other countries without the consent of the original manufacturer, representing a complex legal institution situated at the intersection of international trade and patent law. On the one hand, emphasis is placed on the necessity of protecting consumers from misconceptions or misleading practices concerning the authenticity and origin of goods. On the other hand, while the prevention of infringements of intellectual property rights remains important, it is widely argued that copyrights and trademarks should not be employed as instruments of artificially segmenting markets and obstructing free trade [1].

The aim of this research is to conduct a comprehensive analysis of international and foreign legal regulation in the field of parallel import of pharmaceuticals and to identify an optimal legal model suitable for Kazakhstan.

Research objectives:

-To examine the legal nature of the concept of parallel import and the international legal norms governing it;

-To conduct a comparative legal analysis of the regulatory approaches applied in the European Union, the United States, and the EAEU member states;

-To identify the specific features and challenges of legal regulation of parallel import in the Republic of Kazakhstan;

-To propose directions for improving national legislation.

From a theoretical perspective, scholarly discussions demonstrate deep contradictions. Some authors, such as H. Skoko, K.E. Maskus consider parallel import an effective tool for fostering market competition, increasing access to essential medicines, and promoting consumer welfare. In contrast, S.K. Verma and C. Heath emphasize that excessive liberalization of parallel import may erode the exclusive rights of patent holders and weaken incentives for innovation, particularly in the pharmaceutical sector where research and

* Corresponding author's e-mail: madinur@mail.ru

development costs are high. This theoretical duality reflects the fundamental tension between the principles of free trade and the doctrine of intellectual property rights exhaustion.

Methodologically, two dominant approaches can be distinguished in the literature. The economic approach focuses on the impact of parallel imports on prices, competition, and innovation (K.R. Brekke et al., K.E. Maskus), whereas the legal approach emphasizes compliance with international and regional norms such as the TRIPS Agreement, the Doha Declaration on TRIPS and Public Health, and the Directive 2008/95/EC of the European Parliament. However, many studies treat these aspects in isolation, leading to methodological fragmentation and inconsistent conclusions.

In practical terms, the divergence between international and national regulatory regimes further complicates the issue. For example, the European Union generally applies a regional exhaustion principle that permits parallel trade within the European Economic Area (Directive 2008/95/EC), while the United States follows a more restrictive model based on national exhaustion (U.S. Code Title 17). The EAEU and Kazakhstan remain in a transitional phase, seeking to reconcile international obligations under TRIPS Agreement with domestic policy priorities, including the availability of medicines and public health protection (G.P. Ivliev, B.A. Shakhnazarov, Zh.O. Abylkhanova, Ma Xuxia).

From the author's perspective, the fragmentation of both theory and practice demonstrates the need for a comprehensive legal model that harmonizes intellectual property protection with public health objectives. Legal regulation should not be confined solely to safeguarding the interests of patent or trademark owners; it should also incorporate socially significant priorities—ensuring equitable access to essential medicines, maintaining affordability, and supporting the sustainability of national healthcare systems.

Methods and materials

This research is based on the use of comparative legal, systemic, normative legal, structural, as well as logical and deductive methods of scientific inquiry. The theoretical foundation of the study consists of the works of foreign and domestic scholars, international treaties, and acts of supranational organizations regulating issues related to the parallel import of pharmaceuticals.

Among the key scholarly and regulatory sources forming the foundation of this research are the following:

- publications by N. Skoko, C. Heath, B.C. Christopher, S.K. Verma, G.P. Ivliev, B.A. Shakhnazarov, and Zh.O. Abylkhanova;
- the provisions of the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights and the Doha Declaration on the TRIPS Agreement and Public Health, which provided the international legal basis for the study;
- empirical data from the Report on the State of law enforcement practices in the field of intellectual property protection in the member states of the Eurasian Economic Union for 2023;
- regulatory acts governing the pharmaceutical market, including Decision No. 78 of the EEC Council “On the Rules for Registration and Examination of Medicinal Products”, Decree of the Government of the Russian Federation No. 506 of March 29, 2022, and Order of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan No. KR DSM-237/2020 of December 8, 2020;
- analytical studies on the impact of parallel import on the pharmaceutical market, including works by K.E. Maskus, K.R. Brekke et al., as well as publications by J. Grigienė, J. Jacunskaitė, and Ma Xuxia.

The comparative-legal method was employed to identify similarities and divergences between legal systems by analyzing the specific features of the regulation of parallel import across different jurisdictions. The systemic method enabled the structured assessment of legal norms with a view to evaluating the impact of the mechanism of parallel import on the accessibility of pharmaceutical products. By applying the normative-legal method, relevant provisions of international treaties, domestic legislation, and regulatory instruments were examined, and their applicability to the regulation of parallel import was assessed. Finally, logical and deductive methods were used to analyze the transition from general legal principles to the specific modalities of their implementation within individual jurisdictions.

Results

The conducted research made it possible to comprehensively analyze international and national approaches to the regulation of parallel importation, identify its development trends, and determine possible directions for improving the legislation of the Republic of Kazakhstan in this area. The obtained results are

based on a comparative legal and structural-functional analysis of international treaties, WTO and EAEU acts, as well as the legislation of individual states.

Firstly, the study clarified the legal nature of parallel importation as a specific mechanism of goods circulation situated at the intersection of international trade and intellectual property protection. The author concluded that, despite the absence of direct regulation in the Paris Convention, its principles—national treatment and protection of industrial property—indirectly influence the formation of national legal systems in this field. A stable trend has been observed toward using parallel importation as an instrument for trade liberalization and improved access to goods, particularly in the pharmaceutical sector.

Secondly, the analysis of the TRIPS Agreement and the Doha Declaration established that the principle of exhaustion of rights is the central element determining the admissibility of parallel importation. The TRIPS Agreement does not impose a uniform standard, allowing states to choose between national, regional, and international regimes of exhaustion. The author's observation indicates that such flexibility contributes to the adaptation of international norms to the socio-economic conditions of each country, which is particularly relevant for Kazakhstan as a member of both the EAEU and the WTO.

Thirdly, the study of the European Union's legal system revealed that the regional exhaustion regime, enshrined in Protocol 28 to the Agreement on the European Economic Area and Article 7 of Directive 2008/95/EC, ensures a balanced approach between free trade and the protection of intellectual property rights. The author notes that this model contributes to the formation of a stable internal market and may serve as a conceptual foundation for improving the legal regulation of parallel importation within the EAEU framework.

Fourthly, the analysis of legislation and law enforcement practices in the EAEU Member States demonstrated that the Union adheres to the principle of regional exhaustion of rights. However, the absence of a unified mechanism at the Union level creates legal uncertainty. In particular, differences between the approaches of Kazakhstan, Russia, Belarus, and Armenia reduce the effectiveness of parallel importation as a tool to ensure access to essential medicines. The author's observation confirms the need to develop a unified regulatory model combining economic feasibility with the requirements for the protection of intellectual property rights.

The scientific novelty of the research lies in the following:

- The content and significance of the principle of exhaustion of rights in the context of international regulation of parallel importation have been clarified;
- Directions for harmonizing the norms of the TRIPS Agreement and EAEU legislation in the field of parallel importation have been identified;
- Factors hindering the unification of national regimes of exhaustion have been determined, and legal mechanisms to overcome them have been proposed;
- The necessity of amending Kazakhstan's legislation has been substantiated to strengthen legal certainty and enhance the transparency of parallel import mechanisms for pharmaceuticals.

The research results fully correspond to the stated aims and objectives, as they are directed toward identifying the essence of parallel importation, analyzing international and regional exhaustion regimes, examining the specifics of legal regulation in Kazakhstan, and formulating proposals for its improvement.

The practical significance of the findings lies in the fact that the proposed provisions and conceptual approaches can be applied:

- by EAEU authorities in developing a unified regime of exhaustion of rights;
- in judicial practice when resolving disputes concerning “likelihood of confusion” and the legality of parallel importation;
- in scientific and educational activities aimed at further developing the theory of intellectual property and international trade law.

Thus, the study demonstrates that the formation of a balanced system for regulating parallel importation in Kazakhstan requires the combination of international standards with regional particularities. The implementation of the proposed concept will enhance the competitiveness of the domestic market, ensure access to essential medicines, and at the same time maintain an adequate level of intellectual property protection.

Discussion

Although the Paris Convention does not directly address the issue of parallel importation, a number of other international treaties may influence national legislation in this regard. One of the most significant international instruments in the field of intellectual property is the Agreement on Trade-Related Aspects of

Intellectual Property Rights (TRIPS Agreement), adopted in 1994 within the GATT/WTO framework. It was initially expected that such a comprehensive agreement, covering virtually all aspects of intellectual property rights, would also provide a clear framework for regulating parallel importation. However, this expectation was not realized. The TRIPS Agreement does not contain specific provisions governing parallel import. Despite the recognition that parallel importation is consistent with the objectives of free international trade, the adoption of a uniform international instrument providing for its general admissibility has not been achieved [2].

To address this lacuna, the interpretative note to Article 28 (1)(a) of the TRIPS Agreement explicitly refers to Article 6, clarifying that the right of a patent holder to control importation is subject to the principle of exhaustion of rights. Article 6 acknowledges the “exhaustion of rights” issue but refrains from laying down substantive rules. Instead, it states that: “nothing in this Agreement shall be used to address the issue of the exhaustion of intellectual property rights” [3]. Accordingly, at the international level, the permissibility or prohibition of parallel importation remains within the exclusive competence of domestic jurisdictions. The flexibility afforded to WTO Members in this respect is constrained by the national treatment and most-favoured-nation principles embodied in Articles 3 and 4 of the TRIPS Agreement. In other words, when regulating parallel importation, Member States are obliged to grant right holders from other WTO Members the same level of legal protection as their own nationals and to refrain from granting preferential treatment to one Member over another [3].

The TRIPS Agreement thus recognizes the right of each Member to determine its own exhaustion regime in accordance with domestic needs, without prescribing a uniform standard. This principle was further clarified and reaffirmed in the Doha Declaration on the TRIPS Agreement and Public Health. Paragraph 5(d) of the Declaration states: “the effect of the provisions in the TRIPS Agreement that are relevant to the exhaustion of intellectual property rights is to leave each Member free to establish its own regime for such exhaustion without challenge” [4]. Consequently, the authority to permit or restrict parallel importation has been formally acknowledged as falling entirely within the legislative discretion of national authorities. With regard to dispute settlement, the WTO Dispute Settlement Understanding generally permits any Member State to initiate proceedings if another Member fails to comply with its obligations under GATT/WTO agreements. However, Article 6 of the TRIPS Agreement expressly precludes dispute settlement with respect to the exhaustion of rights, regardless of the national position adopted. This provision unambiguously confirms that a Member cannot be held internationally accountable for supporting or opposing an international exhaustion regime [3]. Nevertheless, this neutrality does not imply that the TRIPS Agreement endorses or rejects any specific approach. Rather, it maintains an impartial stance, leaving States with the discretion to establish legal regimes in accordance with their particular interests and policy objectives.

Since this exception is of a procedural nature, it merely implies that, irrespective of the position taken by WTO Members with respect to the exhaustion of intellectual property rights, they cannot be subjected to sanctions under the GATT/WTO framework. Nevertheless, the Agreement may directly or indirectly influence the resolution of issues concerning the exhaustion of rights and parallel importation.

It is evident that States have failed to reach a uniform position on the matter of parallel importation. Several jurisdictions, including Germany, Japan, Finland, Norway, and others, endorse the doctrine of international exhaustion of intellectual property rights and favor the legalization of parallel imports. In contrast, the United States, Canada, France, Australia, and other countries advocate restrictive measures, arguing for the necessity of limiting parallel importation [5].

The doctrine of international exhaustion is undeniably more conducive to the free circulation of goods in international trade compared to the doctrine of national exhaustion. However, States that do not recognize the principle of international exhaustion may prohibit the importation of goods placed on the market in another country without the express consent of the trademark holder, thereby preventing the parallel entry of such products into their domestic markets [6].

Legislation and public policy regarding parallel imports differ significantly across jurisdictions. Some States impose restrictions or outright prohibitions on parallel importation in certain sectors or with respect to specific categories of goods. Nevertheless, in the majority of countries, this mechanism is permitted to some extent. Parallel import functions not only as an effective instrument for fostering international trade and improving access to goods in various markets but also as a mechanism of international competition. At the same time, it gives rise to a range of complex legal challenges. Addressing these challenges is of critical importance for maintaining stability in international trade relations, ensuring the availability of goods in national markets, and safeguarding the intellectual property rights of right holders [7; 56–67].

Certain pharmaceutical companies advocate restrictions on parallel trade in order to prevent the flow of lower-priced medicines from developing countries into the markets of economically developed States. However, the national legislations of the European Union, the United States, Japan, and other economically advanced jurisdictions do not permit the introduction of such restrictions. In fact, there is insufficient legal or economic justification to prohibit developing and transition economies from engaging in parallel trade. This is largely due to the fact that in developed markets original pharmaceutical products are typically sold at comparatively lower prices, a situation attributable to the strong competitive pressure exerted by generic medicines in both the European and U.S. markets [8].

Among the jurisdictions that impose certain limitations on parallel imports are several EU Member States, the United States, and other countries. Nevertheless, even within these jurisdictions, the applicable legislative and regulatory frameworks are not uniform, but rather vary depending on specific sectors or categories of products. Consequently, within a single jurisdiction, the legal regime governing parallel imports may be applied differently across various industries. For this reason, in order to determine the precise scope of restrictions on the parallel importation of medicinal products, it is essential to examine the specific legislative instruments and regulatory provisions of each State concerned.

At present, the European Union constitutes the only jurisdiction in which a clear and uniform legal framework has been established with regard to parallel importation. The key provisions governing parallel imports within the EU are enshrined in Protocol 28 to the Agreement on the European Economic Area [9] and Article 7 of Directive 2008/95/EC [10]. Both instruments codify the principle of trademark rights exhaustion. Under this principle, goods placed on the market with the consent of the trademark owner may be freely imported into other Member States within the EU, and the trademark proprietor cannot prohibit such importation—provided that the condition or quality of the goods has not changed or deteriorated after they were first marketed [9].

Although the principle of exhaustion of rights is generally recognized within the framework of the European Economic Area, parallel importation may be restricted or even prohibited where there is a risk of compromising the quality of goods, their packaging, or the reputation of the trademark.

This legal mechanism serves as an effective instrument for regulating pricing policies and ensuring fair competition within the EU internal market. At the same time, it is grounded in a legal balance that takes into account both the protection of intellectual property rights and the preservation of the economic interests of rights holders.

Within the EU territory, the parallel importation of medicinal products is permitted; however, the process is subject to strict regulation. Imported medicines must fully comply with the safety and quality standards established by the European Medicines Agency. In addition, the composition of parallel-imported medicines must be identical to that of analogous medicinal products already registered and marketed within the EU. Furthermore, they must be properly packaged in accordance with local legislative requirements, including norms on labeling and presentation.

In practice, however, these requirements are not always strictly adhered to. When medicinal products are introduced into the markets of other EU Member States under parallel import schemes, there often arises a necessity to adapt to the national particularities of the importing country. For example, some jurisdictions impose specific requirements concerning labeling in the national language. Consequently, parallel importers may be obliged to relabel or repackage the medicinal product. This, in turn, creates certain legal risks in the field of trademark protection, since the chosen method of repackaging or relabeling must not infringe upon the rights of the trademark holder. Accordingly, any modification to the packaging of medicinal products under parallel import must be carried out in a lawful manner and in such a way that does not impair the reputation of the trademark [11]. The EU's approach in this respect is often assessed as effective, owing to the fact that its requirements regarding parallel imports from non-EU countries are significantly stricter. In such cases, the trademark proprietor retains the right to authorize or prohibit parallel importation. Since the trademark owner is not forced to compete directly with their own products, this framework incentivizes them to invest more extensively in research and the development of new technologies. Conversely, consumers may also benefit from this approach by gaining access to the outcomes of such innovative advancements [12; 123]. In the European Union, the principle of regional exhaustion of rights and the doctrine of free movement of goods form a coherent legal mechanism that successfully combines the protection of trademark rights with the maintenance of fair competition. The EU model demonstrates that legalizing parallel imports, accompanied by strict quality control and consumer protection mechanisms, does not undermine, but rather strengthens, the economic stability of the common market.

In contrast, in the United States, the trademark owner can prevent parallel imports if the product was intended for sale abroad and differs significantly from the version intended for the US market. In such cases, the use of the trademark on the parallel-imported product may be deemed misleading to consumers as to the origin or quality of the goods.

Accordingly, if a foreign-manufactured product differs significantly from its U.S. counterpart in terms of composition, quality, packaging, or service conditions, these discrepancies may result in consumer confusion and the purchase of goods of different quality. For this reason, U.S. law grants trademark owners the right to prohibit parallel imports in such circumstances. This rule is intended to safeguard intellectual property rights and prevent consumer deception (Chapter 1, Paragraph 109) [13].

The parallel importation of pharmaceuticals in the United States is strictly regulated. The Food and Drug Administration, as the supervisory authority for the safety and quality of food and medicines, monitors the safety and compliance of imported pharmaceuticals with applicable standards. Unauthorized medicines may be subject to seizure. From an economic perspective, price regulation and parallel trade constitute one of the most controversial issues in pharmaceutical markets. On the one hand, these policy instruments can enhance static efficiency: price regulation constrains the market power of pharmaceutical companies and brings prices closer to marginal production costs, while parallel trade fosters intra-brand competition in the importing country and reduces price disparities between high- and low-income countries. On the other hand, price regulation and parallel trade may negatively affect dynamic efficiency [14]. Thus, in the American model, consumer protection and the preservation of the information function of trademarks are prioritized over trade liberalization.

Under the law of the Eurasian Economic Union, the parallel importation of pharmaceuticals is permitted, provided that the product has been placed on the market within the territory of a Member State (or with the consent of the rights holder). This means that medicines imported into one EAEU country may also circulate freely across the territories of other Member States, even if they were originally intended for marketing elsewhere [15].

The EAEU follows the principle of regional exhaustion of rights. Thus, once a pharmaceutical product is lawfully placed on the market within the EAEU (by the rights holder or with their consent), it may circulate freely among Member States. Nevertheless, certain requirements must be observed for the lawful parallel importation of pharmaceuticals. In particular, the imported medicine must be authentic and fully compliant with the legislative requirements of the importing state.

Since 2017, a Common Market for medicines has been operating within the EAEU. This market establishes uniform rules for registration, manufacturing, and quality control of medicinal products. The EAEU also applies unified rules for the registration and examination of pharmaceuticals, which envisage various transitional periods for regulatory alignment:

- Until 1 January 2016, Member States independently regulated pharmaceutical registration;
- Until 31 December 2020, applicants could choose between national procedures or EAEU rules for registration. Importantly, a medicine registered in one Member State under national rules could circulate only within that state;
- Registration certificates issued by national authorities before 1 January 2016 may be extended until no later than 31 December 2025. After that, such medicines must undergo re-registration under EAEU procedures, otherwise the authorization will lapse [16].

Within the EAEU, a unified regime of rights exhaustion has not been adopted. Kazakhstan and Armenia adhere to the principle of regional exhaustion of rights after the first placement of goods on the EAEU market. This means that once a product is lawfully placed on the market in one EAEU country, it may be freely imported into other Member States. Since 2022, Russia has introduced a temporary mechanism allowing parallel imports of certain goods, including pharmaceuticals, as a response to sanctions. This measure was established by Government Decree No. 506 of 29 March 2022 [17]. Belarus also applies an authorization-based approach, which likewise extends to medicines. This demonstrates that legal approaches to parallel imports remain inconsistent among EAEU Member States.

Parallel importation of pharmaceuticals within the EAEU represents a potentially effective mechanism for ensuring access to essential medicines in times of crisis. However, the absence of a harmonized rights exhaustion regime and the persistence of differences in national regulations limit its functionality. Therefore, additional legal regulation is required to ensure its effective and lawful application.

On this basis, pharmaceuticals registered under a special “Eurasian procedure” with specific trademarks may be subject to parallel importation within the EAEU. In theory, this means that if a medicine is registered

under the same trade name in accordance with EAEU rules in two different Member States, an independent distributor could purchase it in the country with lower prices and supply it to a country with higher prices, thereby contributing to price reductions. In practice, however, the transfer of such medicines from one country to another may still require special permits. It is also important to note that the exhaustion of trademark rights does not imply the exhaustion of patent rights. In other words, if only the trademark rights are exhausted (but not patent rights), then before importing a medicine under the same trade name, it is necessary to ensure that the product is not protected by a patent in the importing country. If it is under patent protection, the national law of that country must be consulted to determine the applicable exhaustion regime for inventions (national, regional, or international).

Between 4 and 15 December 2023, the “STOP III” operation was conducted with the participation of 111 customs administrations. The IPR CEN comm Group secure communication tool was used to facilitate real-time exchange of seizure data. The main objectives of the operation were the application of best practices, modern risk management methods, and techniques for detecting and inspecting high-risk consignments in e-commerce. This was particularly important for combating illicit circulation of medicines, vaccines, medical devices, and everyday consumer goods posing risks to health and safety. As a result of the operation: 43.5 million prohibited medicines and medical devices were seized and 1.1 million goods infringing intellectual property rights were detected [18].

The Treaty on the EAEU in fact has an effect comparable to that of the Treaty on the European Union, ensuring the free movement of goods, services, capital, and labor within the Union.

At the same time, despite the authorization of parallel import among EAEU member states, the risk of trademark infringement remains if the imported goods create a “likelihood of confusion” among consumers. For instance, if the trademark owner grants licenses to different manufacturers located in two different countries, and due to variations in environmental conditions in those countries the products manufactured there differ in composition so as to meet local requirements, the question arises whether such non-physical differences could lead to a “likelihood of confusion”. As previously noted, the set of criteria applied to determine the “likelihood of confusion” is closely linked to the discretionary authority of judges. In this process, foreign judicial practice is taken into account, subject to selective application and adaptation in line with the specific features of the national legal system [19; 184]. The Eurasian Economic Union is an intermediate model between the EU and the United States. Although the EAEU applies the principle of exhaustion of regional opportunities, its implementation remains inconsistent due to the lack of a unified national practice among the member States.

In Kazakhstan, as well as in other member states of the EAEU, the parallel importation of pharmaceuticals is regulated on the basis of the principle of regional exhaustion of rights. This means that if a medicinal product has been lawfully placed on the market in the territory of one of the EAEU member states (including Kazakhstan) with the consent of the rights holder, it may circulate freely among the other member states of the Union without additional restrictions. However, parallel import does not imply that any medicine can be brought in without limitation. It is important to take into account that certain rules and requirements apply with respect to the importation, registration, and labeling of pharmaceuticals. As an EAEU member, Kazakhstan adheres to the principle of regional exhaustion of rights for medicinal products [20]. In practice, this means that if a medicine has been officially placed on the market in any EAEU state (for example, Russia, Belarus, Armenia, or Kyrgyzstan), it can be imported into Kazakhstan without obtaining additional authorization from the rights holder.

This situation is comparable to that of the EU, where the principle of regional exhaustion of rights is also applied. Nevertheless, although parallel import is permitted within the EU, complex issues may arise concerning the verification of whether the imported product has been lawfully placed on the market and whether its importation creates a “likelihood of confusion” among consumers [19; 185].

Notwithstanding the principle of regional exhaustion of rights, the parallel importation of pharmaceuticals remains subject to a number of regulatory constraints and compliance obligations. Any medicinal products introduced into Kazakhstan via parallel import channels are required to undergo mandatory registration procedures. Moreover, such products must strictly conform to all applicable national standards, including those relating to quality, safety, and therapeutic efficacy [21].

For the judiciary of Kazakhstan, the assessment of the “likelihood of confusion” constitutes a particularly complex and discretionary task. This is due to the fact that the doctrine of regional exhaustion, while facilitating intra-EAEU trade in pharmaceuticals, does not entirely preclude the possibility of trademark infringement arising from parallel importation. Furthermore, the issue of resolving normative inconsistencies

between the TRIPS Agreement, the Treaty on the Eurasian Economic Union, and domestic legislation remains of pressing importance. In this context, the obligation of World Trade Organization member states to observe minimum standards for the protection of trademarks plays a pivotal role in the process of incorporating and adapting the provisions of the TRIPS Agreement within Kazakhstan's legal system [19; 184].

Conclusion

The conducted research made it possible to systematize and generalize international and national approaches to the regulation of parallel importation of pharmaceuticals, to identify the key patterns of its legal development, and to determine promising directions for improving the legislation of the Republic of Kazakhstan.

Firstly, it has been established that the international regulation of parallel importation is based on the principle of exhaustion of rights, as enshrined in the TRIPS Agreement and the Doha Declaration. This principle grants states the freedom to choose between national, regional, or international exhaustion regimes. Consequently, no universal international mechanism exists for regulating parallel importation—each country formulates its own legal model in accordance with its economic and social priorities.

Secondly, a comparative analysis of the legislation of the EU, the United States, and the EAEU revealed that the regional exhaustion regime represents the most balanced approach. In the EU, it promotes the free movement of goods, price reduction, and the creation of a stable internal market. Within the EAEU, the same principle is formally recognized; however, the absence of a unified enforcement mechanism and the inconsistency of national regulations significantly limit its practical effectiveness.

Thirdly, it has been established that Kazakhstan adheres to the regional principle of exhaustion of rights, which facilitates the free circulation of pharmaceuticals within the EAEU. Nevertheless, certain legal and procedural barriers persist, primarily due to differences in national procedures for registration, labeling, and quality control.

The scientific significance of this research lies in advancing theoretical understanding of the legal nature of parallel importation and clarifying the role of the exhaustion principle in international and regional law. The author substantiates the necessity of harmonizing approaches to parallel importation within the EAEU and proposes a conceptual framework for establishing a coherent legal regime that integrates international standards with regional specificities.

The practical relevance of the results is reflected in their potential application:

- in the improvement of national legislation governing parallel importation and the circulation of pharmaceuticals;
- in the activities of EAEU institutions when developing a unified legal position on exhaustion of rights;
- in judicial practice concerning disputes over trademark infringement and the legality of parallel importation;
- in educational and research contexts to further develop the theory of intellectual property and international trade law.

Overall, the implementation of the research recommendations will enhance the transparency and predictability of the legal framework governing parallel importation, strengthen the competitiveness of Kazakhstan's pharmaceutical market, and ensure a balance between the protection of intellectual property rights and the public interest in access to medicines.

References

- 1 Skoko H. Theory and Practice of Parallel Imports: An Essay [Electronic resource] / H. Skoko. — Access mode: <https://researchoutput.csu.edu.au/en/publications/theory-and-practice-of-parallel-imports-an-essay>
- 2 Heath C. Parallel Imports and International Trade [Electronic resource] / C. Heath. — Access mode: https://www.wipo.int/edocs/mdocs/sme/en/atrip_gva_99/atrip_gva_99_6.pdf
- 3 The Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/details/231>
- 4 Doha ministerial declaration on TRIPS agreement and public health. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.wto.org/English/thewto_e/minist_e/min01_e/mindecl_trips_e.htm
- 5 Christopher B.C. Parallel Imports: The Tired Debate of the Exhaustion of Intellectual Property Rights and Why the WTO Should Harmonize the Haphazard Laws of the International Community [Electronic resource] / B.C. Christopher // Tulane Journal of

International and Comparative Law. — 2007. — Vol. 16. — P. 189. — Access mode: <https://www.foley.com/insights/publications/2007/08/parallel-imports-the-tired-debate-of-the-exhaustio/>

6 Verma S.K. Exhaustion of intellectual property rights and free trade — Article 6 of the TRIPS Agreement [Electronic resource] / S.K. Verma // International Review of Intellectual Property and Competition Law. — 1998. — Vol. 29, No. 5. — P. 534–567. — Access mode: <https://tind.wipo.int/search?fl=author&as=1&sf=title&so=a&rm=&m1=p&p1=Verma%2C%20S.%20K.%2C&ln=en>

7 Ивлиев Г.П. Правовое регулирование отношений в сфере параллельного импорта. Опыт государств евразийского региона / Г.П. Ивлиев, Б.А. Шахназаров // Lex russica. — 2023. — Т. 76, № 2. — С. 56–67. DOI: 10.17803/1729-5920.2023.195.2.056-067.

8 Доступность лекарственных средств. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.apteka.ua/article/12720>

9 Соглашения о Европейском экономическом пространстве. — 1994. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/treaties/details/431>

10 Directive 2008/95/EC of the European Parliament and of the Council of 22 October 2008 to approximate the laws of the Member States relating to trade marks. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/95/oj/eng>

11 Grigienė J. Prekės ženklų apsauga, vykdant vaistinių preparatų lygiagretų importą / J. Grigienė, J. Jacunskaitė // Teisės apžvalga. — Law review. — 2021. — Vol. 2, No. 24. — P. 34–58.

12 Maskus K.E. The curious economics of parallel import [Electronic resource] / K.E. Maskus // Wipo Journal: Analysis And Debate Of Intellectual Property Issues. — 2010. — Vol. 2, No. 1. — P. 123–132. — Access mode: <https://tind.wipo.int/record/26353?ln=en>

13 US Code Title 17 — Copyrights, 2018. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/17>

14 Brekke K.R. Parallel imports, price controls, and innovation [Electronic resource] / K.R. Brekke, T.H. Holmas, O.R. Straume // Journal of Health Economics. — 2019. — Access mode: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0047272715001371>

15 Параллельный импорт лекарственных средств и медицинских изделий. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://brace-lf.com/informaciya/farmatsevticheskoe-i-meditsinskoe-pravo/parallelnyj-import-lekarstvennykh-sredstv-i-meditsinskikh-izdelij>

16 О Правилах регистрации и экспертизы лекарственных средств для медицинского применения. Решение Совета ЕЭК № 78. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.eaeunion.org/documents/306/2601/>

17 Постановление Правительства РФ от 29.03.2022 № 506 «О товарах (группах товаров), в отношении которых не могут применяться отдельные положения Гражданского кодекса Российской Федерации о защите исключительных прав на результаты интеллектуальной деятельности, выраженные в таких товарах, и средства индивидуализации, которыми такие товары маркированы». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.alta.ru/tamdoc/22ps0506/>

18 Отчет о состоянии правоприменительной практики в сфере защиты прав на объекты интеллектуальной собственности в государствах — членах Евразийского экономического союза за 2023 год. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/d43/mn55bund7f1e0ov5cf81236g3cygy4c/Otchet-PP-po-IS_2023-god.pdf

19 Ma X. Comparative study on judicial practices toward parallel imports of EU, China and Kazakhstan / X. Ma // Journal of Actual Problems of Jurisprudence. — 2018. — No. 4 (88). — P. 183–193.

20 Абылханова Ж. О «параллельном импорте» в Казахстане, 2019 [Электронный ресурс] / Ж. Абылханова. — Режим доступа https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36629140&pos=6;-106#pos=6;-106

21 Об утверждении Правил ввоза на территорию Республики Казахстан и вывоза с территории Республики Казахстан лекарственных средств и медицинских изделий и оказания государственной услуги «Выдача согласования и (или) заключения (разрешительного документа) на ввоз (вывоз) зарегистрированных и не зарегистрированных в Республике Казахстан лекарственных средств и медицинских изделий». Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 8 декабря 2020 года № ҚР ДСМ-237/2020. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 10 декабря 2020 года № 21749. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://surl.li/whmgz>

М.Н. Нуртай, А.Б. Бекенова

Дәрілік препараттардың параллельді импортын реттеу: халықаралық және шетелдік тәжірибе

Мақалада дәрілік препараттардың параллельді импортының халықаралық және шетелдік құқықтық реттелуі жан-жақты зерттеу қарастырылған. Зерттеудің мақсаты — фармацевтикалық салада параллельді импортты қолданудың құқықтық ерекшеліктері мен өзекті мәселелерін анықтау, сондай-ақ халықаралық тәжірибені ескере отырып, Қазақстанның ұлттық заңнамасын жетілдіру жолдарын айқындау. Зерттеу барысында салыстырмалы-құқықтық және жүйелі талдау және формальды-құқықтық тәсіл қолданылған. Зияткерлік меншік құқықтарының Сауда аспектілері жөніндегі келісім

құқықтарының аяқталу қағидатын белгілейтін ережелері және оның іске асырудың түрлі модельдері — Еуропалық одақтағы аймақтық, АҚШ-тағы ұлттық және Еуразиялық экономикалық одақ елдеріндегі аралас модельдер талданды. Қазақстанда дәрілік препараттардың параллельді импортының құқықтық реттелуі қалыптасу сатысында екені және оны ЕАЭО нормаларымен үйлестіру қажеттілігі анықталды. Тауар таңбаларын қорғау мен тіркеу рәсімдеріне қатысты құқықтық коллизиялар айқындалды. Талдау нәтижесінде зияткерлік меншік иелерінің мүдделерін қорғауды және халықтың өмірлік маңызды дәрілік препараттарға қолжетімділігін қамтамасыз ететін теңгерімді тетік әзірлеу қажеттігі туралы қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: дәрілік заттар, параллельді импорт, зияткерлік меншік, тауар белгісі, халықаралық сауда, ұлттық емдеу, құқықтардың аяқталуы, Сауда аспектілері жөніндегі келісім, ЕАЭО, ДСҰ.

М.Н. Нуртай, А.Б. Бекенова

Регулирование параллельного импорта лекарственных средств: международный и зарубежный опыт

Статья посвящена комплексному исследованию международного и зарубежного правового регулирования параллельного импорта лекарственных средств. Целью исследования является выявление правовых особенностей и проблем применения параллельного импорта в фармацевтической сфере, а также определение путей совершенствования национального законодательства Казахстана с учетом международного опыта. В работе использованы методы сравнительно-правового и системного анализа, а также формально-юридический метод. Исследованы положения Соглашения по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности (ТРИПС), закрепляющие принцип исчерпания прав, а также различные модели его реализации — региональная в Европейском Союзе, национальная в США и смешанная в странах ЕАЭС. Установлено, что в Казахстане правовое регулирование параллельного импорта лекарственных средств находится на стадии формирования и требует гармонизации с нормами ЕАЭС. Выявлены правовые коллизии, связанные с защитой товарных знаков и регистрационными процедурами. По результатам анализа сделан вывод о необходимости разработки сбалансированного механизма, который обеспечит защиту интересов правообладателей и доступ населения к жизненно важным лекарственным препаратам.

Ключевые слова: лекарственные средства, параллельный импорт, интеллектуальная собственность, товарный знак, международная торговля, национальный режим, исчерпание прав, Соглашение по ТРИПС, ЕАЭС, ВТО.

References

- 1 Skoko, N. (n.d.). Theory and Practice of Parallel Imports: An Essay. www.researchoutput.csu.edu. Retrieved from <https://researchoutput.csu.edu.au/en/publications/theory-and-practice-of-parallel-imports-an-essay>
- 2 Heath, C. (1999). Parallel Imports and International Trade. www.wipo.int. Retrieved from https://www.wipo.int/edocs/mdocs/sme/en/atrip_gva_99/atrip_gva_99_6.pdf
- 3 The Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights. www.wipo.int. Retrieved from <https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/details/231>
- 4 Doha ministerial declaration on TRIPS agreement and public health. www.wto.org. Retrieved from https://www.wto.org/English/thewto_e/minist_e/min01_e/mindecl_trips_e.htm
- 5 Christopher, B.C. (2007). Parallel Imports: The Tired Debate of the Exhaustion of Intellectual Property Rights and Why the WTO Should Harmonize the Haphazard Laws of the International Community. *Tulane Journal of International and Comparative Law*, 16, 189. Retrieved from <https://www.foley.com/insights/publications/2007/08/parallel-imports-the-tired-debate-of-the-exhaustio/>
- 6 Verma, S.K. (1998). Exhaustion of intellectual property rights and free trade — Article 6 of the TRIPS Agreement. *International Review of Intellectual Property and Competition Law*, 29(5), 534–567. Retrieved from <https://tind.wipo.int/search?fl=author&as=1&sf=title&so=a&rm=&m1=p&p1=Verma%2C%20S.%20K.%2C&ln=en>
- 7 Ivliev, G.P., & Shakhnazarov, B.A. (2023). Pravovoe regulirovanie otnoshenii v sfere paralelnogo importa. Opyt gosudarstv evrazijskogo regiona [Legal regulation of relations in the field of parallel import. The experience of the States of the Eurasian region]. *Lex russica*, 76(2), 56–67. <https://doi.org/10.17803/1729-5920.2023.195.2.056-067> [in Russian].
- 8 Dostupnost lekarstvennykh sredstv [Availability of medicines]. www.apteka.ua. Retrieved from <https://www.apteka.ua/article/12720> [in Russian].
- 9 Soglasheniia o Evropeiskom ekonomicheskom prostranstve [Agreements on the European Economic Area]. www.wipo.int. Retrieved from <https://www.wipo.int/wipolex/ru/treaties/details/431> [in Russian].

- 10 (2008). Directive 2008/95/EC of the European Parliament and of the Council of 22 October 2008 to approximate the laws of the Member States relating to trade marks. *eur-lex.europa.eu*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/95/oj/eng>
- 11 Grigienė, J., & Jacunskaitė, J. (2021). Prekės ženklų apsauga, vykdančios vaistinių preparatų lygiagrečių importą. *Teisės apžvalga. Law Review*, 2(24), 34–58.
- 12 Maskus, K.E. (2010). The curious economics of parallel import. *WIPO Journal: Analysis and Debate of Intellectual Property Issues*, 2(1), 123–132. Retrieved from <https://tind.wipo.int/record/26353?ln=en>
- 13 (2018). US Code Title 17 — Copyrights. *www.law.cornell.edu*. Retrieved from <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/17>
- 14 Brekke, K.R., Holmas, T.H., & Straume, O.R. (2019). Parallel imports, price controls, and innovation. *Journal of Health Economics*. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0047272715001371>
- 15 Parallelnyi import lekarstvennykh sredstv i meditsinskikh izdelii [Parallel import of medicines and medical devices]. *brace-lf.com*. Retrieved from <https://brace-lf.com/informaciya/farmatsevticheskoe-i-meditsinskoe-pravo/parallelnyj-import-lekarstvennykh-sredstv-i-meditsinskikh-izdelij> [in Russian].
- 16 O Pravilakh registratsii i ekspertizy lekarstvennykh sredstv dlia meditsinskogo primeneniia. Reshenie Soveta EEK № 78. [About the Rules of registration and examination of medicines for medical use. Decision of the EEC Council No. 78]. *docs.eaeunion.org*. Retrieved from <https://docs.eaeunion.org/documents/306/2601/> [in Russian].
- 17 Postanovlenie Pravitelstva RF ot 29.03.2022 № 506 «O tovarakh (gruppakh tovarov), v otnoshenii kotorykh ne mogut primeniatsia otdelnye polozheniia Grazhdanskogo kodeksa Rossiiskoi Federatsii o zashchite iskluchitelnykh prav na rezultaty intellektualnoi deiatelnosti, vyrazhennye v takikh tovarakh, i sredstva individualizatsii, kotorymi takie tovary markirovany» [Decree of the Government of the Russian Federation dated 29.03.2022 No. 506 “On Goods (groups of goods) in respect of which Certain Provisions of the Civil Code of the Russian Federation on the Protection of Exclusive Rights to the Results of Intellectual Activity expressed in such Goods and the means of individualization with which such goods are labeled cannot be applied”]. *www.alt.ru*. Retrieved from <https://www.alt.ru/tamdoc/22ps0506/> [in Russian].
- 18 Otchet o sostoianii pravoprimenitelnoi praktiki v sfere zashchity prav na obekty intellektualnoi sobstvennosti v gosudarstvakh — chlenakh Evraziiskogo ekonomicheskogo soiuzha za 2023 god [Report on the state of law enforcement practice in the field of intellectual property rights protection in the member States of the Eurasian Economic Union for 2023]. *eec.eaeunion.org*. Retrieved from https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/d43/mn55bund7f1e0ov5cf81236g3cygz4c/Otchet-PP-po-IS_2023-god.pdf [in Russian].
- 19 Ma, X. (2018). Comparative study on judicial practices toward parallel imports of EU, China and Kazakhstan. *Journal of Actual Problems of Jurisprudence*, 4(88), 183–193.
- 20 Abylkhanova, Zh. (2019). O «Parallelnom importe» v Kazakhstane [About “parallel import” in Kazakhstan]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36629140&pos=6;-106#pos=6;-106 [in Russian].
- 21 Ob utverzhenii Pravil vvoza na territorii Respubliki Kazakhstan i vyvoza s territorii Respubliki Kazakhstan lekarstvennykh sredstv i meditsinskikh izdelii i okazaniia gosudarstvennoi uslugi «Vydacha soglasovaniia i (ili) zakliucheniia (razreshitelnogo dokumenta) na vvoz (vyvoz) zaregistrirannykh i ne zaregistrirannykh v Respublike Kazakhstan lekarstvennykh sredstv i meditsinskikh izdelii». Prikaz Ministra zdravookhraneniia Respubliki Kazakhstan ot 8 dekabria 2020 goda № KR DSM-237/2020. Zaregistririvan v Ministerstve yustitsii Respubliki Kazakhstan 10 dekabria 2020 goda № 21749 [On approval of the Rules for the import into and export from the territory of the Republic of Kazakhstan of medicines and medical products and the provision of public services “Issuance of approval and (or) conclusion (authorization document) for the import (export) of registered and unregistered medicines and medical products in the Republic of Kazakhstan”. Order of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated December 8, 2020 No. KR DSM-237/2020. Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on December 10, 2020 No. 21749]. *www.adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://surl.li/whmg1z> [in Russian].

Information about the authors

Nurtay Madina Nurtaevna — Master of Law, Senior Lecturer at the Department of State and Administrative Law, Taraz University named after M.Kh. Dulaty, Taraz, Kazakhstan; e-mail: madinur@mail.ru

Bekenova Anar Berdenovna — Candidate of Legal Sciences, Associate Professor at the Department of State and Administrative Law, Taraz University named after M.Kh. Dulaty, Taraz, Kazakhstan; e-mail: bekenova_anar@bk.ru

A.H. Omarova * 

Institute of International Relations of the Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan

(E-mail: omarovaayjan@gmail.com)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8015-7849>

International Legal Regulation of Transboundary Waters of Central Asia

This study examines the legal regulation of transboundary waters in Central Asia, focusing on the Amu Darya and Syr Darya basins. The objective is to assess how international and regional legal frameworks, institutional mechanisms and procedural tools—including transboundary environmental and social impact assessment (ESIA), annual operating protocols and compensation mechanisms—support cooperative, sustainable basin management. The methods combine normative legal analysis of international conventions and basin treaties, a comparative case study approach (Rogun and Toktogul), a documentary review of ESIA reports and basin organization, and a synthesis of secondary literature. The key findings indicate that the existing multi-layered architecture provides essential procedures for cooperation but leaves practical gaps in transparent compensation formulas, transboundary groundwater governance and sustainable financing for shared monitoring. The Rogun case highlights the need for early, jointly agreed ESIA terms, enforceable mitigation and multi-year contractual arrangements. The Toktogul case demonstrates the operational necessity of formulaic annual protocols, interoperable real-time data exchange and timely compensation mechanisms. The conclusions stress that harmonizing national law with basin agreements, establishing neutral technical secretariats, implementing interoperable monitoring and verification systems, and creating formal compensation facilities increase predictability, reduce transaction costs and strengthen resilient and mutually beneficial management of transboundary waters in the region.

Keywords: Transboundary waters, Amu Darya, Syr Darya, Environmental and Social Impact Assessment (ESIA), Equitable and reasonable use, Prevention of transboundary harm.

Introduction

Transboundary water resources in Central Asia are central to regional security, economic development and food stability. Climate change, infrastructure expansion and evolving national priorities increase the risk of interstate tensions and underscore the need for updated legal and institutional responses.

To evaluate the effectiveness of international, regional and national legal and institutional arrangements governing the Amu Darya and Syr Darya basins and to propose practical measures to address identified gaps.

Tasks.

1. Describe the current multi-level legal architecture and institutional mechanisms.
2. Analyze two case studies (Rogun and Toktogul) with respect to legal claims, technical drivers and institutional responses.
3. Identify key gaps-transparent compensation, aquifer governance, sustainable monitoring finance, and dam safety.
4. Propose concrete legal and institutional measures to enhance predictability and resilience.

Debates center on balancing state sovereignty with the duty not to cause transboundary harm, the flexibility of equitable and reasonable use versus the need for predictable, formulaic mechanisms, and the role of external financiers in conditioning project legitimacy.

Empirical evidence on the effectiveness of contractual compensation mechanisms is limited; transboundary groundwater governance remains underdeveloped; and sustainable financing models for interoperable monitoring platforms are insufficiently explored.

The analysis adopts an applied legal-institutional approach that privileges implementable, verifiable and financeable solutions compatible with the region's existing multi-level architecture.

* Corresponding author's e-mail: omarovaayjan@gmail.com

Methods and materials

Normative legal analysis: Examination of international instruments (UN Watercourses Convention, UNECE Water Convention, ILC Draft Articles) and basin treaties to identify core obligations and procedural duties.

Comparative case studies: Detailed review of the Rogun hydropower project and Toktogul reservoir operations using ESIA's, basin organization reports, donor project documents and scholarly analyses.

Documentary review: Systematic analysis of annual protocols, dam safety assessments, hydrometric reporting standards and technical guidelines from ICWC, BVOs and multilateral agencies (period covered: 1992–2024).

Synthesis and policy analysis: Integration of legal norms and empirical findings to formulate practical recommendations; where applicable, expert assessments and secondary quantitative indicators (e.g., storage capacities, reported exchange volumes) were used to illustrate operational dynamics.

Results

The legal and policy framework for rivers and aquifers shared by two or more countries provides a practical foundation for cooperative, sustainable and mutually beneficial management. A small set of interlocking principles—equitable and reasonable utilization, prevention of significant transboundary impacts, cooperation, prior notification, and shared scientific assessment—creates predictable conditions for planning, investment and joint development. These principles are reflected in global and regional conventions, model provisions and draft articles, basin treaties and national laws; when translated into clear operational rules and routine institutional practices they enable riparian states to realize shared value from water resources while strengthening regional integration and resilience [1].

Equitable and reasonable utilization is a flexible allocation approach that balances diverse needs and promotes efficient, sustainable use. Rather than fixed numerical shares, it asks parties to weigh relevant factors—hydrogeology and seasonal variability, population and development needs, existing and planned uses, conservation objectives and available alternatives—and to negotiate arrangements that maximize basin-wide benefits. This encourages practical, win-win solutions such as coordinated reservoir operation, seasonal exchange schemes, conjunctive use of surface and groundwater, and benefit-sharing mechanisms that align hydropower, irrigation and ecosystem services so the basin as a whole gain more than any single country would on its own. Because the focus is on fair outcomes, allocations and operational rules can be reviewed and adjusted over time as new data, technologies or socio-economic priorities emerge, supporting adaptive governance and long-term cooperation [2].

The duty to prevent significant transboundary impacts complements equitable use by ensuring development protects shared interests. Framed positively, it promotes early planning, joint assessment and mitigation measures that preserve water quality, maintain recharge regimes and sustain ecosystem functions. For groundwater systems—where effects can spread slowly and across wide areas—this duty highlights the need for integrated management that links water use with land-use planning and pollution control. Joint monitoring, common assessment methods and shared databases help parties detect risks early and design coordinated responses such as managed aquifer recharge, targeted pollution controls or harmonized agricultural practices that enhance sustainability and deliver mutual benefits.

Procedural obligations turn principles into routine cooperation. Timely notification of planned measures, structured consultation, joint environmental and social assessment, and transparent data exchange create a predictable environment for decision makers, investors and communities. Agreed timelines and standardized technical formats speed review and collaborative project design, while joint fact-finding and technical working groups provide neutral, evidence-based inputs that support consensus building. These routines reduce transaction costs, accelerate implementation and build confidence among partners, enabling basin-wide initiatives to proceed with clarity and mutual support [3; 68].

A layered legal architecture underpins effective governance. Global and regional instruments set core obligations and procedural duties; draft articles and model provisions offer practical templates for aquifer-sensitive rules; basin and bilateral treaties translate general norms into operational arrangements tailored to local hydrology and institutional preferences; and national legislation supplies enforcement tools—licensing, permitting, effluent standards and land-use controls—that make cooperative arrangements effective on the ground. This multi-level design provides legal certainty for stakeholders while preserving flexibility for bespoke solutions that reflect basin-specific realities.

Institutional arrangements are central to sustaining cooperation. River basin commissions, joint technical bodies and shared monitoring platforms provide continuous forums for dialogue, coordination and implementation. These institutions harmonize data collection and analysis, coordinate operational routines (for example, reservoir releases and irrigation schedules), administer joint projects and investments, and facilitate stakeholder engagement. By embedding technical, legal and policy expertise in permanent structures, basin institutions lower transaction costs, speed decision making and create durable channels for innovation, joint investment and climate adaptation.

Harmonizing domestic law with international commitments is a practical priority that unlocks the full potential of basin agreements. Clear national procedures for abstraction permits, discharge authorizations and environmental safeguards translate treaty provisions into enforceable practice, creating predictable conditions for users and investors. Aligned legal frameworks reduce cross-border regulatory friction and enable joint enforcement, cooperative monitoring and shared compliance mechanisms that sustain trust and long-term partnership.

Adaptive management and periodic review keep governance responsive and future-oriented. Agreements that include review clauses, trigger points for joint reassessment and mechanisms for incorporating new scientific knowledge allow parties to refine allocations, update operational rules and adopt innovative technologies as circumstances change. This dynamic approach encourages pilot projects, learning from shared experience and scaling up successful practices across the basin, balancing legal stability with operational flexibility.

Data, transparency and shared science are foundational enablers. Common monitoring networks, interoperable databases and agreed quality standards create a shared evidence base for equitable decision making and efficient project design. Transparent information flows reduce transaction costs, facilitate joint investment planning and enable meaningful stakeholder participation. Joint scientific programs such as hydrogeological surveys, coordinated modelling and collaborative research, build mutual understanding and open opportunities for co-financing infrastructure and knowledge platforms that deliver basin-wide benefits [4].

Benefit-sharing approaches expand cooperative options and attract financing. Framing cooperation around shared gains—energy trade, coordinated irrigation, joint infrastructure and payments for ecosystem services—helps distribute value equitably and aligns economic incentives with sustainable resource management. Capacity development and institutional strengthening multiply returns from legal and technical cooperation: training, joint workshops and exchange programs build the human capital needed to operate complex governance systems and foster a culture of cooperation and shared problem solving.

Integrated planning that links water, land use and energy objectives produces synergistic outcomes. Coordinated reservoir operation, conjunctive use strategies and land-use protection for recharge areas raise basin productivity and resilience. Strategic investments in modern irrigation, efficient pumping and nature-based recharge solutions deliver economic, social and environmental benefits across the basin. Embedding climate-adaptive provisions—flexible allocation adjustments, contingency operation rules and joint drought and flood planning—ensures governance remains aligned with evolving climatic conditions and the best available science.

Inclusive stakeholder engagement broadens legitimacy and durability. Involving local communities, water users, civil society and the private sector in planning and monitoring builds shared ownership, taps local knowledge and mobilizes resources. Inclusive processes improve decision quality, increase transparency and strengthen social acceptance of joint measures, supporting equitable benefit distribution.

In short, a coherent mix of clear principles, practical procedures, layered legal instruments and capable institutions creates an actionable roadmap for transboundary water governance. By adopting aquifer-sensitive provisions, harmonizing domestic and international rules, investing in shared science and capacity, and designing agreements that emphasize transparency, adaptability and benefit sharing, riparian states can transform shared water resources into lasting engines of regional cooperation, resilience and sustainable development.

The Amu Darya and Syr Darya basins form Central Asia's hydrological backbone, delivering seasonally regulated flows that sustain irrigated agriculture, hydropower and a range of ecosystem services. The Syr Darya concentrates runoff in the Naryn and Kara Darya sub catchments, regulated by major reservoirs such as Toktogul and Kayrakkum, while the Amu Darya's Pamir and Hindu Kush headwaters feed glacier and snow-dominated tributaries (notably the Vakhsh and Panj) that generate spring-summer runoff

converted into reliable seasonal supplies by downstream irrigation systems and multipurpose reservoirs [5; 91].

Seasonal snow and glacier melt is the principal driver of annual hydrographs, and high-altitude accumulation zones naturally complement downstream irrigation demand; reservoir cascades and engineered storage transform this seasonal pulse into managed flows that serve hydropower, irrigation, flood moderation and environmental objectives, with coordinated cascade operation maximizing basin-wide benefit [6].

Mid-20th century development of reservoirs, canals and hydropower plants created a technical foundation for integrated basin management—many facilities were designed as multipurpose structures to provide seasonal irrigation storage and peak hydropower generation, and their combined operation remains central to modernization efforts. Since independence, institutional evolution—high-level declarations, regional agreements and intergovernmental commissions—has translated that technical legacy into cooperative practice, enabling routine information exchange, joint monitoring and harmonized seasonal scheduling [7; 93–99].

Operational cooperation is pragmatic and benefit-oriented: upper-basin reservoirs provide regulation services valued by downstream irrigators, and downstream partners reciprocate with energy, fuel or financial transfers formalized through framework agreements and annual protocols that align incentives for cooperative operation.

Data sharing, joint monitoring and forecasting (harmonized hydrometric networks, shared reservoir reporting and common modeling platforms) reduce uncertainty and support anticipatory management, while targeted investments (irrigation conveyance upgrades, improved reservoir models, automated gates and metering, and infrastructure rehabilitation) increase water-use efficiency and expand effective supply [8]. Conjunctive surface-groundwater management, joint aquifer mapping and coordinated use strengthen resilience by supporting baseflows and augmenting supplies during dry periods. Adaptive governance, periodic review clauses and mechanisms for incorporating new science keep arrangements responsive to changing conditions, and inclusive stakeholder engagement through basin councils, technical working groups and user associations broadens legitimacy and shared ownership of operational rules and investment priorities. Environmental stewardship like maintaining environmental flows, protecting wetlands and managing salinity are integral to long-term planning because it sustains ecosystem services that underpin livelihoods.

Priorities going forward include expanding joint forecasting services, deepening groundwater integration, accelerating irrigation modernization, and refining transparent compensation mechanisms for seasonal services; continued emphasis on technical cooperation, transparent data exchange and adaptive investments will strengthen the basins' capacity to deliver water, energy and agricultural services in a resilient and mutually beneficial manner [9].

The legal and institutional framework governing the Amu Darya and Syr Darya basins is a multi-layered architecture that combines high-level political declarations, basin-level agreements, standing regional commissions and basin organizations, national water and sectoral laws, and relevant international conventions and soft-law instruments.

Foundational post-Soviet instruments, beginning with the 1992 Almaty cooperation framework and reinforced by the Nukus declarations, established the premise that Aral basin waters are a shared regional asset and created the mandate for interstate coordination mechanisms. The 1998 Agreement on the Use of Water-Energy Resources of the Syr Darya Basin (and its 1999 protocol) remains the principal basin framework for seasonal coordination, compensation for regulation services and the preparation of annual operational protocols that specify release schedules and energy-for-water exchanges [10]. Permanent regional bodies, most notably the interstate coordination commission and the basin water organizations, implement these frameworks by compiling basin water balances, hosting joint monitoring and forecasting, preparing seasonal operating plans and administering annual protocols.

National legal frameworks as water codes, environmental protection and energy laws provide the domestic machinery for implementing basin allocations, but harmonizing these instruments with basin agreements remains a priority to reduce regulatory friction and ensure predictable compliance. Operational practice relies on annual and bilateral protocols that translate principles into time-bound actions—agreed hydrometric reporting formats, reservoir rule curves, joint environmental and social assessment procedures, and standardized forecasting products.

International conventions and soft law supply normative anchors and procedural tools: the UN Watercourses Convention sets out equitable and reasonable use and the duty not to cause significant

transboundary harm [11], the UNECE Water Convention offers mechanisms for transboundary EIA, information exchange and joint bodies [12], and the ILC Draft Articles on Transboundary Aquifers provide templates for aquifer assessment, recharge protection and conjunctive management [13]. Donor-supported programs and multilateral financing (World Bank, ADB, GEF, UNDP and bilateral partners) have been instrumental in modernizing hydrometric networks, rehabilitating infrastructure and establishing joint information platforms that underpin legal commitments and institutional. Dispute management follows a graduated, pragmatic approach that privileges negotiation, mediation through basin institutions and joint technical fact-finding, with arbitration or adjudication as backstops. Important everyday instruments (ICWC seasonal water balance decisions and BVO technical guidelines) set data formats, quality standards and timelines that convert treaty principles into executable actions.

Remaining gaps include the need for transparent, binding compensation formulas and contractual instruments for upstream regulation services; stronger, basin-specific transboundary groundwater and aquifer governance; interoperable data systems and sustainable financing for shared monitoring platforms and technical secretariats; harmonized national permitting, environmental safeguards and licensing regimes; and codified dam safety, emergency notification and joint contingency planning. Strengthening compensation mechanisms, expanding explicit aquifer governance, securing long-term funding for interoperable data systems and harmonizing national implementation are practical next steps to increase predictability, reduce transaction costs and broaden mutually beneficial cooperative options for the Amu Darya and Syr Darya basins.

Discussion

The Rogun and Toktogul cases together illuminate two complementary fault lines in Central Asian transboundary water governance: **strategic, project-level risks** created by large new storage and **recurring operational frictions** arising from seasonal trade-offs. Rogun shows how a national energy project becomes a regional legal and political issue when storage and filling regimes alter seasonal flows; Toktogul shows how long-standing operating practices generate repeated compliance disputes when incentives and compensation remain ad hoc. Interpreting these cases together highlights that legal claims (equitable use; duty not to cause harm) are often invoked to frame technical disagreements whose proximate drivers are reservoir design choices, rule curves, metering and the political economy of energy and irrigation exchanges.

These empirical patterns align with, and extend, prior analyses. Consistent with Petrov and Ahmedov, the cases confirm that reservoir cascades and multipurpose infrastructure create interdependent service trade-offs; they also corroborate Mallaev's observation that annual bargaining produces uncertainty for users. Where this study adds nuance is in tracing how donor conditionality and ESIA procedures have become leverage points: conditional financing can compel procedural safeguards and independent review, but it does not by itself resolve underlying incentive asymmetries unless outcomes are contractually linked to operational protocols and compensation instruments.

Assessing procedural tools reveals mixed effectiveness. Joint or independently validated ESIA processes improve transparency and reduce technical dispute when terms of reference are agreed early; however, in practice ESIA outcomes are often insufficiently tied to enforceable operational commitments. Annual protocols and seasonal exchanges provide pragmatic short-term relief, yet their reliance on political negotiation perpetuates structural vulnerability. Similarly, existing basin institutions (ICWC, BVOs) supply essential forums for coordination but lack predictable financing and enforcement mechanisms to administer formulaic compensation or escrow arrangements at scale.

Policy instruments proposed in the Results are technically coherent but face political and implementation constraints. Standardized formulas reduce transaction costs but require agreement on baseline hydrology, measurement standards and valuation metrics; escrow or trust funds lower default risk but need credible governance and seed financing (where donors can play a catalytic role). A neutral secretariat can improve verification and data management, yet its authority depends on member states' willingness to cede some operational discretion and to commit sustainable funding.

This analysis has limitations that shape interpretation and next steps. Public data on actual compensation flows and some operational records are incomplete, and technical assumptions about filling scenarios remain contested; these gaps constrain precise quantification of impacts and the calibration of compensation formulas. To address this, the next phase should prioritize pilotable interventions: (1) a joint ESIA TOR pilot linked contractually to a binding operational protocol for a defined filling phase; (2) a small-scale regional escrow or clearinghouse pilot to test payment flows and governance; and (3) an

interoperable monitoring pilot on a sub-basin with independent audit provisions. Evaluating these pilots against clear performance metrics (timeliness of transfers, compliance rates, reduction in negotiation frequency) will generate the empirical basis needed to scale reforms.

In sum, the cases suggest that durable improvement will not come from additional high-level principles but from operationalizing existing obligations: convert ESIA findings into enforceable protocols, finance and institutionalize independent verification, and design compensation mechanisms that are formulaic, funded and administratively feasible. Doing so will align legal duties with technical operation and economic incentives, reducing transaction costs and strengthening basin resilience.

Conclusion

The analysis demonstrates that Central Asia's existing multi-level legal and institutional architecture is a workable foundation but requires targeted reforms to convert procedural commitments into predictable, enforceable practice. Practical governance gains will come less from new high-level principles than from operationalizing those principles through binding instruments, financed technical capacity and routine verification.

Key policy priorities are: adopt jointly agreed transboundary ESIA terms of reference that are linked contractually to operational protocols; develop standardized, formulaic compensation mechanisms (multiyear contracts, escrowed funds or regional clearinghouses) to remove annual bargaining; and establish neutral technical secretariats empowered to administer verification, data sharing and dispute-avoidance functions. These measures translate legal duties—notification, consultation, prevention of harm—into verifiable, financeable actions that reduce political risk and support donor engagement.

Technical and institutional enablers include interoperable real-time monitoring systems with sustainable financing, harmonized measurement and reporting standards, and explicit templates for conjunctive surface-groundwater management. Strengthening dam safety regimes, emergency notification procedures and joint contingency planning is essential to protect downstream users and to build trust in large infrastructure projects.

Capacity building and inclusive stakeholder processes are critical complements: training, joint modelling exercises and participatory ESIA processes increase the legitimacy and technical quality of decisions, while targeted investments in irrigation efficiency and nature-based recharge expand effective supply and reduce trade-offs between energy and agriculture.

Limitations of this study—data gaps on actual compensation flows, limited public access to some operational records, and evolving project timelines—underscore the need for continued empirical monitoring and pilot implementation of the recommended instruments. Future work should evaluate pilot compensation facilities, test joint ESIA modalities in practice, and develop basin-specific aquifer agreements that can be scaled regionally.

In sum, durable cooperation in the Amu Darya and Syr Darya basins depends on shifting from declaratory commitments to concrete, verifiable, and funded mechanisms that align technical operation with legal obligations and economic incentives, thereby converting seasonal hydrological services into stable regional benefits.

References

- 1 Стефан Р.М. Международное водное право трансграничных водоносных горизонтов: глобальный ракурс / Р.М. Стефан // Центральноазиатский журнал исследований водных ресурсов. — 2018. — № 4(2). — С. 52–65.
- 2 Schmeier S. International water law principles in negotiations and water diplomacy / S. Schmeier // Symposium on interstate disputes over water rights. — 2021. — Vol. 115. — P. 173–177.
- 3 Бурки С. Международное и национальное водное право в Центральной Азии — выполнение международных правовых обязательств в отношении трансграничных вод: роль национального водного законодательства / С. Бурки // Центральноазиатский журнал исследований водных ресурсов. — 2018. — № 4(2). — С. 66–77.
- 4 Пейсли Р.К. Международные водотоки, международное водное право и Центральная Азия / Р.К. Пейсли // Центральноазиатский журнал исследований водных ресурсов. — 2018. — № 4(2). — С. 25–51.
- 5 Жильцов С. Политика стран Центральной Азии в области использования водных ресурсов трансграничных рек / С. Жильцов, А. Бименова // Центральная Азия и Кавказ. — 2015. — Т. 18. — Выпуск 1. — С. 90–100.
- 6 Петров Г.Н. Комплексное использование водно-энергетических ресурсов трансграничных рек Центральной Азии / Г.Н. Петров, Х.М. Ахмедов. Душанбе: Дониш, 2011.

- 7 Сидорова Л. Государства Центральной Азии: проблемы совместного использования трансграничных водных ресурсов / Л. Сидорова // Центральная Азия и Кавказ. — 2008. — № 1(55) — С. 92–103.
- 8 Маллаев Н.Р. Международно-правовое регулирование трансграничных водных ресурсов государств Центральной Азии / Н.Р. Маллаев // Бюллетень науки и практики. — 2021. — Т. 7. — № 5. — С. 391–401.
- 9 Петров Г.Н. Совместное использование водно-энергетических ресурсов трансграничных рек Центральной Азии / Г.Н. Петров // Евразийская экономическая интеграция. — 2009. — № 1. — С. 103–116.
- 10 Sorg A. Coping with changing water resources: The case of the Syr Darya river basin in Central Asia / A. Sorg, B. Mosello, G. Shalpykova, A. Allan, M.H. Clarvis, M. Stoffel // Environmental Science & Policy. — 2014. — No. 1(43). — P. 68–77.
- 11 Convention on the law of the non navigational uses of international watercourses // United Nations. — 1997.
- 12 Convention on the protection and use of transboundary watercourses and international lakes // United Nations Economic Commission for Europe. — 1992.
- 13 International Law Commission. Draft articles on the law of transboundary aquifers // Report of the International Law Commission, sixtieth session, UN Doc A/63. — 2008.

А.Х. Омарова

Орталық Азиядағы трансшекаралық суларды халықаралық құқықтық реттеу

Зерттеу Әмудария мен Сырдария бассейндеріне баса назар аудара отырып, Орталық Азияның трансшекаралық суларын құқықтық реттеуді қарастырады. Мақсаты — трансшекаралық ҚОӘБ (қоршаған ортаға және әлеуметтік салаға әсерді бағалау), жыл сайынғы пайдалану хаттамалары мен өтемақы механизмдерін қоса алғанда, халықаралық және аймақтық құқықтық шеңберлердің, институционалды механизмдер мен рәсімдік құралдардың бассейндерді бірлескен және тұрақты басқаруды қалай қолдайтынын бағалау. Әдістерге халықаралық конвенциялар мен бассейндік шарттарды нормативтік-құқықтық талдау, салыстырмалы кейс-стади тәсіл (Рогун және Токтоғұл), ҚОӘБ және бассейндік ұйымдардың есептерін құжаттамалық талдау және қайталама әдебиеттерді синтездеу кіреді. Негізгі нәтижелер қолданыстағы көп деңгейлі архитектуралық ынтымақтастық үшін қажетті процедураларды қамтамасыз ететінін, бірақ ашық өтемақы формулаларында, трансшекаралық жерасты суларын басқаруда және бірлескен мониторингті тұрақты қаржыландыруда практикалық олқылықтар қалдыратынын көрсетеді. Рогун мысалы ҚОӘБ шарттары, міндетті жеңілдету шаралары және көпжылдық келісімшарттық механизмдер бойынша ерте келісімге келу қажеттілігін анықтайды. Ал Токтоғұл мысалы формулаға негізделген жыл сайынғы хаттамаларға, үйлесімді нақты уақыт режиміндегі деректер алмасуға және уақтылы өтемақы механизмдеріне операциялық қажеттілікті көрсетті. Қорытындыда ұлттық заңнаманы бассейндік келісімдермен үйлестіру, бейтарап техникалық хатшылықтарды құру, үйлесімді мониторинг және тексеру жүйелерін енгізу, сондай-ақ ресми өтемақы қорларын қалыптастыру болжамдылықты арттырып, транзакциялық шығындарды азайтып, трансшекаралық суларды орнықты әрі өзара тиімді басқаруды күшейтетіндігі атап өтілген.

Кілт сөздер: трансшекаралық сулар, Әмудария, Сырдария, қоршаған ортаға және әлеуметтік салаға әсерді бағалау (ҚОӘБ), әділ және орынды пайдалану, трансшекаралық зиянның алдын алу.

А.Х. Омарова

Международно-правовое регулирование трансграничных вод Центральной Азии

Данное исследование рассматривает правовое регулирование трансграничных вод Центральной Азии с акцентом на бассейны Амударьи и Сырдарьи. Цель — оценить, каким образом международные и региональные правовые рамки, институциональные механизмы и процедурные инструменты — включая трансграничную ОВОС (оценку воздействия на окружающую среду и социальную сферу), ежегодные эксплуатационные протоколы и механизмы компенсации — поддерживают совместное и устойчивое управление бассейнами. Методы включают нормативно-правовой анализ международных конвенций и бассейновых договоров, сравнительный кейс-стади подход (Рогун и Токтогул), документальный анализ ОВОС и отчетов бассейновых организаций, а также синтез вторичной литературы. Ключевые выводы исследования показывают, что существующая многоуровневая архитектура обеспечивает необходимые процедуры для сотрудничества, но оставляет практические пробелы в прозрачных компенсационных формулах, управлении трансграничными подземными водами и устойчивом финансировании совместного мониторинга. Пример Рогун подчеркивает необходимость раннего согласования условий ОВОС, обязательных мер по смягчению и многолетних договорных механизмов; пример Токтогула демонстрирует операционную необходимость

формульных ежегодных протоколов, совместимого обмена данными в реальном времени и своевременных компенсационных механизмов. В заключении отмечается, что гармонизация национального законодательства с бассейновыми соглашениями, создание нейтральных технических секретариатов, внедрение совместимых систем мониторинга и верификации, а также формирование официальных компенсационных фондов повысит предсказуемость, снизит транзакционные издержки и укрепит устойчивое, взаимовыгодное управление трансграничными водами региона.

Ключевые слова: трансграничные воды, Амударья, Сырдарья, оценка воздействия на окружающую среду и социальную сферу (ОВОС), справедливое и разумное использование, предотвращение трансграничного ущерба.

References

- 1 Stefan, R.M. (2018). Mezhdunarodnoe vodnoe pravo transgranichnykh vodonosnykh gorizontov: globalnyi rakurs [International Water Law of Transboundary Aquifers: A Global Perspective]. *Tsentralnoaziatskii zhurnal issledovaniy vodnykh resursov — Central Asian Journal of Water Research*, 4(2), 52–65 [in Russian].
- 2 Schmeier, S. (2021). International water law principles in negotiations and water diplomacy. *Symposium on interstate disputes over water rights*, 115, 173–177.
- 3 Burki, S. (2018). Mezhdunarodnoe i natsionalnoe vodnoe pravo v Tsentralnoi Azii — vypolnenie mezhdunarodnykh pravovykh obyazatelstv v otnoshenii transgranichnykh vod: rol natsionalnogo vodnogo zakonodatelstva [International and National Water Law in Central Asia: Implementation of International Legal Obligations Regarding Transboundary Waters — The Role of National Water Legislation]. *Tsentralnoaziatskii zhurnal issledovaniy vodnykh resursov — Central Asian Journal of Water Research*, 4(2), 66–77 [in Russian].
- 4 Peisli, R.K. (2018). Mezhdunarodnye vodotoki, mezhdunarodnoe vodnoe pravo i Tsentralnaia Aziia [International Watercourses, International Water Law and Central Asia]. *Tsentralnoaziatskii zhurnal issledovaniy vodnykh resursov — Central Asian Journal of Water Research*, 4(2), 25–51 [in Russian].
- 5 Zhiltsov, S., & Bimenova, A. (2015). Politika stran Tsentralnoi Azii v oblasti ispolzovaniia vodnykh resursov transgranichnykh rek [The Policy of Central Asian Countries in the Use of Water Resources of Transboundary Rivers]. *Tsentralnaia Aziia i Kavkaz — Central Asia and the Caucasus*, 18(1), 90–100 [in Russian].
- 6 Petrov, G.N., & Akhmedov, Kh.M. (2011). *Kompleksnoe ispolzovanie vodno-energeticheskikh resursov transgranichnykh rek Tsentralnoi Azii* [Integrated Use of Water and Energy Resources of Transboundary Rivers of Central Asia]. Dushanbe: Donish [in Russian].
- 7 Sidorova, L. (2008). Gosudarstva Tsentralnoi Azii: problemy sovместnogo ispolzovaniia transgranichnykh vodnykh resursov [Central Asian States: Issues of Joint Use of Transboundary Water Resources]. *Tsentralnaia Aziia i Kavkaz — Central Asia and the Caucasus*, 1(55), 92–103 [in Russian].
- 8 Mallaev, N.R. (2021). Mezhdunarodno-pravovoe regulirovanie transgranichnykh vodnykh resursov gosudarstv Tsentralnoi Azii [International Legal Regulation of Transboundary Water Resources of Central Asian States]. *Biulleten nauki i praktiki — Bulletin of Science and Practice*, 7(5), 391–401 [in Russian].
- 9 Petrov, G.N. (2009). Sovместnoe ispolzovanie vodno-energeticheskikh resursov transgranichnykh rek Tsentralnoi Azii [Joint Use of Water and Energy Resources of Transboundary Rivers in Central Asia]. *Evraziiskaia ekonomicheskaiia integratsiia — Eurasian Economic Integration*, 1, 103–116 [in Russian].
- 10 Sorg, A., Mosello, B., Shalpykova, G., Allan, A., Clarvis, M.H., & Stoffel, M. (2014). Coping with changing water resources: The case of the Syr Darya river basin in Central Asia. *Environmental Science & Policy*, 1(43), 68–77.
- 11 (1997). Convention on the law of the non navigational uses of international watercourses. *United Nations*.
- 12 (1992). Convention on the protection and use of transboundary watercourses and international lakes. *United Nations Economic Commission for Europe*.
- 13 (2008). International Law Commission. Draft articles on the law of transboundary aquifers. *Report of the International Law Commission, sixtieth session, UN Doc A/63*.

Information about the author

Omarova Ayjan Hemrayevna — Lecturer of the Department of International Law and Comparative Law, Institute of International Relations of the Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan; e-mail: omarovaayjan@gmail.com

Wang Hong-wei¹ , Ye. Omirzhanov² , Su Ming-zhe^{3*} 

¹Harbin Institute of Technology, Harbin, China;

^{2,3}Al-Farabi Kazakh National University

(e-mail: ¹whwkzc@126.com; ¹omyrzhanov.esbol@kaznu.kz; ^{*}su_minchzhe1@live.kaznu.kz)

¹ORCID ID:0000-0003-3044-1774

²ORCID ID:0000-0003-2530-6658

³ORCID ID:0009-0000-8131-7461

Study on the reconstruction of rules and regional coordination for cross-border tourism disputes from the perspective of China–Central Asia cooperation

The systemic difficulties in governing cross-border tourism disputes stem from three interrelated factors: the inherently transnational nature of tourism activities, structural inequalities between the parties, and significant differences in regional legal cultures. These factors collectively reveal structural deficiencies in traditional private international law when applied to China–Central Asia tourism disputes, particularly the fragmentation of jurisdictional connecting factors and imbalance in choice-of-law determinations. To address these challenges, this study adopts the protection of the weaker party as its core normative principle and seeks pathways for reform along two dimensions—rule reconstruction and regional coordination. First, it proposes a protective connecting-factor framework centered on the consumer’s habitual residence, supplemented by a market-targeting criterion, alongside a choice-of-law principle that prevents any reduction in consumer protection levels. Second, it advocates the creation of dispute-resolution infrastructure combining a China–Central Asia cross-border tourism ODR platform with specialized collegiate benches, and the enhancement of a dual-track regional cooperation mechanism, driven jointly by judicial assistance and administrative regulation. By balancing state judicial sovereignty with the protection of consumer rights and interests, this approach seeks to transform cross-border tourism dispute resolution from fragmented rule application to systemic institutional coordination. Ultimately, it aims to foster a cross-border tourism rule-of-law community that ensures procedural accessibility, substantive justice, and strengthened regional mutual trust in the rule of law.

Keywords: Cross-border Tourism Disputes, Jurisdictional Rules, Choice-of-law Rules, Consumer Protection, the Belt and Road Initiative.

Introduction

Under the framework of the Belt and Road Initiative and the construction of the China-Central Asia community with a shared future, the implementation of visa exemption policies and the increased density of cross-border flight routes have jointly driven a rapid surge in two-way tourist flows. In recent years, the number of Chinese tourists traveling to Central Asian countries such as Kazakhstan and Uzbekistan has multiplied [1]. Concurrently, there has been a continuous increase in cross-border tourism disputes involving itinerary cancellations, traffic accidents, personal injuries at tourist sites, and shopping fraud. These disputes typically exhibit a basic pattern characterized by generally low individual claim amounts but a large overall volume. The relief of rights in such disputes heavily relies on rules concerning jurisdiction allocation and choice of law in private international law. However, the current legal regime faces a significant adaptability crisis in the context of China-Central Asia cross-border tourism. The inherent tension between the logic underlying the establishment of connecting factors and the concept of protecting the rights of the weaker party is becoming increasingly pronounced.

First, the stable concurrence of contractual and tortious obligations. Cross-border tourism activities typically revolve around outbound tourism contracts, while simultaneously encompassing multiple contractual relationships such as flight bookings, accommodation services, and local tour arrangements. Furthermore, these activities are accompanied throughout by tort risks, including traffic accidents and deficiencies in safety and security obligations at tourist sites. This creates a liability structure where a single factual basis corresponds to multiple claims for rights. In China-Central Asia tourism circuits, emerging formats such as tours in border cooperation zones, cross-border self-drive tours, and cross-border shopping tours further extend the travel chain. This results in the places of contractual performance and the places of tortious acts being dis-

* Corresponding author’s e-mail: su_minchzhe1@live.kaznu.kz

persed across multiple countries, leading to difficulties in legal characterization and directly affecting the determination of jurisdiction and the applicable law [2].

Second, the “weaker party” vs. “stronger party” structure among the subjects. Cross-border tourists are inherently disadvantaged in areas such as information access, language communication, evidence preservation, and cost control for rights protection. Their unfamiliarity with local legal systems and social rules in foreign environments further accentuates their characteristics as typically ultra-vulnerable consumers. Domestic and foreign travel agencies, online travel platforms, airlines, and overseas ground service agencies, leveraging standard terms, collectively hold the initiative in bargaining. They bundle exemption/limitation of liability clauses with jurisdiction and choice-of-law clauses. The extension of the liability chain and the blurring of liability boundaries directly lead to the continuous spillover of risks within multi-layered contractual networks.

Third, the unique cultural and legal differences in the Central Asian region. The legal systems of Central Asian countries are often influenced by a mix of Soviet legal traditions and Islamic legal culture. Marked divergences exist between China and these jurisdictions in the systemic architecture and regulatory sophistication governing domains like consumer protection, tort law, and tourism oversight. Furthermore, certain states enforce comparatively rigorous administrative controls pertaining to border governance and security protocols. These differences in institutional models and operational logic not only make it difficult for Chinese tourists to form reasonable expectations regarding dispute resolution pathways and adjudication outcomes but also increase the operational costs and outcome uncertainties for Chinese courts when applying foreign law or recognizing and enforcing foreign judgments. This objectively amplifies the risk spillover effects of cross-border tourism disputes [3].

First, the “fragmentation” of territorial connecting factors in multi-segment performance. The Civil Procedure Law and relevant judicial interpretations generally determine jurisdiction for contractual disputes based on the defendant’s domicile or the place of contractual performance, and for tort disputes based on the place of tortious conduct or the place where the injury result occurred. However, in typical China-Central Asia cross-border tourism disputes, the act of signing up and concluding the contract occurs within China, parts of the contractual performance take place overseas, and the place of registration for transportation vehicles or the location of information service platforms may involve a third country. The coexistence of multiple places of performance and tortious acts constitutes a common scenario. Mechanically applying traditional territorial connecting factor rules often results in a situation where multiple courts formally possess jurisdiction, yet none provides realistically accessible relief for consumers. This leads to an increase in parallel litigation and jurisdictional challenges, wasting judicial resources and potentially generating conflicting judgments [4]. The behavior-guiding and risk-allocation functions that jurisdictional rules are supposed to possess are significantly weakened, rendering the dispute resolution process highly contingent and characterized by externalized costs.

Second, the “substantive unfairness” of party autonomy in the context of standard-form contracts. In the judicial practice of tourism disputes, there exists a tendency for the over-application of Article 41 (general rules for contracts) and the systematic weakening of Article 42 (special protection for consumer contracts) of the Law on the Application of Law in Foreign-related Civil Relations. A large number of outbound tourism contracts and online booking agreements preemptively stipulate, through standard terms, the application of the law of the operator’s country or a third country, and submit disputes to foreign courts or arbitration institutions. This directly excludes the application of the law of the consumer’s domicile and its mandatory protective norms. In the absence of effective procedural and substantive review mechanisms, such unilateral choice-of-law clauses are often recognized outright. Consequently, conflict-of-law rules designed for consumer protection fall into the dilemma of having normative form but lacking functional effect. For Chinese tourists traveling to Central Asia, if forced to initiate legal proceedings overseas, language barriers, economic burdens, and the risks associated with cross-border judgment enforcement would substantially diminish their substantive right to relief. This outcome clearly deviates from the legislative philosophy of protecting the rights of the weaker party established in domestic law.

In essence, cross-border tourism disputes between China and Central Asia exhibit a threefold complexity typified by: the concurrence of legal claims, structural asymmetry between the involved parties, and substantive regional divergences in legal culture. Traditional rules for jurisdiction allocation and choice of law reveal a dual failure in this context: the fragmentation of territorial connecting factors and the abuse of the principle of party autonomy. Meanwhile, existing tourism cooperation documents in the Central Asian region mostly remain at the level of policy pronouncements and administrative coordination, with scant attention

paid to the resolution of civil and commercial disputes and consumer rights protection. There is a marked deficiency in regional-level regulatory coordination mechanisms and procedural linkage pathways. Consequently, difficulties in rights protection that could have been mitigated through institutional synergy are further amplified and entrenched into the practical contradiction of being able to “go out” and “enjoy the trip” but finding it hard to “seek redress”. Thus, cross-border tourism disputes have become a crucial touchstone for testing whether China’s foreign-related civil and commercial rules can support the high-quality opening-up under the Belt and Road Initiative. They also provide a clear problem-oriented basis for subsequently reconstructing the jurisdictional rule system and improving the choice-of-law mechanism within the Central Asian context.

Method and materials

This paper employs a literature analysis method.

Literature Analysis Method—This paper, through literature analysis, points out that the systemic challenges encountered in the governance of cross-border tourism disputes stem from three interrelated attributes: the inherent transnational nature of tourism activities, structural inequalities among participants, and significant differences in regional legal cultures. The cumulative effect of these attributes exposes the structural deficiencies of traditional private international law in applying it to China-Central Asia tourism disputes, particularly in the fragmentation of jurisdictional factors and the imbalance in the determination of applicable law. Through literature analysis, corresponding solutions are identified.

Results

In China–Central Asia cross-border tourism disputes, the determination of the applicable law ought to perform a structural function of protecting tourists as the weaker party. Yet the misaligned application in judicial practice of Articles 41 and 42 of the *Law of the People’s Republic of China on the Application of Laws to Foreign-Related Civil Relations* (hereinafter the “*Foreign-Related Choice-of-Law Law*”) has confined consumer protection to an institutional design on paper while rendering it ineffective in adjudication. This directly affects whether Chinese tourists can obtain substantive judicial relief when disputes arise in Central Asia.

1 Article 41 “Crowding Out” Article 42: Empirical Identification of the Core Conflict

Empirical research indicates that Chinese courts in foreign-related tourism contract disputes rely heavily on Article 41, the general conflicts rule for contracts, while rarely activating Article 42, the special rule for consumer contracts. A systematic review of foreign-related tourism disputes published on China Judgments Online from 2011 to 2019 shows that more than 60 % of cases involved misapplication or improper application of conflict-of-laws rules, and the application rate of Article 42 was below 10 % [5]. A considerable number of tourism contracts have been mechanically characterized as service contracts or contracts of carriage and thereby subsumed under the “neutral” framework of Article 41, with their inherent consumer attributes being systematically disregarded.

This deviation is particularly salient in disputes involving travel to Central Asia. Tourism products in this setting are highly packaged and platform-based: Chinese tourists typically purchase bundled products to Kazakhstan, Uzbekistan, and other destinations through domestic travel agencies or online travel platforms; contract negotiation and payment are completed within China; and the tourist squarely satisfies the definition of a consumer under Article 42, namely a person contracting for personal life needs. Nevertheless, some decisions treat the fact that tourism services are performed abroad as the sole foreign element and apply the law of a Central Asian state to the entire dispute without first determining whether the contract constitutes a consumer contract and whether Article 42 should take priority.

From the standpoint of normative structure, Article 41 prioritizes party autonomy and the law of the place with the closest connection, and is in essence value-neutral; Article 42, by contrast, operationalizes targeted protection of the weaker party through the application of the law of the consumer’s habitual residence and by restricting party autonomy. Where the consumer character of a tourism contract is not recognized, courts effectively replace a protective rule that should serve distributive-justice functions with a formally neutral conflicts rule. In Central Asia-related cases, this misordering of normative priority often leads to adjudicatory consequences, such as lower standards for non-pecuniary damages (such as emotional distress) and a more lenient review of standard-form exculpatory clauses—outcomes that significantly weaken Chinese tourists’ sense of legal security and their litigation expectations in an unfamiliar legal environment.

2 The Distortion of the “Closest Connection” Principle and Result-Oriented Correction

Even in cases where courts acknowledge the consumer nature of the contract, the closest-connection principle is frequently applied in a distorted manner. One distortion is the simple equation of “closest connection” with the law of the travel destination. Under either Article 41 or the fallback clauses associated with Article 42, some decisions directly treat the foreign place of performance as the closest-connection locus, while overlooking key elements such as the place of contract formation, the operator’s place of registration, and the directionality of marketing. This renders the destination law—often markedly unfavorable to tourists—the de facto default applicable law. A second distortion is the neglect of claim-splitting and plural connecting factors. Academic commentary observes that matters like contract termination and the enforceability of standard clauses often embody purely domestic legal constructs; however, when subsumed under a monolithic adjudicative framework, they are collectively submitted to foreign law, thereby producing substantively unjust results.

A sharp contrast can be found in Article 6 of the EU Rome I Regulation, which establishes an explicitly consumer-favorable orientation for consumer contracts: while allowing the parties to choose the applicable law, it prohibits such choice from depriving consumers of the minimum protection afforded by mandatory provisions of the law of their habitual residence. In evaluating foreign-related tourism disputes, Chinese scholarship widely advocates, within the framework of Article 42, introducing a result-oriented interest-balancing method—treating the substantive protective outcome as a material dimension in assessing the closest connection, rather than mechanically deriving it from geographic factors alone.

In the China–Central Asia tourism context, result-oriented analysis has particular institutional justification. Many commentators observe that although Central Asian states generally recognize basic tourist rights through tourism legislation and consumer-protection laws, they often impose relatively low caps on personal-injury compensation or adopt conservative positions toward non-pecuniary damages. If Chinese courts unreflectively treat destination law as the law of the closest connection, they effectively accept, at a systemic level, a lower standard of protection for Chinese tourists [6]. Accordingly, for Central Asia tourism products organized by Chinese travel agencies, contracted within China, and specifically marketed to the Chinese market, the law of the Chinese tourist’s place of habitual residence should, for purposes of interpreting Article 42, be presumptively regarded as the law with the closest connection and given priority. Only where the transaction constitutes a purely extraterritorial consumption scenario with no substantive connection to China should the destination law apply instead.

3 A Restrained Deployment of Mandatory Rules and the Public-Policy Reservation

The last institutional line of defense for consumer protection within the conflicts framework lies in mandatory rules and the public-policy reservation. Article 4 of the *Foreign-Related Choice-of-Law Law* establishes the priority application of China’s mandatory provisions, providing a normative basis for the extraterritorial application of consumer-protection rules concerning tourism safety obligations and the invalidity of certain standard terms. In China–Central Asia tourism disputes, if foreign law permits tourism operators to exempt themselves, through standard terms, from liability for personal injury caused by gross negligence, Chinese courts may rely on mandatory invalidation rules under the Civil Code’s Contract Book, the *Law on the Protection of Consumer Rights and Interests*, and the *Tourism Law* to exclude the application of foreign law and apply Chinese law directly.

Yet neither mandatory rules nor the public-policy reservation is a panacea for rights relief. Scholarship distinguishes between the affirmative application of mandatory rules and the negative exclusionary function of the public-policy reservation: the former should be confined to a limited set of rules closely linked to fundamental state interests or basic civil rights, while the latter should be invoked only where the outcome under foreign law would significantly conflict with the forum’s fundamental values. Moreover, Central Asian states themselves are intensifying tourist-consumer protection. Uzbekistan’s tourism legislation, for example, expressly lists the protection of tourists’ rights and safety as a basic principle and has recently joined the *International Code for the Protection of Tourists*, signaling an internationally oriented willingness to raise protection standards. Against this backdrop, an overbroad application of China’s mandatory rules may undermine cross-border legal trust and institutional alignment within the Belt and Road framework.

Accordingly, in Central Asia-related tourism disputes, the use of mandatory rules and the public-policy reservation should satisfy a triple threshold [7]: (i) the dispute must bear a close and substantive connection with China—manifested, for instance, by the consumer being a Chinese resident, the contract being concluded in China, and the operator having a clear China-oriented market direction; (ii) the relevant rule must implicate core rights such as the tourist’s life and personal safety or human dignity, or otherwise relate to China’s basic consumer-protection order; and (iii) the outcome under foreign law must be manifestly below the

baseline standards of Chinese law in terms of compensation magnitude or allocation of responsibility, creating an unacceptable value gap. Only where all of these conditions are met is it appropriate to adjust adjudication through mandatory rules or the public-policy clause.

In China–Central Asia cross-border tourism disputes, deviations in choice-of-law practice are concentrated in three respects: at the normative level, Article 41 compresses the application space of Article 42, permitting a formally neutral choice-of-law rule to eclipse the fundamental objective of consumer protection; interpretively, the principle of closest connection is reductively equated with the law of the destination, bypassing considerations of protective outcomes and equitable interest-balancing; and in terms of remedies, mandatory rules and the public-policy reservation are either neglected in judicial practice or display a tendency toward over-expansive use. The shared consequence of these deviations is that the consumer-protection principle remains a legislative proclamation rather than an operational reality in concrete cases. For this reason, the following discussion will examine—along the dual dimensions of rule reconstruction and regional coordination—how, under the China–Central Asia cooperation framework, the choice-of-law regime for cross-border tourism disputes can be reshaped by refining connecting factors, strengthening the consumer-favorable principle, and embedding regional coordination mechanisms.

Discussion

1 The Protective “Dilution” of Connecting Factors

The 2023 amendments to the Civil Procedure Law and the Several Provisions of the Supreme People’s Court on Issues Concerning Jurisdiction over Foreign-Related Civil and Commercial Cases introduced, in addition to the general framework for foreign-related jurisdiction, specific provisions addressing foreign-related consumer disputes. By deploying concepts such as an “appropriate connection” and “habitual residence”, these reforms broadened the jurisdictional reach of Chinese courts over overseas operators, reflecting an overall legislative orientation toward enhanced consumer protection. In the China–Central Asia cross-border tourism context, however, such protective connecting factors display a conspicuous tendency toward “dilution” at the stage of practical application.

First, the identification criteria for a consumer’s habitual residence are poorly adapted to tourism-related transactions. The judicial interpretation of the *Civil Procedure Law* defines habitual residence as a locality where a person has resided continuously for more than one year after leaving the place of domicile. This criterion, premised on a static model of residence, is ill-suited to the high mobility inherent in cross-border tourism [8]. In adjudication, where the place of performance of the tourism contract and the locus of the harmful result are primarily situated in Central Asian states, some courts revert to the traditional jurisdictional approach centered on the defendant’s domicile coupled with the place of contract performance, thereby failing to give full institutional effect to habitual residence as a protective connecting factor.

Second, in online tourism business models, the “place of business operations” is marked by pronounced indeterminacy. Tourism packages for China–Central Asia travel are predominantly marketed online through domestic platforms or agencies, whereas their delivery is executed by locally-based destination management companies within Central Asia. This operational model leads to a significant fragmentation of the loci of contract formation, performance, and business establishment. Existing decisions often deny an “appropriate connection” with China on the ground that the foreign destination operator has no permanent establishment in China, and consequently exclude Chinese jurisdiction over overseas operators. In substance, this line of reasoning indirectly incentivizes market actors to achieve a form of jurisdictional “de-China-ization” through contractual structuring and corporate design.

More broadly, China currently lacks specialized jurisdictional provisions tailored to tourism disputes. The extant rules on foreign-related civil jurisdiction are largely calibrated to general commercial transactions and are insufficiently responsive to the low-value, high-frequency nature of tourism disputes and the pronounced asymmetry between operators and consumers. This mismatch renders case characterization and the selection of connecting factors heavily dependent on judicial discretion, resulting in fragmented outcomes. In China–Central Asia cross-border tourism disputes, jurisdictional determinations diverge significantly even for similar routes and similar incidents: some cases are accepted by Chinese courts, while others are held to fall within the jurisdiction of destination courts, making consumers’ avenues of judicial relief highly contingent. Moreover, Chinese courts have applied inconsistent thresholds in determining whether jurisdiction may be established on the basis of the “place of business operations” or the “place where the harmful result occurs”.

2 Formal Party Autonomy and Substantive Unfairness in Choice-of-Forum Clauses

In China–Central Asia tourism contracts and related platform agreements, operators commonly pre-designate—through standard terms—exclusive jurisdiction in the courts of the operator’s domicile or submission to foreign courts or arbitral institutions, while excluding the jurisdiction of the consumer’s domicile. The 2023 amendments to the *Civil Procedure Law* removed the requirement of an actual connection in the foreign-related choice-of-court regime in order to expand the scope of party autonomy. Yet the amended framework does not distinguish negotiated agreements between commercial entities from adhesion contracts faced by consumers, thereby objectively amplifying the adverse effects of choice-of-forum clauses on the weaker party.

In judicial practice, review standards for choice-of-forum clauses in standard-form agreements are sharply divided. One line of cases adheres to a paradigm emphasizing party autonomy and procedural regularity: so long as the clause is clear in wording and does not contravene rules on hierarchical jurisdiction or exclusive jurisdiction, validity is presumed. Another line of cases seeks to incorporate a consumer-protection perspective, restricting the effect of foreign forum clauses on grounds such as the operator’s failure to provide adequate notice and explanation, or the clause being manifestly unfair. In the absence of a unified judicial interpretation, the validity assessment of choice-of-forum clauses largely turns on the trial judge’s subjective understanding of the consumer’s disadvantaged position.

In practice, tourists may complete registration and payment for tourism products within China, yet must initiate proceedings abroad once a dispute arises. Even where operators highlight jurisdiction clauses through bold type or pop-up windows, given the typically limited amounts in controversy and the high costs associated with foreign litigation, such arrangements substantially compress the consumer’s effective space for judicial relief. From a comparative perspective, *the EU’s Brussels I Recast Regulation* explicitly prohibits, prior to the emergence of a dispute, contractual arrangements that deprive consumers of the right to sue in the courts of their habitual residence; choice-of-forum agreements generally take effect only after the dispute arises and only under specific conditions. By contrast, China’s current framework has not introduced comparable mandatory constraints on standard-form choice-of-forum clauses in the field of foreign-related tourism consumption, and the principle of protecting the weaker party has yet to be meaningfully operationalized at the level of procedural law.

3 Structural Barriers in Regional Jurisdictional Conflicts and the Cross-Border Enforcement of Judgments

Even where Chinese courts can establish jurisdiction through protective connecting factors and by invalidating choice-of-forum clauses, China–Central Asia cross-border tourism disputes still confront the practical difficulty that judgments may fail to “land” extraterritorially. China has concluded civil and criminal judicial assistance treaties with only some Central Asian states, which provide for mutual recognition and enforcement of civil and commercial judgments. Yet these arrangements are generally confined to standard conditions—such as finality of the judgment, jurisdiction of the rendering court, and the absence of *res judicata* conflicts—and do not design simplified procedures specifically for low-value, high-frequency consumer tourism disputes, nor do they establish a regional “first-seised court” priority rule to coordinate parallel proceedings.

China has not acceded to a unified multilateral convention on the recognition and enforcement of foreign judgments. Recognition and enforcement of Chinese judgments abroad therefore continue to rely primarily on bilateral treaties and *de facto* reciprocity, resulting in limited predictability and low enforcement efficiency. Accordingly, even if tourists obtain favorable judgments from Chinese courts, substantial obstacles remain to realizing actual compensation in Central Asian jurisdictions. The absence of regional coordination mechanisms further heightens the risk of parallel litigation: Central Asian courts may take up the same dispute first under destination-law approaches or defendant-domicile rules, while Chinese courts lack clear conflict-of-jurisdiction rules to determine whether proceedings should be stayed or continued. Existing scholarship has already underscored the inadequate supply of coordination rules for jurisdictional conflicts within China’s foreign-related civil jurisdiction regime; the system also lacks structured tools to respond to abusive foreign litigation, anti-suit injunctions, and duplicative proceedings. China–Central Asia cross-border tourism disputes constitute a paradigmatic manifestation of this structural deficiency.

In sum, the difficulties in applying jurisdictional rules to China–Central Asia cross-border tourism disputes crystallize into three central tensions: the functional insufficiency in identifying and applying protective connecting factors; the institutional imbalance between the formal autonomy of choice-of-forum clauses and substantive justice; and the systemic incompleteness of mechanisms addressing regional jurisdictional conflicts and the enforcement of judgments. These challenges indicate that merely technical, domestic-law

adjustments are unlikely to meet the practical needs of cross-border tourism dispute resolution. Going forward, an overarching redesign of the China–Central Asia cross-border tourism dispute resolution architecture—through rule reconstruction and regional cooperative governance—appears necessary.

Conclusion

The foregoing analysis demonstrates a dual failure of jurisdictional and choice-of-law rules in protecting consumers in China–Central Asia cross-border tourism disputes. Such failure stems not only from technical deficiencies in China’s domestic conflict-of-laws framework, but also from the absence of coordination mechanisms at the regional level. Effective protection of Chinese tourists’ rights cannot be achieved through unilateral legislative “correction” by a single state. Rather, within the frameworks of the Belt and Road Initiative and the Shanghai Cooperation Organisation (hereinafter the “SCO”), it is necessary to undertake an integrated institutional redesign—combining rules, platforms, and cooperation—in order to construct a Central Asia–oriented structure for coordinated governance of cross-border tourism disputes.

1 Rule Reconstruction: Consumer-Centred Design of Connecting Factors

At the levels of legislation and judicial interpretation, it is necessary to reclassify dispute types and to clarify the consumer-contract character of China–Central Asia tourism contracts. Empirical studies indicate a widespread phenomenon in foreign-related tourism disputes whereby courts misapply Article 41 of the *Foreign-Related Choice-of-Law Law* so as to circumvent Article 42; the application rate of the consumer-contract rule is below 10 %. In group tours to Kazakhstan, Uzbekistan, and other Central Asian states, as well as independent travel products purchased through domestic online travel platforms, the parties’ role structure is highly stable: tourists contract for personal consumption purposes, while travel agencies or platforms act for profit. This configuration fully falls within the consumer-contract category contemplated by Article 42. Accordingly, judicial interpretations should enumerate Central Asia–related tourism contracts as a paradigmatic consumer-contract scenario, requiring courts, where the contractual nature is in doubt, to apply a rebuttable presumption in favour of consumer status, with the burden of proof placed on the operator to displace such presumption.

Further refinement is required around connecting factors based on habitual residence and market-orientation. A useful reference point is the rule model reflected in Article 6 of the EU *Rome I Regulation*, which takes the consumer’s habitual residence as the baseline while supplementing it with a “directing activities” (market targeting) criterion. Within the framework of Article 42, a judicial interpretation could specify that where a Central Asia tourism product is promoted online or offline in Chinese within China and settled in Renminbi, the operator shall be presumed to have actively directed its activities to the Chinese market; in such circumstances, the law of the Chinese tourist’s habitual residence should enjoy priority both for the determination of the applicable law and for jurisdictional allocation. This design would enhance the predictability of legal outcomes and would also provide a clearer normative benchmark for future regional legal negotiations.

It is also necessary to introduce a conflicts-law articulation of the consumer-favourable principle in the Central Asia context. In the consumer-contract domain, the EU effectively establishes a results-control mechanism—prohibiting outcomes more detrimental to consumers—by restricting party autonomy and preserving the minimum protection afforded by the mandatory rules of the consumer’s habitual residence. In light of practice in China–Central Asia tourism disputes, future judicial interpretations or guiding cases could establish the following adjudicatory pathway: where multiple connecting factors exist and different laws may potentially apply, courts should, within the ambit of Article 42, give priority to the option that affords the consumer a level of protection no lower than that available under Chinese law. Where the protection afforded by the law of the destination is manifestly inferior to the baseline under Chinese law, courts may, through an interpretive application of the closest-connection principle in conjunction with the institutional function of mandatory rules, assign greater weight to the application of Chinese law. Such reconstruction would transform the consumer-protection principle from a legislative declaration into an operational standard for interest-balancing in adjudication.

2 Mechanism Innovation: Building a “China–Central Asia Cross-Border Tourism ODR + Specialised Collegiate Bench” System

At the procedural level, dispute-resolution infrastructure must be built to match the foregoing rule design. The EU has established a unified consumer online dispute resolution platform pursuant to the *ODR Regulation*, offering multilingual, one-stop online mediation and referral services for cross-border B2C disputes. Drawing on this experience, Chinese scholars in the field of cross-border e-commerce have proposed

platform-based ODR mechanisms characterised by low cost and enhanced visibility to address consumer disputes that are low-value, high-frequency, cross-border, and highly digitalised. This approach provides an institutional template capable of transplantation to China–Central Asia cross-border tourism disputes.

First, a China–Central Asia cross-border tourism ODR platform should be established. On the basis that the SCO's *Outline for the Development of Tourism Cooperation among Member States* and its joint action plans have already incorporated the protection of tourists' lawful rights and tourism safety as cooperation objectives, China could take the lead—together with the competent tourism authorities and ADR institutions of Central Asian states—to co-build a multilingual online platform and position it as the primary entry point for cross-border tourism dispute resolution [9]. The front end should provide multilingual services (including Chinese and Russian) for online complaints, evidence upload, and legal-information consultation [10]; the middle layer should implement intelligent triage based on dispute type (e.g., breach of contract, consumer fraud, personal injury) and claim value; the back end should connect to jointly recognised mediation bodies, arbitral institutions, and specialised collegiate benches within China, thereby enabling hierarchical and categorised dispute processing.

Second, enforceability should be ensured through an “ODR + judicial confirmation” model. Existing studies identify the principal weakness of ODR as the lack of coercive enforceability, which necessitates effective linkage with court judgments or the enforcement mechanisms of internet courts. In China–Central Asia tourism disputes, domestic practice of “mediation + judicial confirmation” can be adapted: mediation agreements reached through the cross-border ODR platform may be judicially confirmed online by China's internet courts or by basic-level courts in port-of-entry cities, issuing rulings on judicial confirmation; in Central Asian states, bilateral judicial assistance arrangements may be utilised to incorporate such confirmed Chinese rulings into expedited recognition procedures. This mechanism would enable tourists to obtain, within China, an enforceable basis binding upon overseas operators, significantly reducing the costs of cross-border rights protection.

Third, pilot the establishment of a circuit court for international tourism disputes and a specialised collegiate bench. Leveraging Xinjiang's geographic proximity to Central Asia and existing legal-services zone platforms, a circuit court or specialised collegiate bench focusing on foreign-related tourism disputes could be established in Urumqi or Khorghos [11]. Concentrated adjudication of China–Central Asia cross-border tourism disputes would generate professionalised adjudicatory capacity and coherence. This court should be deeply integrated with the ODR platform: on the one hand, it would provide merits adjudication and evidentiary support for escalated cases involving serious personal injury or mass disputes; on the other hand, by issuing guiding cases and rules for reference in similar cases, it would in turn standardise platform outcomes and promote stability in the identification of connecting factors and the determination of applicable law in judicial practice.

Fourth, fact-finding of foreign law should be embedded into platform operations. In cross-border tourism disputes, identifying and applying destination law frequently becomes a procedural bottleneck. Drawing on the Hague Conference's institutional ideas concerning central authorities and networks for foreign-law ascertainment, an electronic foreign-law ascertainment module could be built within the ODR platform. Designated liaison points in Central Asian states could periodically provide information on tourism law, consumer law, and procedural law; where necessary, an expert-opinion mechanism could assist judges and mediators in accurately applying foreign law. This approach would reduce the time and economic costs of foreign-law ascertainment and would enhance Central Asian states' institutional trust in the platform.

3 Deepening Cooperation: A Dual-Track Model Driven by Judicial and Administrative Coordination

The effective operationalisation of coordinated governance ultimately depends on cross-border coordination of public authority. On the judicial track, China could, on the basis of existing bilateral treaties on civil and commercial judicial assistance, promote the negotiation and conclusion with Central Asian states of a *Protocol on Judicial Assistance for China–Central Asia Cross-Border Tourism Disputes*. This protocol could provide simplified procedures specifically for service of judicial documents, taking of evidence, and recognition and enforcement of low-value judgments, and accord priority recognition to mediation statements and judicial-confirmation rulings produced through the ODR platform or circuit court mechanisms. Experience from MERCOSUR—where a significant volume of tourism disputes has been handled through administrative agreements and expert committees—suggests that “micro” specialised mechanisms at the regional level can effectively absorb high-frequency, low-value cross-border consumer disputes. In recent years, SCO documents, including prime ministers' council communications and deliverable lists, have repeatedly empha-

sised strengthening cooperation in tourism and legal fields, furnishing a solid political basis for negotiating such a protocol.

On the administrative track, a tripartite cooperative network linking cultural-and-tourism regulation, law-enforcement agencies, and consumer-protection bodies should be constructed [12]. On the one hand, through the SCO tourism ministers' meeting and working-group mechanisms, industry-level cooperation could be institutionalised through joint blacklists, risk-warning notifications, mutual recognition of travel-agency qualifications coupled with dynamic supervision, and timely sharing with Central Asian regulators of problematic-merchant information aggregated through the ODR platform and domestic complaint channels. On the other hand, in high-risk areas, pilot models of "tourism police + cross-border liaison officers" could be explored to conduct coordinated enforcement and joint inspections targeting typical problems such as public-security incidents, forced shopping, and unlicensed tour guides, thereby reducing tourists' rights-protection costs in overseas environments.

Furthermore, it is essential to establish procedural connections between consular protection, travel agency assistance, and platform dispute resolution mechanisms [13]. While the *Tourism Law* has clearly defined the safety guarantee and assistance obligations of travel agencies, in cross-border rights protection scenarios, these obligations are often reduced to mere complaint referrals. Regulations could be introduced to explicitly require tour operators to act as procedural agents for tourists involved in disputes in Central Asia. Their responsibilities would include assisting with collecting evidence for rights protection, facilitating online case filing, and connecting with consular channels and platform ODR mechanisms. Meanwhile, overseas embassies and consulates may relay case information related to tourist rights to domestic cultural and tourism authorities and market regulators, achieving an integrated approach where case resolution is coupled with efforts to improve governance based on case resolutions [14].

Coordinated governance and mechanism innovation oriented toward Central Asia should not be understood as a simple additive supplement to existing rules. Instead, it necessitates a systemic reconfiguration—oriented around the twin pillars of consumer protection and regional collaboration—encompassing the design of connecting factors, the establishment of dispute-resolution platforms, and the architecture of inter-departmental cooperative mechanisms. By reshaping the logic of conflict rules with consumers as the axis, by building cross-border dispute-resolution infrastructure through ODR mechanisms and circuit courts, and by consolidating a regional coordination pattern through judicial assistance and administrative linkage, China–Central Asia cross-border tourism disputes may finally escape the vicious cycle of fragmented rules, high remedial costs, and difficulties in enforcement, thereby enabling sustainable, institutionalised protection of tourists' rights.

Tourism cooperation between China and Central Asia has intensified rapidly within the frameworks of the Belt and Road Initiative and the China–Central Asia community with a shared future. The sustained growth in the number of cross-border tourists and the increasing density of travel routes have rendered tourism disputes an everyday rule-of-law issue in the course of bilateral and regional cooperation.

Taking China–Central Asia cross-border tourism disputes as its focal point, this Article develops a coherent analysis along two parallel dimensions: the protection of the vulnerable party and the enhancement of regional coordinative mechanisms. These disputes are marked by considerable intricacy, stemming from the overlapping of legal claims, the inherent positional asymmetry between the parties, and differences in regional legal culture. In this setting, the conventional private-international-law rules on jurisdiction and choice of law display systemic malfunction. On the jurisdictional plane, multiple difficulties arise, including the functional weakening of protective connecting factors, the absence of substantive review of forum-selection clauses embedded in standard-form agreements, and the lack of regional coordination mechanisms—leading to parallel proceedings and impediments to the recognition and enforcement of judgments. On the choice-of-law plane, a structural deviation emerges in which the "stronger-party" provision (Article 41 of the *Foreign-Related Choice-of-Law Law*) crowds out the "weaker-party" provision (Article 42); the closest-connection principle is reduced to a destination-law inference; and the deployment of mandatory rules and the public-policy reservation remains markedly inadequate. Collectively, these problems demonstrate that China–Central Asia tourism disputes have become a critical touchstone for assessing the modernization of China's foreign-related civil and commercial regime and its capacity for extraterritorial application.

On the basis of the foregoing analysis, this Article proposes a China-specific, Central Asia-oriented solution whose core objective is to construct an integrated institutional scaffold of "rules–judiciary–platform". On the rules dimension, the framework should be anchored in clear protective conflict-of-laws norms. Through judicial interpretation, Central Asia-related tourism contracts should be presumptively character-

ized as consumer contracts; connecting standards based on habitual residence and the direction of activities toward the Chinese market should be refined; and a consumer-favourable principle—precluding any diminution of the level of consumer protection—should be incorporated. Drawing on external experience such as Article 6 of the EU Rome I Regulation, choice-of-law determinations should adopt a result-oriented approach to interest-balancing. On the judiciary dimension, the framework should rest on professionalised and internationalised adjudicatory mechanisms. Building on the port-of-entry regions in Xinjiang, pilot initiatives should explore the establishment of circuit tribunals or specialised collegiate benches for foreign-related tourism disputes, and develop a regional international tourism tribunal aligned with China–Central Asia cooperative arrangements. Through concentrated adjudication, unified decisional standards, and strengthened mechanisms for the recognition and enforcement of foreign judgments, such arrangements would provide a predictable judicial anchor for cross-border disputes. On the platform dimension, the framework should be operationalised through a digital, regional cooperation platform. Under the aegis of the SCO’s tourism cooperation framework, a dedicated cross-border Online Dispute Resolution platform for China–Central Asia tourist disputes should be instituted. This platform would synergistically combine online mediation and arbitration services with mechanisms for ascertaining foreign law and obtaining judicial confirmation, drawing on the lessons of the EU ODR platform. This would reduce the cost of rights protection in low-value tourism disputes and enhance the enforceability of dispute-resolution outcomes.

Looking ahead, governance of China–Central Asia cross-border tourism disputes must still address risk spillovers generated by new business models—such as digital tourism products, algorithmic recommendation systems, and packaged tours combined with private security services—as well as the difficult question of delineating the boundaries of the extraterritorial application of China’s consumer-protection norms. With the further institutionalisation of China–Central Asia cooperation mechanisms and the deepening of the SCO legal cooperation agenda, China should, while consolidating its existing conflict-of-laws framework, continue to promote improvements in judicial interpretations, develop the guiding function of representative cases, and advance bilateral and multilateral treaty negotiations. By organically combining consumer-centered conflict-of-laws reasoning with platform-based procedural innovation, China can progressively build a regional rule-of-law community that both effectively safeguards the lawful rights and interests of its tourists and enables mutual recognition of rules and institutional interoperability with Central Asian states [15].

References

- 1 Xinlin, Y., Hong, Z., & Xinyi, H. (2025). A Comparative Study of Chinese and Foreign Research on Rural Tourism Development in China and Its Implications. *Scientia Geographica Sinica*, 45, 10, 2129–2140. DOI:10.13249/j.cnki.sgs.20250138 [in Chinese].
- 2 Danling, L., & Yuxuan, J. (2025). The Genealogy of Knowledge, Theoretical Horizons, and the Construction of China’s Independent Discourse System in National Image Studies. *Journal of Social Science of Hunan Normal University*, 54, 4, 26–36 [in Chinese].
- 3 Guangyi, P., & Xiaoyu, L. (2025). The New Pattern of «Three Poles, One Belt, One Zone» for Coordinated Regional Development in the Hainan Free Trade Port: Policy Evolution, Contemporary Value, and Promotion Strategies. *Reform of Economic System*, 4, 96–104 [in Chinese].
- 4 Jianyun, B., & Jin, X. (2025). Exploring the Paths for the International Dissemination of Chinese Culture in the New Era: Taking the Joint Construction of the “Belt and Road” as an Example. *Journal of Beijing Administration Institute*, 4, 1–10. DOI:10.16365/j.cnki.11-4054/d.2025.04.002 [in Chinese].
- 5 Xuemei, O. (2025). New Trends in International People-to-People and Cultural Exchanges. *People’s Tribune*, 3, 27–31 [in Chinese].
- 6 Mengshan, R., & Lin, W. (2024). Travel Writing and International Communication: The Presentation of China on Social Media Under the Source Credibility Theory. *China Publishing Journal*, 23, 38–43 [in Chinese].
- 7 Jia, F., & Yanan, L. (2024). Review and Prospect of International Exchanges in Mass Culture. *Library Journal*, 43, 12, 34–39. DOI:10.13663/j.cnki.lj.2024.12.005 [in Chinese].
- 8 Bo, L. (2025). Thoughts and Policies for Promoting High-Quality Development of the Cultural Industry in the 15th Five-Year Plan Period. *New Horizons*, 2, 13–20 [in Chinese].
- 9 Yifan, L. (2024). The Logic, Problems, and Pathways for High-Quality Development of Culture and Tourism. *Social Scientist*, 1, 96–101 [in Chinese].
- 10 Yuankun, N., Bingqian, Z., & Boru, Y. (2022). Research on the Impact Mechanism of Negative Information on Tourist Destination Brand Equity. *Journal of Yunnan University of Finance and Economics*, 38, 1, 93–110. DOI:10.16537/j.cnki.jynufe.000758 [in Chinese].

11 Ruixia, C., & Gennian, S. (2021). Discussion on Several Issues Concerning China's Inbound Tourism Statistics. *Resource Development & Market*, 37, 1, 71–78 [in Chinese].

12 Huanhuan, G. (2020). Research on the Application of Law in Foreign-Related Tourism Disputes. *Thesis*. Southwest University of Political Science and Law [in Chinese].

13 Yun, Z. (2020). Research on the Application of Law in China's Foreign-Related Tourism Disputes. *Thesis*. Shandong University [in Chinese].

14 Yiping, C., & Tonghui, X. (2020). The Security and Consular Protection of Overseas Chinese Citizens Under the COVID-19 Pandemic. *Southeast Asian Studies*, 4, 139–152+158. DOI:10.19561/j.cnki.sas.2020.04.139 [in Chinese].

15 Jiajie, W. (2019). International Collaboration of Internet Finance in Tourism International Trade. *Social Scientist*, 7, 80–85 [in Chinese].

Ван Хунвэй, Е. Омиржанов, Су Минчжэ

Қытай мен Орталық Азия ынтымақтастығы тұрғысынан шекарааралық туризм дауларын реттеу ережелерін қайта құрылымдау және аймақтық үйлестіруді зерттеу

Шекарааралық туризм дауларын реттеуде кездесетін жүйелік қиындықтар өзара байланысты үш факторға негізделген: туризмнің ішкі трансұлттық сипаты, қатысушы тараптар арасындағы құрылымдық теңсіздіктер және аймақтық құқықтық мәдениеттердегі айқын айырмашылықтар. Бұл факторлардың біріккен әсері Қытай мен Орталық Азия арасындағы туризм дауларына қолданылатын дәстүрлі жеке халықаралық құқықтың құрылымдық кемшіліктерін, әсіресе юрисдикцияларды байланыстыратын факторлардың бөлшектенуін және қолданылатын заңды анықтаудағы теңгерімсіздікті көрсетеді. Осы мәселелерді шешу үшін бұл зерттеу әлсіз тарап тәсілін негізгі нормативтік негіз ретінде қабылдайды және екі тірек бойынша реформа жолдарын зерттейді: нормаларды қайта құру және аймақтық үйлестіру. Бір жағынан, ол тұтынушылардың қарым-қатынасын анықтайтын факторлардың қорғаныс жүйесін қайта құруды ұсынады, олардың әдеттегі тұрғылықты жеріне назар аударады және мақсатты нарық критерийімен толықтырады. Сондай-ақ, тұтынушыларды қорғауды кез келген төмендетуге тыйым салатын заң таңдау қағидатын құруды ұсынады. Екінші жағынан, трансшекарааралық туризм саласындағы дауларды онлайн шешудің Қытай-Орталық Азия платформасын мамандандырылған алқалы алқалармен ұштастыра отырып, дауларды шешу инфрақұрылымын дамыту, сондай-ақ бірлескен сот көмегі мен әкімшілік реттеуге негізделген өңірлік ынтымақтастықтың екі кезеңдік механизмін жетілдіру ұсынылады. Мемлекеттік сот егемендігін тұтынушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғаумен теңестіре отырып, бұл тәсіл трансшекарааралық туризм саласындағы дауларды шешуде ережелерді аз қолданудан жүйелі институционалды үйлестіруге көшуге жәрдемдесуге бағытталған, сайып келгенде, процесстік қолжетімділікті, материалдық әділеттілікті және трансшекарааралық туризм саласындағы құқық үстемдігі жөніндегі мамандар қауымдастығын қалыптастыруға ықпал ете отырып, трансшекарааралық туризм саласындағы өңірлік өзара сенімді нығайтуға құқылы.

Кілт сөздер: шекарааралық туризм даулары, юрисдикциялық ережелер, Заң таңдау ережелері, тұтынушыларды қорғау, «Бір белдеу, бір жол» бастамасы.

Ван Хунвэй, Е. Омиржанов, Су Минчжэ

Исследование по реконструкции норм и региональной координации трансграничных туристических споров с точки зрения сотрудничества Китая и Центральной Азии

Системные трудности, возникающие при регулировании трансграничных туристических споров, обусловлены тремя взаимосвязанными факторами. К ним относятся: транснациональная природа туристической деятельности, структурное неравенство между участвующими сторонами и выраженные различия в региональных правовых культурах. Совокупный эффект этих факторов выявляет структурные недостатки традиционного международного частного права применительно к туристическим спорам между Китаем и Центральной Азией, в частности, фрагментацию факторов, связывающих юрисдикции, и дисбаланс в определении применимого права. Для решения указанных проблем в данном исследовании в качестве основной нормативной ориентации используется защита более слабой стороны, и предлагаются пути реформ по двум направлениям — реконструкции норм и региональной координации. С одной стороны, предлагается перестроить защитную систему факторов, определяющую

ших отношения между потребителями, с упором на место их обычного проживания, дополненную критерием целевого рынка, а также установить принцип выбора применимого права, запрещающий любое снижение уровня защиты потребителей. С другой стороны, предлагается развивать инфраструктуру разрешения споров, сочетающей китайско-центральноазиатскую платформу онлайн-разрешения споров в сфере трансграничного туризма со специализированными коллегияльными органами, а также усовершенствование двухэтапного механизма регионального сотрудничества, основанного на совместной судебной помощи и административном регулировании. Балансируя государственный судебный суверенитет и защиту прав и интересов потребителей, данный подход ориентирован на переход от фрагментарного применения норм к системной институциональной координации в сфере разрешения споров в трансграничном туризме, что способствует повышению процессуальной доступности, обеспечению материального правосудия и укреплению регионального взаимного доверия к верховенству права.

Ключевые слова: трансграничные споры в сфере туризма, юрисдикционные нормы, правила выбора применимого права, защита прав потребителей, инициатива «Один пояс, один путь».

Information about the authors

Wang Hong-wei — PhD in International Law, Associate Professor at Law Department, Harbin Institute of Technology, Harbin, China; e-mail: whwkzc@126.com

Yesbol Omirzhanov — PhD in Law, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: omyrzhanov.esbol@kaznu.kz

Su Ming-zhe — Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: su_minchzhel@live.kaznu.kz

Xiao Sheng-le¹ , Wang Qi-fei² , Wang He-yong^{1*} 

¹Harbin Institute of Technology, Harbin, China;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(e-mail: ¹xiaoshengle0107@126.com; ²van_tsifey2@live.kaznu.kz; 307204815@qq.com)

¹ORCID ID:0009-0005-6650-6455

²ORCID ID:0009-0002-9652-7511

³ORCID ID:0000-0002-4092-2136

Study on the concretisation of the “fair and equitable treatment” clause in the field of energy investment within the Shanghai Cooperation Organisation

In the field of energy investment within the Shanghai Cooperation Organisation (SCO), the fair and equitable treatment (FET) clause is constrained by a dual set of impediments: its inherent abstraction and an interpretive tradition shaped by Western-centric premises. As a result, it has fallen into a triple predicament of dysfunction—fragmented rule articulation, a skewed normative orientation, and an adversarial dispute-settlement structure—thereby failing to effectively accommodate the core need of balancing host States’ legitimate regulatory authority with the protection of investors’ rights and interests in energy-investment contexts. To address these deficiencies, this study takes the Shanghai Spirit—mutual trust, mutual benefit, equality, consultation, respect for cultural diversity, and pursuit of common development—as its jurisprudential foundation, and proposes a pathway for constructing a more concretised FET clause. On the substantive plane, it advocates reconstructing the principal standards of application—such as legitimate expectations, dynamic stability, and a public-interest exception—through a closed-list technique of enumerated grounds. On the procedural plane, it proposes establishing a progressive dispute-settlement mechanism of consultation–mediation–arbitration, while strengthening functions of early-stage dispute prevention. The central objective of this jurisprudential reconstruction is to transform the FET clause from a rigid remedial instrument into a governance norm marked by both balance and flexibility. This approach aims to promote a shift in regional energy-investment governance from arbitration-centricity toward a model of consultative co-governance, ultimately offering Global South countries a development-right-oriented paradigm for international investment rule-making.

Keywords: Fair and Equitable Treatment, Shanghai Spirit, Shanghai Cooperation Organisation, Energy Investment.

Introduction

In international investment law, the fair and equitable treatment (FET) clause—owing to its inherent abstraction and interpretive elasticity—has frequently operated in arbitral practice as an “investor-centric” device. It has therefore struggled to strike an appropriate balance between, on the one hand, host States’ legitimate regulatory authority in the course of energy transition and, on the other hand, investors’ demands for investment stability. This Article advances the central proposition that the “Shanghai Spirit”—defined by the Shanghai Cooperation Organisation (SCO) as mutual trust, mutual benefit, equality, consultation, respect for cultural diversity, and the pursuit of common development—can serve as a distinctive normative foundation and rule paradigm for the jurisprudential reconstruction and concretisation of the FET clause. Systematically embedding the “Shanghai Spirit” into the FET clause is not a mere rhetorical affirmation of values; rather, it seeks to transform FET from an abstract standard rooted in a Western liberal tradition into a more inclusive, substantively balanced rule capable of reflecting the development concerns of Global South States.

A profound jurisprudential affinity and complementarity exists between the “Shanghai Spirit” and the FET clause. In arbitral practice, conventional understandings of FET have often been read as providing near-absolute protection for a “stable, transparent, and predictable legal framework”. Such interpretations are frequently decontextualised and insufficiently attentive to the particular needs of host States—especially developing countries—in relation to energy sovereignty, structural transformation, and regulation in the public interest. The “Shanghai Spirit”, with its principles of mutual trust and mutual benefit, equality through consultation, and respect for civilisational diversity, provides precisely the theoretical resources needed to correct this imbalance. It calls for international energy investment governance to abandon zero-sum logic and

* Corresponding author’s e-mail: 307204815@qq.com

the unilateral imposition of standards, and to move instead toward a cooperation model driven by shared problem-solving. It further requires that interpretive practice fully account for member States' diversity in resource endowments, stages of development, and civilisational traditions [1]. In essence, embedding the "Shanghai Spirit" into FET translates the political wisdom of regional cooperation into operational legal language, thereby enabling a paradigmatic shift in the jurisprudence of investment protection from "formal equality" to "substantive fairness".

This theoretical reconstruction is reflected in three principal dimensions.

First, reconstructing FET's normative core by replacing "formal fairness" with "substantive fairness". In applying FET, investment tribunals often fall into doctrinal, even rigid, readings of elements such as "legitimate expectations" and "stability", while overlooking the distinct challenges and equity claims faced by Global South States in the energy transition [2]. In the wave of arbitration cases triggered by adjustments to renewable-energy subsidy regimes, tribunals have tended to treat investors' expectations of an "unchanged policy environment" as presumptively reasonable, without adequately evaluating host States' legitimacy in pursuing a just energy transition, alleviating fiscal burdens, or recalibrating industrial policy. The principles of "mutual benefit" and the "pursuit of common development" embedded in the Shanghai Spirit require that FET interpretation incorporate a development-rights perspective. Investors' "legitimate expectations" should not be premised on an assumption of immutable laws and policies; they should instead rest on clear and specific commitments by the host State and be subjected to dual scrutiny through tests of reasonableness and public-interest proportionality. At the level of concretising rules, one may draw on the "progressive and pragmatic" orientation of the investment chapter of the *Regional Comprehensive Economic Partnership* (RCEP) by introducing, within the FET clause, a non-discriminatory and proportionate regulatory carve-out for public interests such as climate governance and energy security, and by allowing longer transitional adjustment periods for developing-country members.

Second, expanding the protective ambit of FET through a "cooperative security" concept in response to the distinctive risks of energy investment. Energy investment—particularly in cross-border pipelines, power grids, and renewable-energy bases—features large scale, long cycles, and wide geographic dispersion. The relevant "security" concerns extend well beyond conventional property protection and are closely intertwined with regional geopolitical stability and supply-chain resilience [3]. Under traditional FET formulations, the standard of "full protection and security" is typically confined to physical protection in a public-order sense. The Shanghai Spirit's embedded "cooperative security" conception, however, calls for an expanded protective horizon that addresses, through regional cooperation, threats to energy assets and supply chains arising from terrorism, cyberattacks, and political instability [4]. This suggests that, in concretising FET, the host State's obligations might be clarified as including not only a negative duty to take reasonable measures to prevent physical harm to investments, but also—within cooperative arrangements involving investors and other member States—potential positive duties relating to information-sharing, risk alerts, and joint emergency response. Such design would enable the FET clause to better serve the SCO's broader agenda of regional energy connectivity and provide more comprehensive legal assurance for the long-term stable operation of major projects such as the China–Russia–Mongolia gas pipeline and the Central Asia–China oil and gas corridor [5].

Finally, reshaping the implementation mechanism of FET around "consultative consensus", thereby shifting from dispute settlement to dispute prevention. Contemporary dispute-settlement models—exemplified by arbitration under ICSID or the Energy Charter Treaty (ECT)—are markedly adversarial, costly, and outcome-uncertain, and arbitral awards are often ill-suited to reflect the SCO's particular culture of political trust and cooperative practice. The Shanghai Spirit's core principle of consultation offers a clear avenue for innovation. It requires that dialogue and consensus-seeking be prioritised over adversarial adjudication. At the rule-design level, this may be operationalised through the incorporation of mandatory consultation and mediation periods in investment treaties, and by treating the exhaustion of local administrative review procedures in the host State, or the pursuit of mediation through relevant SCO platforms, as preconditions to initiating international arbitration. At the institutional level, the SCO could explore establishing a Joint Committee on Energy Investment, tasked not only with facilitating policy dialogue and enhancing transparency, but also with issuing non-binding regional guidance on the application of the FET clause, or with providing advisory opinions on whether particular policy adjustments constitute a "fundamental frustration" of investor expectations. A "consultation-first" mechanism of this kind would allow potential legal conflicts to be defused through early-stage communication and joint assessment, aligning more closely with the SCO's practical logic of sustaining long-term cooperation through the Shanghai Spirit.

Embedding the “Shanghai Spirit” in the FET clause is therefore not a simple attachment of political slogans, but a profound jurisprudential reconstruction. It aims to transform FET from a potentially rigid and directional remedial instrument into a flexible, balanced governance norm capable of supporting the sustainable development of regional energy cooperation. This positioning provides a solid theoretical point of departure for the SCO to pursue rule innovation in energy investment that moves beyond Western-centric narratives and better aligns with the collective interests of Global South States. Subsequent work on concretisation should focus on translating the core principles of “substantive fairness”, “cooperative security”, and “consultation-first” into clear, operational treaty text and procedural arrangements.

Methods and materials

This article employs two analytical methods: comparative analysis and literature analysis.

Comparative analysis — this article compares problems existing at the levels of entities and procedures, and norms and reality, and points out the issues related to the principle of fairness at the practical level.

Literature analysis — this paper, through literature analysis, points out that the principle of fairness is subject to limitations at two levels, namely, the substantive and procedural limitations. Furthermore, through literature analysis, it identifies corresponding solutions.

Results

The evolution of the fair and equitable treatment (FET) clause in international investment law reflects a broader tendency to move from abstract principle toward more determinate, rule-based concretisation. In crafting an SCO energy-investment protection regime aligned with the Shanghai Spirit, it is necessary to examine existing regional practices through an instrumental lens and to draw, critically and selectively, on their methodological strengths and institutional wisdom. The ultimate objective is to serve the development of an “SCO approach” oriented toward common development.

1 The EU’s ECT Modernisation: Concretisation Techniques and the Risk of Rigidity

As the most consequential multilateral investment agreement in the energy sector, the Energy Charter Treaty (ECT) offers both positive and cautionary lessons through its arbitral jurisprudence and ongoing reform trajectory with respect to FET.

On the positive side, a closed-list technique enhances legal certainty. A central contribution of the EU-driven ECT modernisation proposal lies in its adoption of a closed, enumerative approach that specifies FET obligations in terms of clearly identifiable elements, including due process, denial of justice, manifest arbitrariness or discriminatory conduct, transparency obligations, and the protection of legitimate expectations grounded in specific representations or commitments [6]. This technique directly responds to the longstanding problem that the semantic indeterminacy of traditional FET clauses enables tribunals to expand interpretive discretion. By strictly confining “legitimate expectations” to specific assurances given by the host State, the approach seeks to balance investor protection and regulatory autonomy, while reserving necessary space for policy adjustment [7]. The path of constraining adjudicatory discretion through legislative technique and thereby improving predictability is of direct relevance to the SCO when drafting model clauses.

The internal limitation, however, is insufficient flexibility and limited value-compatibility. The EU proposal, in substance, projects the high standards associated with the European Green Deal into a multilateral setting. Its one-size-fits-all, technocratic rules may be poorly adapted to the pronounced differences among SCO member States in energy structure, development level, and regulatory capacity. If the EU’s protection standards for renewable-energy investments were transplanted without adaptation to members that remain heavily reliant on fossil fuels and are at an early stage of transition, they could unduly constrain context-sensitive policy experimentation and incremental adjustment—contrary to the Shanghai Spirit’s principles of respecting diversity and pursuing common development. For the SCO, the most valuable lesson from the EU lies in the method of concretisation (closed enumeration), rather than the substantive content of the EU’s specific standards; those standards must be reviewed and recalibrated through a development-rights lens.

2 ASEAN Investment Agreements: Institutional Wisdom of Flexibility and a Consultative Culture

In contrast to the EU’s technocratic rationality, ASEAN regional investment instruments embody a distinctive wisdom of flexibility and inclusiveness. Their institutional design demonstrates a higher degree of conceptual affinity with the Shanghai Spirit.

With respect to flexibility in rule design, the ASEAN model provides development-oriented regulatory space through explicit exceptions. ASEAN investment agreements commonly incorporate flexible exception clauses that expressly permit member States to adopt necessary measures to protect essential security inter-

ests or public interests, such as energy security, public health, and environmental protection. This explicit recognition of host-State regulatory authority supplies developing countries with a crucial balancing tool between investment attraction and policy space preservation. The approach directly resonates with the Shanghai Spirit's respect for States' development paths grounded in domestic conditions. Any future SCO FET clause should incorporate similarly clear public-interest exceptions and may further incorporate regionally shared understandings—such as just energy transition and differentiated pathways to carbon neutrality—within the scope of such exceptions so as to safeguard members' rights to sustainable development.

At the level of dispute settlement, the ASEAN model reflects a prevention-first culture anchored in consultation. Its more distinctive reference value lies in its consultation-first approach to dispute resolution. ASEAN agreements often establish consultation and mediation as mandatory preconditions to arbitration and provide institutional support, such as an ASEAN investment dispute mediation centre [8]. This design aligns closely with the Shanghai Spirit's principle of equality through consultation and seeks to defuse confrontation through dialogue in order to sustain long-term cooperative relations. For the SCO, constructing a diversified framework of dispute prevention and resolution—comprising mandatory consultation periods, a standing policy-dialogue platform, and an expert mediation mechanism—is more urgent and better adapted than establishing a permanent arbitral institution modelled on ICSID. Such a framework would also allow the SCO to translate accumulated trust-building experience from joint exercises and cooperation in the security domain into the governance of energy investment.

3 A Critical Synthesis: Toward an “SCO Approach”

From the EU's ECT modernisation process, the key transferable instrument is the legislative technique of closed enumeration, which disaggregates FET obligations into concrete and identifiable sub-elements, thereby enhancing the determinacy of legal rules. The EU approach, however, carries an inherent deficiency of value one-dimensionality: the rigidity of specific standards risks neglecting developmental divergence among member States and thus requires the infusion of development-rights considerations when translated into the SCO context. In terms of fit, the EU experience suggests that the method is transferable, but the standards require adjustment. The SCO may adopt the technical pathway for improving clarity while recalibrating concrete sub-standards—such as the threshold for establishing legitimate expectations and the degree of transparency required—so that they embody principles of equality and respect for difference and permit differentiated institutional arrangements.

From ASEAN investment agreements, the core transferable instruments are twofold: (i) flexible exception clauses that provide an explicit legal basis for public-interest regulation, and (ii) a consultation-first dispute culture that institutionalises consultation and mediation and embodies a cooperative, win-win orientation. Their potential limitation lies in enforcement: soft consultative mechanisms require sufficient political will and institutional capacity to be operational. In terms of fit, the ASEAN approach displays strong conceptual compatibility and meaningful institutional reference value. Its development-friendly exceptions and consultative culture resonate with the Shanghai Spirit's principles of mutual benefit and consultation. The SCO may draw directly on this institutional architecture while localising mechanism innovation through existing bodies, such as committees on energy cooperation.

A future “SCO approach” should therefore be a form of creative synthesis: in the form of rules, it should absorb the EU's technocratic rationality of closed enumeration to improve clarity and predictability; in substance and procedure, it should rely more heavily on ASEAN's flexibility and consultative wisdom, while embedding the normative core of the Shanghai Spirit. The ultimate aim is to develop a new regional paradigm for energy-investment protection that integrates determinacy, flexibility, and development inclusiveness. This requires that, in negotiations, the SCO focus not only on drafting treaty text, but also on constructing a regional institutional ecosystem capable of supporting dynamic interpretation, sustained policy dialogue, and dispute resolution in a cooperative and non-adversarial manner.

Discussion

At the level of theory, the “Shanghai Spirit” offers an ideal jurisprudential compass for reconstructing and concretising the fair and equitable treatment (FET) clause. A review of the current practice of energy-investment protection within the Shanghai Cooperation Organisation (SCO), however, reveals pronounced dysfunctions along three dimensions—rules, values, and procedure. This state of affairs is incapable of sustaining the foregoing theoretical project and constitutes a practical obstacle to the concretisation of the clause.

1 Rules-Based Dysfunction: Fragmented Treaties and Abstract Clauses Undermine Legal Certainty

Within the SCO framework, there is presently no unified multilateral agreement on energy investment. Investment protection remains heavily dependent on a dense, intricate, and temporally uneven network of bilateral investment treaties (BITs) among member States [9]. This “labyrinth of rules” directly generates uncertainty as to applicable law and imposes high compliance costs. Investors must navigate, with difficulty, across divergent standards of protection, exception clauses, and dispute-settlement arrangements embedded in different treaties—producing a “spaghetti-bowl effect” in the regional legal environment.

The core of this rules-based dysfunction lies in the FET clause itself. In most BITs, FET is formulated merely as a principled affirmation that investments shall be accorded “fair and equitable treatment”, while remaining semantically abstract and devoid of articulated elements or operative criteria. This legislative vacuum effectively transfers interpretive authority—and, in practice, quasi-legislative power—to external arbitral tribunals. In the series of renewable-energy arbitrations against Spain, tribunals confronted similar host-State adjustments to subsidy policies yet reached sharply divergent determinations regarding the obligation to maintain a “stable legal framework” and the scope of investors’ “legitimate expectations”, producing mutually inconsistent awards [10]. Such “judge-made law” at the interpretive level and “different outcomes in like cases” at the results level severely erode predictability, leaving both investors and host States unable to form stable expectations as to the legal consequences of their conduct and fundamentally destabilising the normative foundations of investment protection.

2 Values-Based Dysfunction: The Absence of “Respect for Civilisational Diversity” Compresses Legitimate Regulatory Space

The prevailing regime exhibits a pronounced normative tilt. Its dominant interpretive paradigm for FET is deeply embedded in investor-centric premises and fails to internalise the Shanghai Spirit’s principles of “respect for cultural diversity” and “pursuit of common development”. This deficiency is most evident in the undue constriction of policy space for host States—particularly SCO members of the Global South—in formulating and implementing energy-transition measures.

Traditional arbitral practice tends to construe FET as providing near-absolute guarantees of “stability” in the legal and commercial environment. Where member States must adjust subsidies, taxes, or market rules in order to fulfil carbon-neutrality commitments, ensure energy security, or advance a just transition, such bona fide public-interest regulation is readily challenged by foreign investors through arbitration on the ground that “legitimate expectations” have been frustrated [11]. Measures such as the gradual removal of fossil-fuel subsidies to promote renewable energy, or revised grid-access standards accompanying grid upgrades, may thus trigger FET claims. This logic—placing investors’ commercial interests above host States’ sovereign prerogatives in sustainable development—effectively freezes necessary policy evolution [12]. It directly conflicts with the differentiated energy-transition pathways chosen by States in light of their distinct resource endowments and development stages, i.e., the very “civilisational diversity” that the Shanghai Spirit calls for respecting. The resultant imbalance in value orientation causes the FET clause to mutate from an investment-protection instrument into a “Sword of Damocles” hanging over host States’ exercise of energy sovereignty and their implementation of green policy agendas.

3 Mechanism-Based Dysfunction: Adversarial External Arbitration and a Fundamental Misalignment with the Principle of “Consultation”

At the level of dispute settlement, the existing architecture relies heavily on external arbitration—whether under the auspices of the International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID) or within the framework of the Energy Charter Treaty (ECT). This institutional choice is fundamentally misaligned with the Shanghai Spirit’s core principle of “consultation”.

External arbitration is inherently adversarial and ex post. It positions investors and host States as opposing parties and resolves disputes through a zero-sum adjudicatory process. Both the process and its outcomes often deepen relational fractures and undermine the mutual trust required for sustained cooperation—standing in stark contrast to the consultative culture advocated by the Shanghai Spirit, which prioritises equal dialogue and mutually beneficial solutions. Reliance on external mechanisms further entails the displacement of interpretive leadership and discursive authority over dispute resolution. Arbitral tribunals are frequently composed of senior Western practitioners or scholars; their reasoning is therefore unavoidably shaped by Euro-American legal traditions and normative commitments, and may be ill-equipped to understand or incorporate the SCO region’s distinctive cooperative security concept, development-rights concerns, and considerations of civilisational diversity. This “outsourcing” of procedure means that core controversies in regional energy cooperation are ultimately decided by external institutions lacking regional context or identifi-

cation, applying jurisprudential premises that may be in tension with regional priorities—thereby exposing a serious deficit in regional governance autonomy.

In sum, the SCO's energy-investment protection regime is caught in an interlocking triple predicament: fragmentation and abstraction at the rules level lead to disorder and uncertainty in the legal order; investor-centric value premises suppress legitimate and plural regulatory needs of host States; and adversarial external arbitration at the mechanism level erodes the foundations of consultative regional governance. Taken together, these dysfunctions demonstrate that a Shanghai Spirit-based concretisation of the FET clause is not a merely decorative theoretical enhancement, but an urgent necessity for resolving practical impasses and for constructing an investment-protection rule set genuinely adapted to the region's characteristics.

Conclusion

The vitality of the fair and equitable treatment (FET) clause in international investment law lies in the clarity and equilibrium of its concrete rules. Owing to its abstraction, the traditional FET clause has facilitated an over-expansion of arbitral discretion and produced a serious imbalance between investor protection and host-State regulatory authority. Reforming the FET clause for energy investment within the Shanghai Cooperation Organisation (SCO) must therefore take the Shanghai Spirit as its normative core and jurisprudential foundation, and promote a systemic shift from a vague principle to a refined set of rules. This is not a mere patchwork repair of Western investment-protection models. Rather, it aims to construct a new paradigm of investment governance that is responsive to the development concerns of the Global South, reflects the principle of common but differentiated responsibilities, and effectively serves a just regional energy transition. Its central task is to translate the ideas of mutual trust, mutual benefit, equality, consultation, respect for cultural diversity, and the pursuit of common development into identifiable, operational, and predictable substantive standards and procedural mechanisms under the FET clause.

1 Reconstructing Substantive Standards: From Abstract Principle to Concrete Elements

The primary task of FET concretisation is to infuse the value orientation of the Shanghai Spirit into its core sub-standards and, through a closed, enumerative technique, to delineate the boundaries of rights and obligations so as to constrain arbitrary interpretation by arbitral tribunals.

Legitimate expectations should be anchored in specific commitments and assessed through contextualised balancing. Traditional arbitral practice often equates investors' unilateral expectations of a stable legal framework with legitimate expectations and neglects the host State's right to development. Under the Shanghai Spirit, the identification of legitimate expectations must be subjected to a dual narrowing and contextual recalibration. Legitimate expectations should arise primarily from the host State's specific, clear, and reasonably relied-upon commitments or representations made in relation to the particular investment, rather than from general policy statements or the broader legal framework. Written assurances in an investment agreement concerning, for example, the duration of a feed-in tariff subsidy or the availability of tax incentives would constitute specific commitments, whereas macro-level objectives in a national *Renewable Energy Development Outline* would generally not. In assessing whether expectations are "legitimate", tribunals or joint interpretive bodies must take into account the host State's—especially developing members'—particular stage in energy-structure transformation, the special challenges it confronts, and its legitimate regulatory space [13]. A rational-investor due diligence requirement should be introduced, obliging investors to anticipate the reasonable possibility of policy adjustment undertaken by the host State to fulfil carbon-neutrality pledges, ensure energy security, or respond to economic crises. This approach embodies the principles of respect for diversity and pursuit of common development, while acknowledging differences in regulatory capacity among members at varying levels of development.

The stability obligation should be framed as "dynamic stability" and preserve host-State regulatory authority. Stability must not be misconstrued as a freezing of the legal environment. Consistent with mutual benefit and equality, a conception of dynamic stability should be adopted. It should be explicitly recognised that host States retain the right to adopt non-discriminatory regulatory measures to pursue legitimate public welfare objectives—such as environmental protection, public health, energy security, and financial stability. So long as such measures are not arbitrary, are non-discriminatory, and are adopted in good faith, they should not constitute a breach of FET even if they negatively affect the value of an investment. To strengthen mutual trust and procedural fairness, where a host State plans to adopt a regulatory measure that may produce a materially adverse impact on existing investments, it should bear a consultative transparency obligation. This includes: providing advance notice to affected investors within a reasonable period; stating the reasons and evidentiary basis for the policy change; establishing transitional or adaptive adjustment periods for

significantly affected investors; and, in appropriate circumstances, consulting on the fair allocation of losses. This design proceduralises the principle of consultation and seeks primarily to prevent disputes rather than merely to provide ex post remedies.

Transparency and non-discrimination standards should reinforce procedural safeguards and realise substantive fairness. The transparency obligation should be upgraded from passive disclosure to proactive, consultative transparency. For the formulation or revision of energy policies, laws, and regulations that materially affect foreign investors' significant interests, host States should establish standing consultation procedures to solicit investor views. Non-discrimination should move beyond formal national treatment or most-favoured-nation treatment and pursue substantive fairness. It should permit SCO members—taking into account differences in energy endowments, stages of development (including least-developed-country status), and specific sustainable development objectives (such as promoting renewable access in remote regions)—to adopt reasonable, time-limited differentiated incentives or adjustment measures in non-core interest areas, provided such measures do not constitute arbitrary or disguised protectionism.

2 Innovating Procedural Mechanisms: From Adversarial Arbitration to Consultative Governance

Reconstruction of substantive rules requires corresponding procedural mechanisms to ensure implementation. The Shanghai Spirit's principles of consultation and equality call for a hybrid governance system that prioritises dispute prevention, centres on consultation and mediation, and treats arbitration as a last-resort safeguard.

Dispute prevention should be institutionalised through an SCO energy-investment policy dialogue platform. Prevention is preferable to resolution. It is recommended that, within the framework of the SCO Energy Cooperation Committee, a standing Energy Investment Policy Dialogue Platform be established. Serving as a regular consultation mechanism among member-State governments, and between governments and major investor communities, the platform would enable periodic exchange of policy trends; impact-assessment briefings for major new or proposed regulatory measures; early-warning mechanisms for potential investment frictions; and informal consultations. It could issue non-binding yet highly persuasive soft-law instruments, such as an *SCO Energy Investment Policy Trends Report* and a *Joint Interpretive Guidance on the Application of the FET Clause*, thereby incrementally shaping regional consensus through soft law.

Dispute settlement should follow a tiered process: mandatory consultation–mediation first–arbitration as a fallback. To reduce overreliance on external arbitral mechanisms such as ICSID, an internal dispute-resolution procedure with SCO characteristics should be designed. Any investment dispute should be required to undergo a friendly-consultation period of no less than 90 days before it may be submitted to mediation or arbitration; during this period, parties may request good offices from the policy dialogue platform [14]. An SCO roster of energy-investment mediators should be established, and parties should be encouraged to prioritise mediation. Mediation—flexible, confidential, and conducive to preserving long-term commercial relationships—is a direct embodiment of the consultation principle. It may also be provided that an unjustified refusal to mediate may be taken into account in any subsequent arbitration for purposes of cost allocation. Only where mediation fails should arbitration be initiated. The SCO may explore establishing a permanent arbitral institution under its auspices or developing dedicated arbitration rules. In interpreting the FET clause, tribunals should be required to take into account the joint interpretive guidance issued by the policy dialogue platform and, in their awards, to explain how they have weighed the host State's Shanghai Spirit-based regulatory authority and public-interest claims, thereby ensuring that reasoning reflects regional value consensus.

Special rules should be added for green transition and security coordination. Rule-making should be forward-looking in order to address emerging challenges associated with a just energy transition and infrastructure security. A “green exception” or “legitimate transition” clause should be embedded in the FET provision, clarifying that good-faith, non-discriminatory measures adopted by host States to fulfil international environmental obligations (including those under the Paris Agreement) and to promote decarbonisation of the energy structure shall, in principle, not constitute breaches of FET. At the same time, investors should be encouraged to incorporate transition-support plans for local communities and workers into their investment programmes, with such efforts recognised as relevant factors for receiving a higher level of host-State protection or for equitable consideration in dispute settlement. The cooperative security concept should be extended to the investment-protection sphere. Under the “full protection and security” sub-standard of FET, host States should not only provide physical protection for investments but also promote inter-member cooperation on joint protection standards and coordinated emergency-response arrangements for cross-border energy infrastructure such as pipelines and power grids. Losses suffered by investors as a result of a host

State's failure to fulfil such cooperation-related obligations may be taken into account in the assessment of claims.

The Shanghai Spirit-guided concretisation of the FET clause constitutes a systematic jurisprudential reconstruction and a programme of rule innovation. The objective of reconstructing substantive standards is to overcome the abstraction and directional bias of traditional FET through closed enumeration and contextualised balancing; the objective of innovating procedural mechanisms is to replace adversarial arbitration with consultative governance and to resolve disputes at the earliest possible stage. This scheme not only provides clear and balanced legal rules for regional energy investment within the SCO, but also aims to contribute an "SCO paradigm"—centred on cooperation driven by shared problems—to the Global South's participation in international investment governance and to the formation of a more inclusive, equitable, and sustainable global energy-investment order. Its implementation will require political will and sustained technical legal cooperation among member States. China, given its pivotal role in the SCO and in green energy investment under the Belt and Road Initiative, is well positioned to proactively promote the drafting and piloting of relevant model clauses and, in practice, to lead the formation and evolution of these rules.

Anchored in the Shanghai Spirit as its normative core, this Article has systematically explored pathways for concretising the fair and equitable treatment (FET) clause in the field of energy investment within the Shanghai Cooperation Organisation (SCO). The analysis suggests that the abstraction of the traditional FET clause, coupled with its investor-centric tendencies, is ill-suited to the heterogeneous development stages and energy-transition needs of SCO member States and readily invites expansive tribunal interpretation. By injecting the principles of mutual trust, mutual benefit, equality, consultation, respect for cultural diversity, and the pursuit of common development into a jurisprudential reconstruction of the FET clause, this study seeks to offer Global South countries a regional governance paradigm that moves beyond Western-centric premises and better balances investor protection with host States' right to development.

1 Theoretical Contribution: A New FET Interpretive Paradigm with the "Shanghai Spirit" at Its Core

The central theoretical contribution of this study lies in its organic integration of general standards of international investment law with the normative logic of regional cooperation. Traditional FET practice relies on tribunals' case-by-case elaboration of abstract elements such as stability and legitimate expectations, often insufficiently attentive to the regulatory space that host States—particularly developing countries—require to advance a just energy transition. This Article contends that FET interpretation should shift from an absolute and static protection standard to a dynamic balancing standard grounded in the Shanghai Spirit. The identification of legitimate expectations should not rest solely on investors' unilateral assumptions, but should take into account, in a consolidated manner, the host State's specific commitments, investors' due diligence obligations, and shared policy orientations under the SCO framework—such as an SCO Declaration on Sustainable Energy Development. This reconstruction establishes a development-right-oriented interpretive logic and supplies a jurisprudential basis for host States to undertake bona fide public-interest regulation—such as measures aimed at energy security or carbon-neutrality objectives.

2 Practical Pathways: Incremental Rule-Making and Consultation-First Dispute Prevention

At the practical level, this study proposes a stepwise institutional roadmap that combines hard-law and soft-law instruments.

Short-term rule supply (1-2 years). Priority should be given to drafting *SCO Model Clauses on FET in Energy Investment*. These clauses may draw on the closed-list technique reflected in the EU's ECT modernisation efforts to enhance legal certainty, but must incorporate elements of the Shanghai Spirit. In enumerating circumstances that constitute violations of FET, the clauses should expressly exclude non-discriminatory, good-faith regulatory measures adopted to fulfil widely recognised international environmental obligations or to respond to acute energy-security emergencies. In parallel, an SCO Energy Investment Policy Filing-and-Dialogue Platform should be established to enhance policy transparency among member States and to prevent disputes arising from information asymmetries.

Medium- to long-term mechanism innovation (3–5 years). Building on the practice generated by model clauses, negotiations should be advanced toward an *SCO Multilateral Convention on Energy Investment Protection*. A key innovation would be to establish a standing SCO Energy Investment Advisory and Mediation Centre and to institutionalise the consultation-first principle. The Centre could provide mandatory consultation-period services and maintain a roster of experts conversant with civil-law and common-law traditions as well as member States' domestic laws, with a view to resolving disputes through mediation and complementing, rather than replicating, adversarial arbitration.

3 China's Role: A Pilot Jurisdiction for Rule Innovation and a Driver of Institutional Interoperability

As a core SCO member and a major global actor in energy investment, China should assume a leading role in regional rule-making. On the one hand, China can serve as a pilot jurisdiction for rule innovation—for example, by establishing, on a trial basis, an SCO-related energy dispute mediation centre in the Lingang area of the Shanghai Pilot Free Trade Zone, experimenting with online mediation and cross-border enforcement procedures, and providing operational experience for regional mechanisms. On the other hand, China should actively promote interoperability between the Belt and Road’s green investment principles and the SCO’s energy cooperation mechanisms. Leveraging its technological and standard-setting advantages in areas such as photovoltaics and ultra-high-voltage transmission, China can take the lead in advancing mutual recognition of regional green electricity certification and coordination of green project financing standards [15]. This would translate sustainable investment concepts developed in Belt and Road practice into hard-law and soft-law norms within the SCO, thereby enhancing the effectiveness of regional energy governance while substantively strengthening China’s institutional voice in international rule-making.

Global energy governance is undergoing profound transformation, and new policy instruments—such as the EU Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM)—pose fresh challenges for investment rules. Future research on the concretisation of the SCO’s FET clause should pay closer attention to frontier issues, including delimiting the boundaries of a “green FET” and developing protection standards for digitalised energy investment (e.g., cross-border data flows). By continuously advancing development-right-oriented rule innovation, the SCO is well positioned to contribute distinctive Eastern wisdom and an SCO approach to the construction of a more equitable, inclusive, and sustainable international energy-investment order.

References

- 1 Xianghong, Z., & Rong, M. (2025). The Role and Development of the Shanghai Cooperation Organization from the Perspective of a Peripheral Community with a Shared Future. *Contemporary International Relations*, 7, 27–48 [in Chinese].
- 2 Xianghong, Z., & Jiaming, D. (2025). “De-securitization”: The Unique Path to Constructing a Security Community within the Shanghai Cooperation Organization. *Northeast Asia Forum*, 34, 4, 76–91 [in Chinese].
- 3 Junjie, W., & Run, F. (2025). Investment Protection and Climate Governance: The Modernization of the Energy Charter Treaty and China’s Response. *Journal of Jiangsu University (Social Science Edition)*, 27, 39–53 [in Chinese].
- 4 Xianghong, Z., & Jin, L. (2024). An Analysis of the Connotation and Value of the “Shanghai Cooperation Organization Development Model”. *South Asian Studies*, 2, 1–26 [in Chinese].
- 5 Yanzhi, W. (2023). China’s International Investment Agreement Practice under the Belt and Road Initiative: Retrospect and Prospect. *Wuhan University International Law Review*, 7, 6, 23–41 [in Chinese].
- 6 Xiaohong, H. (2023). Reform Paths for the Legalization of International Trade and Investment under the “Dual Carbon Goals”: From the Perspective of Renewable Energy Incentive Systems. *Journal of Nanjing University (Philosophy, Humanities and Social Sciences)*, 60, 3, 36–48 [in Chinese].
- 7 Xiaoding, C., & Run, L. Regional Economic Cooperation of the SCO against the Backdrop of the Russia-Ukraine Conflict: New Situations and New Ideas. *Global Review*, 15, 3, 135–150, 157–158 [in Chinese].
- 8 Ying, T. A *Study on Investors’ Legitimate Expectations under the Energy Charter Treaty*. Retrieved from <https://10.27412/d.cnki.gxncu.2023.001201> (Access by 2025.12.26) [in Chinese].
- 9 Shumei, Y., & Qihong, H. (2023). Modernization of the Fair and Equitable Treatment Clause in the Energy Charter Treaty: The EU Proposal and China’s Response. *International Business Research*, 44, 6, 59–71 [in Chinese].
- 10 Zewei, Y. (2023). The Legal Path for Establishing a China-Central Asia Energy Development Partnership under the Background of High-Quality Development of the Belt and Road Initiative. *Journal of Political Science and Law*, 4, 15–25 [in Chinese].
- 11 Siyu, J., & Zhengqing, Y. (2023). The Belt and Road Initiative and the Shanghai Cooperation Organization: Concept Embedding and Cooperative Practices. *Russian, East European & Central Asian Studies*, 4, 1–22, 162 [in Chinese].
- 12 Tianjie, G. (2023). Domestic Law under the Limitation of Fair and Equitable Treatment: Rethinking the Absolute Standard of Treatment. *Journal of International Economic Law*, 3, 143–156 [in Chinese].
- 13 Zhiye, Q., & Lijun, F. (2023). Interest Considerations and Prospect Analysis of China-Mongolia-Russia Natural Gas Pipeline Cooperation under the Background of the Ukraine Crisis. *Russian, East European & Central Asian Studies*, 1, 90–109, 156–157 [in Chinese].
- 14 Kuangran, L., & Zhengtu, L. (2021). A Preliminary Study on the Legal Mechanism for Protecting China’s Outward Energy Investment: Based on the Framework of the Shanghai Cooperation Organization. *Jianghuai Tribune*, 5, 141–147, 193 [in Chinese].
- 15 Yanzhi, W. (2021). The Investment Chapter of RCEP: Asian Characteristics and Global Implications. *Contemporary Law Review*, 35, 2, 44–58 [in Chinese].

Сью Сценлэ, Ван Чифый, Ван Хэюнь

Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберінде энергетикалық инвестициялар саласындағы «Әділ және тең құқықты қарым-қатынас туралы» Ережені нақтылау бойынша зерттеу

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) шеңберіндегі энергетикалық секторға инвестициялар саласында «Әділ және тең құқықты қарым-қатынас туралы» Ереже (ӘТҚ) екі кедергіге ұшырайды: оған тән абстрактілік және батыстық идеялар қалыптастырған интерпретациялық дәстүр. Нәтижесінде ол үш түрлі жағдайға тап болды: ережелердің үзінді тұжырымы, бұрмаланған нормативтік бағдар және дауларды реттеудің қарсылас құрылымы. Осылайша ол қабылдаушы мемлекеттердің заңды реттеуші күші мен энергетикалық секторға инвестициялар контексінде инвесторлардың құқықтары мен мүдделерін қорғау арасындағы тепе-теңдіктің негізгі қажеттілігін тиімді қанағаттандыра алмайды. Осы кемшіліктерді жою үшін осы зерттеуде «Шанхай рухы» құқықтық негіз ретінде пайдаланылады, яғни: өзара сенім, өзара пайда, теңдік, кеңес беру, мәдени әртүрлілікті құрметтеу және жалпы дамуға ұмтылу. Сонымен қатар ӘТҚ туралы неғұрлым нақтыланған ережені қалыптастыру жолы ұсынылады. Мазмұны жағынан алғанда, ол заңды болжаулар, динамикалық тұрақтылық және қоғамдық мүддеге қатысты ерекшелік сияқты негізгі қолдану стандарттарын санамаланған негіздердің жабық тізім әдісі арқылы қайта құруды жақтайды. Процедуралық тұрғыдан алғанда, ол ерте сатыдағы даулардың алдын алу функцияларын күшейте отырып, кеңес беру, делдалдық және арбитраждық дауларды шешудің прогрессивті механизмін құруды ұсынады. Бұл құқықтық қайта құрудың басты мақсаты — дауларды шешудің қатаң құралынан «Әділ және тең құқықты қарым-қатынас туралы» Ережені теңгерімділікпен де, икемділікпен де ерекшеленетін басқару нормасына айналдыру, осылайша аймақтық энергетикалық инвестицияларды басқаруды арбитраждық орталықтан консультативтік бірлескен басқару моделіне ауыстыруға ықпал ету және сайып келгенде, Оңтүстік жаһандық елдеріне халықаралық инвестициялық ережелерді жасау үшін жаңа, даму құқықтарына бағытталған парадигманы ұсыну.

Кілт сөздер: әділ және тең құқықты қарым-қатынас, Шанхай рухы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы, энергетикалық инвестициялар.

Сью Сценлэ, Ван Чифый, Ван Хэюнь

Исследование по конкретизации Положения о «справедливом и равноправном обращении» в сфере энергетических инвестиций в рамках Шанхайской организации сотрудничества

В сфере инвестиций в энергетический сектор в рамках Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) положение о справедливом и равноправном обращении (СЭО) сталкивается с двумя препятствиями: присущей ему абстрактностью и интерпретационной традицией, сформированной западными представлениями. В результате оно оказалось в тройном затруднении: фрагментарная формулировка правил, искаженная нормативная ориентация и состязательная структура урегулирования споров. Таким образом, оно не может эффективно удовлетворить основную потребность в балансе между законной регулирующей властью принимающих государств и защитой прав и интересов инвесторов в контексте инвестиций в энергетический сектор. Для устранения этих недостатков в данном исследовании в качестве правовой основы используется «Шанхайский дух» — взаимное доверие, взаимная выгода, равенство, консультации, уважение к культурному многообразию и стремление к общему развитию — и предлагается путь для построения более конкретизированного положения о СЭО. На содержательном уровне предлагается пересмотреть основные стандарты применения — такие стандарты, как законные ожидания, динамическая стабильность и исключение в интересах общества — посредством закрытого списка перечисляемых оснований. На процедурном уровне предлагается создать прогрессивный механизм урегулирования споров, включающий консультации, посредничество и арбитраж, одновременно усиливая функции предотвращения споров на ранних стадиях. Цель предлагаемой правовой реконструкции заключается в трансформации положения о справедливом и равноправном обращении из жесткого инструмента разрешения споров в норму управления, сочетающую сбалансированность и гибкость. Тем самым создаются условия для перехода регионального управления инвестициями в энергетику от арбитражно-ориентированного подхода к консультативной модели совместного управления. В конечном итоге это позволяет предложить странам Глобального Юга новую, ориентированную на развитие парадигму нормотворчества в сфере международных инвестиций.

Ключевые слова: справедливое и равноправное обращение, Шанхайский дух, Шанхайская организация сотрудничества, энергетические инвестиции.

Information about the authors

Xiao Sheng-le — Master student, Harbin Institute of Technology, Harbin, China; e-mail: xiaoshengle0107@126.com

Wang Qi-fei — Bachelor student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; e-mail: van_tsifey2@live.kaznu.kz

Wang He-yong — PhD in Jurisprudence, Assistant Researcher, Lecturer at Department of International Organization & Global Governance, Harbin Institute of Technology, Harbin, China; e-mail: 307204815@qq.com

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

<https://doi.org/10.31489/2026L1/73-86>
ӘОЖ 37:342.7

Мақаланың редакцияға түскен күні: 28.10.2025 ж.

Қабылданған күні: 13.01.2026 ж.

Интернетте жарияланған күні: 30.03.2026 ж.

А.И. Бирманова¹ , А.Б. Шакирова^{2*} 

^{1, 2} Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: birmanovaa81@internet.ru; altunay.shakirova@mail.ru)

¹ ORCID ID: 0000-0001-9903-7521, Scopus Author ID: 57202834372;

² ORCID ID: 0000-0003-0109-1197, Scopus Author ID: 59244918700

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде азаматтардың білім алу және кемсітушілікке қарсы іс-қимыл құқығын іске асыру: құқықтық және әлеуметтік аспектілері

Мақалада Қазақстан Республикасында азаматтардың білім алу құқығын іске асыру және білім беру ортасында кемсітушілікке қарсы іс-қимылдың құқықтық және әлеуметтік контексті қарастырылған. Авторлар білім беру жүйесінің тиімділігі тек педагогикалық үрдістің сапасына ғана емес, барлық оқушылар үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге байланысты екенін атап көрсетеді. Әлеуметтік-экономикалық айырмашылықтар, кейбір топтардың білім беру үрдісіне жеткіліксіз тартылуы, сондай-ақ төзімсіздік негізіндегі қақтығыстар кемсітушіліктің таралуына жағдай туғызатынына ерекше назар аударылған. Сонымен қатар білім беру саласын реттейтін қолданыстағы заңнама мен нормативтік актілер, инклюзивті білім беруге бағытталған ұлттық бастамалар талданды. Зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасының білім беру саласында кемсітушілік қағидатын іске асыруға ықпал ететін құқықтық, ұйымдастырушылық және әлеуметтік-мәдени факторларға кешенді талдау жүргізу. Осы мақсатта көпдеңгейлі тәсіл қолданылды: білім беру саласын реттейтін қолданыстағы заңнама мен нормативтік-құқықтық актілерге талдау жасалды, инклюзивті білім беруге бағытталған ұлттық бастамалардың кейсік зерттеулері қарастырылды, сондай-ақ білім беру үрдісіне қатысушылар (білім алушылар, педагогтер және әкімшілік персонал) арасында эмпирикалық сауалнама жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде кемсітушілікке қарсы нормалардың жеткілікті деңгейде нақты айқындалмауы және республикалық және аймақтық нормативтік-құқықтық актілер арасындағы үйлесімсіздік арқылы көрініс табатын елеулі құқықтық олқылықтар анықталды. Бұл жағдай білім беру үрдісіне қатысушылардың құқықтарын қорғаудың біркелкі жүзеге асырылмауына әкеледі. Авторлар нормативтік базаны жетілдіру, кемсітушілік жағдайларын мониторингтеу жүйесін енгізу және білім беру ұйымдары, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар арасындағы өзара әрекетті күшейту қажеттігін тұжырымдайды.

Кілт сөздер: білім алу құқығы, инклюзивті білім, кемсітушілікке қарсы іс-қимыл, білім беру ортасы, білім беру құқықтарын іске асыру, білім беру саясаты.

Kipicne

Азаматтардың білім алу құқығын іске асыру — құқықтық мемлекет дамуының негізгі индикаторларының бірі. Бұл құқықтың тиімді жүзеге асырылуы тек заңнамалық деңгейдегі реформаларды ғана емес, сонымен қатар халықаралық стандарттарға сай институционалдық тетіктерді қалыптастыруды талап етеді. Қазақстанда білім беру саласының цифрлық трансформациясы, академиялық еркіндік кеңістігінің қалыптасуы және білім беру сапасын

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: altunay.shakirova@mail.ru

қамтамасыз етуге бағытталған жаңа механизмдердің енгізілуі — мемлекеттің білім беру саясатының стратегиялық бағдарын айқындайды [1].

Білім алуға қолжетімділік азаматтардың білім алу құқығын іске асырудың негізгі шарттарының бірі. Бұл құқық адам құқықтарының ажырамас бөлігі ретінде танылғанымен, әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде әлеуметтік осал топтар үшін, оны толық көлемде жүзеге асыру әлі де шектеулерге ұшырап отыр. Сапалы әрі инклюзивті білім беру Біріккен Ұлттар Ұйымының Тұрақты даму мақсаттарының 4-мақсаты — «барлығын қамтитын және әділ сапалы білім беруді қамтамасыз ету және барлығына өмір бойы білім алу мүмкіндігін ынталандыру» [2] аясында азаматтардың білім алу құқығын қамтамасыз етудің маңызды тетігі болып саналады және ол гендерлік теңдікке қол жеткізу, теңсіздікті азайту, лайықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету сияқты өзге де стратегиялық мақсаттармен өзара тығыз байланысты.

Қазіргі зерттеулер азаматтардың білім алу құқығын іске асыру барысында кемсітушілік көбінесе этникалық шығу тегі, мүгедектік, гендерлік ерекшеліктер және әлеуметтік-экономикалық мәртебе белгілері бойынша көрініс табатынын, әрі оның көп жағдайда жүйелі және қайталанбалы сипатқа ие болатынын айқындайды. Осыған байланысты азаматтардың білім алу құқығын толық әрі тиімді жүзеге асыру білімге қолжетімділіктегі кедергілерді жоюмен ғана шектелмей, ұйымдастырушылық және қаржылық шаралармен қатар әлеуметтік-мәдени факторларды ескеруді, сондай-ақ білім беру үдерісінің барлық қатысушылары тарапынан кемсітушілік көзқарастарға қарсы белсенді іс-қимылды талап етеді.

Қазақстан Республикасы білім беру саласында кемсітушілікке жол бермеуге бағытталған жүйелі саясат жүргізіп келеді. Сонымен қатар кемсітушілік мәселесі әлі де өзекті болып қалып отыр. Оны одан әрі шешу үшін кемсітушілік көріністеріне нақты түрде қарсы тұра алатын құқықтық және әлеуметтік тетіктерді айқындау, сондай-ақ кемсітушілікке жол бермеу саясатын іске асыруға кедергі келтіріп отырған заңнамадағы олқылықтар мен тәжірибелік механизмдердің кемшіліктерін анықтау қажет.

Зерттеу білім беру саласындағы кемсітушілікке жол бермеу жөніндегі жарияланған саясат пен оның нақты тәжірибеде жүзеге асырылуы арасындағы сәйкестікті талдауға мүмкіндік беретін аналитикалық құралдарды әзірлеуге, сондай-ақ нормашығару және басқару саласында қолдануға болатын ұсыныстарды тұжырымдауға бағытталған.

Қазақстан Республикасының Конституциясы [3], «Білім туралы» Заңы [4] және ратификацияланған халықаралық-құқықтық құжаттар білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың тірегі. Алайда бұл құқықты толыққанды іске асыру үдерісінде бірқатар ұлттық ерекшеліктер мен жүйелік проблемалар байқалады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі — азаматтардың білім алу құқығын тең және толық іске асыруды қамтамасыз ету, сондай-ақ білім беру саласындағы кемсітушілікке қарсы құқықтық және әлеуметтік механизмдерді кешенді талдау арқылы оларды жетілдіру қажеттілігінен туындайды. Алайда әлеуметтік-экономикалық теңсіздік, гендерлік және мәдени айырмашылықтар, сондай-ақ инклюзивті білім берудің жеткіліксіз дамуы білім беру ортасында кемсітушілік тәуекелдерін сақтап отыр. Осыған байланысты білім беру саласындағы кемсітушілікке қарсы құқықтық және әлеуметтік тетіктерді кешенді талдау және оларды жетілдіру жолдарын айқындау өзекті ғылыми міндет.

Зерттеудің мақсаты — Қазақстан Республикасындағы білім беру ортасында кемсітушіліктің алдын алуға бағытталған құқықтық реттеу, әлеуметтік және мәдени факторларды кешенді талдау жүргізу, сондай-ақ кемсітушілікке қарсы іс-қимыл құқығын іске асыру тетіктерін жалпы жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Осы мақсатқа сәйкес зерттеу барысында келесі міндеттер қойылды:

- Білім беру саласында тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету негізін құрайтын негізгі нормативтік-құқықтық актілерді талдау;
- Кемсітушілікке жол бермеу қағидатының тәжірибелік іске асырылуын көрсететін институционалдық және басқарушылық тәжірибелерді зерттеу;
- Білім беру саласында кемсітушілік қағидатын қамтамасыз етуге кедергі болатын заңнамалық, басқарушылық, әлеуметтік және мәдени факторларды анықтау;
- Ұлттық тәжірибені халықаралық және шетелдік стандарттар мен практикалармен салыстыру;
- Білім беру саласында кемсітушілікке қарсы тетіктерді күшейту бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Білім алу құқығын іске асыру мәселесі отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерде кеңінен зерттелген. Бұл бағытта М.Т. Лаумулин, С.С. Сартаев, Г.С. Сабикенов, А.Е. Әбдіразақ,

А. Абдразаков, Ш.Ш. Баймолдина, Г.К. Құсайынова, А.Д. Амантаева және басқа да зерттеушілердің еңбектері ерекше назар аудартады. Аталған авторлар өз зерттеулерінде білім алу құқығын конституциялық-құқықтық институт ретінде қарастырып, оның мазмұнын, мемлекеттік міндеттемелерді және құқықты іске асыру механизмдерін талдайды.

Білім беру саласындағы кемсітушілікке қарсы іс-қимыл құқығын іске асыру мәселесіне қатысты Д. Орынбасаров, П. Байырбек, Л. Сапархан, С.А. Сейдуманов, Қ.Қ. Өмірғали, Г.Г. Сагидуллина, Р.У. Сүлейменов, А.Т. Куатова сынды ғалымдардың зерттеулері белгілі. Бұл жұмыстарда білім беру саласында кемсітушілікке қарсы саясатты тиімді іске асыру үшін қосымша факторлар ретінде жергілікті қауымдастықтарды белсенді тарту, білім беру үдерісін қамтамасыз ететін тұлғалардың кәсіби құзыреттерін дамыту, ұйымдастыру шараларын күшейту және қаржыландырудың қажетті деңгейін қамтамасыз ету мәселелері қарастырылған.

Сонымен қатар ғылыми зерттеулер негізінен білім беру саласындағы кемсітушіліктің жеке көріністері мен проблемаларына бағытталған. Тақырыптардың әртүрлілігі бұл құбылысты кешенді түрде бағалау қажеттігін айқын көрсетеді. Аталған тұрғыдан, қазіргі зерттеу Қазақстан Республикасының тәжірибесін ескере отырып, кемсітушілікке қарсы білім беру ортасын қалыптастыруға арналған жол картасын әзірлеуге бағытталған.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу әдістемесі кемсітушілікті көпқырлы құбылыс ретінде түсінуге негізделген. Зерттеу әдістемесінің негізінде нормативтік-құқықтық базаны талдау, нақты жағдайларды қарастыру және эмпирикалық зерттеу сияқты біріктірілген тәсіл жатыр. Бұл тәсіл заңнамада формалды түрде жарияланған білімге тең қолжетімділік принциптері мен барлық оқушылар үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету арасындағы нақты алшақтықтарды анықтауға бағытталған. Мұндай алшақтық ұйымдық, қаржылық, әлеуметтік-мәдени және басқа факторлардың, соның ішінде кемсітушілік тәжірибелерінің сақталуына ықпал ететін факторлардың әсерінен туындайды.

Зерттеу үш кезеңді қамтыды. Бірінші кезеңде ұлттық заңнамалар мен мемлекеттік құрылымдардың білім беру саласында дискриминацияға қарсы саясатты іске асыру шаралары талданды. Талдау материалдарына мыналар кірді: Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995); «Білім туралы» Заң (2007); «Баланың құқықтары туралы» Заң (2002); «Ерлер мен әйелдерге тең құқықтар мен тең мүмкіндіктерді мемлекеттік кепілдіктер туралы» Заң (2009); Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексі (2023); «Мүмкіндігі шектеулі балаларға әлеуметтік-медициналық-педагогикалық коррекциялық көмек көрсету туралы» Заң (2002), сондай-ақ халықаралық ұйымдардың актілері мен есептері (БҰҰ, 2022; UNESCO, 2016; UNESCO, 2021) және БАҚ материалдары (The Astana Times, 2025).

Екінші кезеңде басқарушылық және институционалдық тәжірибелер зерттелді, Қарағанды облысындағы инклюзивті мектептердің саны бойынша типологиялау жүргізілді. Бұл кезеңде халықаралық және ұлттық есептер, аналитикалық баяндамалар, үкіметтік платформалар мен статистикалық жинақтар негізге алынды.

Үшінші кезеңде эмпирикалық зерттеу жүргізіліп, 110 қатысушыға сауалнама өткізілді (студенттер — 80, педагогтар — 20, әкімшілік қызметкерлер — 20). Сауалнама дискриминациялық тәжірибе, құқықтық хабардарлық, антидискриминациялық құралдарды қолдану және дискриминацияға ықпал ететін факторларды бағалауға бағытталды. Зерттеу нәтижелері құқықтық, ұйымдастырушылық және әлеуметтік факторлардың дискриминацияны болдырмаудағы рөлін айқындайды. Этикалық қағида ретінде зерттеуге ерікті қатысу және толық анонимділік қамтамасыз етілді.

Нәтижелер

Білім беру саласындағы кемсітушілікке жол бермеудің заңнамалық негіздері. Қазақстан Республикасы негізгі халықаралық келісімдердің тарапшысы ретінде кемсітушіліктің барлық түрлерін болдырмауға бағытталған заңнамалық реформаларды жүйелі түрде жүргізеді. Конституция (1995) кез келген кемсітушілікке тыйым салады, оның ішінде шығу тегі, әлеуметтік немесе мүліктік мәртебесі, жынысы, тілі, діні және тұрғылықты жері сияқты белгілер қамтылған. «Білім туралы» Заң (2007) білім алу құқығының теңдігін және инклюзивті білім беру қағидатын бекітіп, жыныс, тіл, шығу тегі және әлеуметтік мәртебеден тәуелсіз білім алуды қамтамасыз етеді. Балалардың білім алу құқығының теңдігі «Баланың құқықтары туралы» Заңда (2002) да қарастырылған. Мүгедектігі бар

адамдар мен балалар үшін тең қолжетімділікті қамтамасыз ету мақсатында Әлеуметтік кодекс (2023) және «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» Заң (2002) қабылданған. Сонымен қатар Қазақстан халықаралық конвенцияларды ратификациялап, оның ішінде Бала құқықтары туралы БҰҰ Конвенциясы (1994), мүгедектігі бар адамдардың құқықтары жөніндегі CRPD, UNESCO-ның білім саласында кемсітушілікке қарсы Конвенциялары, сондай-ақ әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы (CEDAW) (1998) Конвенциясына қосылған.

Қазіргі нормативтік-құқықтық база білім саласында кемсітушіліктің алдын алуға бағытталған жүйелі реттеуді қамтамасыз етеді. Дегенмен, Қазақстанда әлі күнге дейін біртұтас кемсітушілікке қарсы заң жоқ, және оның қабылдануы халықаралық сарапшылар тарапынан жиі ұсынылуда.

Білім беру саласында кемсітушілікке қарсы саясатты тәжірибелік жүзеге асыру негіздері. Білім алуға әртүрлі санаттағы адамдардың кедергісіз қолжетімділігін қамтамасыз ететін нормативтік-құқықтық базаны қалыптастырумен қатар, жеке немесе әлеуметтік-мәдени ерекшеліктеріне байланысты кемсітушілікке ұшырауы мүмкін тұлғаларға қатысты білім беру саласындағы кемсітушілік көріністерін еңсеру саясатын іс жүзінде жүзеге асыру мақсатында Қазақстан Республикасында бірқатар жобалар іске асырылды (1-кесте).

1 - кесте

Білім беру саласында кемсітушілікке жол бермеу саясатын жүзеге асыруға бағытталған Қазақстан Республикасының ұлттық жобалары

| № | Кейс атауы | Мәселелердің мәні | Қабылданған шаралар | Нәтижелер | Дереккөздер |
|---|--|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 |
| | Инклюзивті білім беру жүйесін енгізу | Мүгедектігі бар балалардың білім алу құқығын іске асыру үшін нақты тең жағдайлардың болмауы. Инклюзивті білім беру жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін басқарушы және педагогикалық кадрлардың жетіспеушілігі. Мүгедек балалардың болуы дені сау балалардың білім алуына әсер етеді деген ата-аналардың алаңдаушылығы | Инклюзивті білім беру туралы арнайы заңның қабылдануы. Заңға тәуелді нормативтік базаны құру. Инклюзивті білім берудің ұйымдастырушылық және әдістемелік жағдайларын қалыптастыру. Мүгедек балалардың қажеттіліктерін бағалауды енгізу. Әкімшілік пен педагог мамандардың күш-жігерін біріктіру | Қарапайым мектептерде оқитын мүгедек балалар санының көбеюі. Сегрегация деңгейінің төмендеуі | Human Rights Watch (2019); Global Education Monitoring Report (UNESCO, 2021), Қазақстанның бірыңғай үкіметтік платформасының материалдары (The single platform of government agencies. 2025). |
| 2 | Гендерлік білім — кемсітушілік көріністерін жеңудің құралы ретінде | Гендерлік стереотиптердің болуы — гендерлік кемсітушіліктің негізі ретінде | Гендерлік факторды ескере отырып, оқу бағдарламаларын әзірлеу. Педагогтарды гендерлік теңдік мәселелері бойынша біліктілігін арттыру. Гендерлік теңдікті тек білімге | Оқушылар мен оқытушылардың гендерлік кемсітушілік мәселелері жөніндегі хабардарлығын арттыру. Халықаралық стандарттарды | Гендерлік білім мәселелері бойынша сарапшылар кездесуі туралы есеп (UNESCO, 2024); «Қазіргі қазақстандық қоғамдағы |

| | | | | | |
|---|--|--|--|---|--|
| | | | қолжетімділік саласында ғана емес, жалпы гендерлік төзімді орта қалыптастыру арқылы қамтамасыз ету | ұлттық білім беру кеңістігіне интеграциялау | гендерлік саясат» аналитикалық есебі (Analytical Report, 2024); 2024–2027 жылдарға арналған Қазақстан Республикасы Үкіметінің әйелдер мен ерлердің тең құқықтары мен мүмкіндіктерін ілгерілету жөніндегі іс-қимыл жоспары (Adilet, 2024) |
| 3 | Әлеуметтік осал балалардың білімге қолжетімділігі | Әлеуметтік осал топтар өкілдерінің жоғары білім алу мүмкіндіктерінің төмендеуі | Ауыл мектептерінің түлектері, жетім балалар және мүмкіндігі шектеулі балалар үшін квоталарды белгілеу | Әлеуметтік осал топтар үшін жоғары білімге қолжетімділікті арттыру | Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарына қабылдаудың типтік ережелері (Adilet, 2025). |
| 4 | Кемсітушіліктер көріністерін жеңудің құралы ретінде этносаралық тренингтер | Этносаралық қайшылықтар — Кемсітушіліктерге негіз болатын жағдай | Этносаралық қатынастарды дамыту мәселелері бойынша комитет құру. Білім беру саласының қызметкерлері үшін тақырыптық семинарлар өткізу. Халықты біріктіруге бағытталған іс-шаралар өткізу, арнайы тақырыптық сабақтар ұйымдастыру | Мәдениет-аралық өзара әрекеттестіктің деңгейін арттыру. Мектептерде ксенофобия деңгейін төмендету | ОНСНР, 2022. Қазақстан; Қазақстанның біртұтас мемлекеттік платформасының материалдары (The single platform of government agencies, 2022); Қазақстан халықтары ассамблеясының материалдары (Assembly of People of Kazakhstan, 2025); «Жас тренерлер мектебі» жобасы (UNESCO, 2023a) |
| 5 | Мектептерде кемсітушіліктер мен зорлық-зомбылық көріністерін бақылау | Кемсітушілік көріністердің жасырын деңгейінің жоғары болуы | Кемсітушіліктер мен буллингпен байланысты жағдайларды ұлттық мониторинг жүргізу. | Кемсітушіліктерге қарсы мемлекеттік бағдарламалар үшін аналитикалық | 2023–2025 жылдарға арналған балаларды зорлық-зомбылықтан қорғау, өз-өзіне |

| | | | | | |
|--|--|--|--|----------------------|--|
| | | | Мектеп ортасының қауіпсіздігін бағалау жүргізу | негізді қалыптастыру | қол жұмсаудың алдын алу және олардың құқықтары мен әл-ауқатын қамтамасыз ету жөніндегі кешенді жоспар мониторингі туралы есеп (White paper, 2025); Мектептегі буллингтің алдын алу бойынша халықаралық тәжірибені зерттеу (Online.zakon.kz, 2023); Білім беруді мониторингтеу жөніндегі әлемдік баяндама 2025; Аймақтық баяндама: Орталық және Шығыс Еуропа, Кавказ және Орталық Азия: көшбасшылық және инклюзивтілік (UNESCO, 2025); Орта білім беру ұйымдарында оқушылар арасындағы буллингтің алдын алу бағдарламасы «Досболlike» (Shaikinschool, 2025) |
|--|--|--|--|----------------------|--|

Инклюзивті білім беру жүйесін енгізу жобасы мүмкіндігі шектеулі балалардың кәдімгі мектептерде оқуына жағдай жасауға бағытталған. Мұндай тәсіл мүмкіндігі шектеулі балалардың мүмкіндіктерін кеңейтуге, олардың әлеуметтік бейімделуін арттыруға және бар стереотиптерді жеңуге бағытталған. Жобаны жүзеге асыру Қазақстан Республикасының мүмкіндігі шектеулі тұлғалар үшін білімге тең қолжетімділікті қамтамасыз ету жөніндегі ұлттық саясатының жүйелілігін растайды. 2011–2025 жылдар аралығында инклюзивті білім беруге жағдай жасалған мектептердің үлесі 19,1 % (2011) деңгейінен 90 % (2025) деңгейіне жеткен (National Report, 2025; The Astana Times, 2025).

Білімге тең қолжетімділікті қамтамасыз етудің кешенді тәсіліне мысал ретінде «Жайлы мектеп» жобасы қызмет етеді, ол Қазақстанның біртұтас мемлекеттік платформасының материалдарында

көрсетілген (The single platform of government agencies, 2025). Жоба білім беру саласындағы кемсітушілік саясаты бойынша бірнеше бағытты қамтиды: мектептердің материалдық-техникалық базасын жақсарту арқылы сапалы тегін білімді қамтамасыз ету; кедергілерсіз орта құру механизмдерін енгізу (пандустар, кеңірек кабинеттер, профильді мамандарды тарту); педагогтардың біліктілігін арттыруды қамтамасыз ету; қалалық және ауылдық мектептер арасындағы айырмашылықты жою шараларын енгізу.

Инклюзивті білім беруді енгізудің тағы бір маңызды тәжірибесі — Қарағанды облысы тәжірибесі (The single platform of government agencies, 2025a). Қазақстанның әртүрлі өңірлеріндегі инклюзивті мектептер санына және олардың құрылу динамикасына қатысты жағдай 2-кестеде көрсетілген.

2 - кесте

2020-2021 және 2024-2025 оқу жылындағы инклюзивті мектептер саны бойынша Қазақстанның өңірлері және 2020-2025 жылдар аралығындағы кезеңде олардың құрылу динамикасы

| Аймақ | 2020-2021 оқу жылы | 2024-2025 оқу жылы | Айырмашылық |
|----------------------------------|--------------------|--------------------|-------------|
| Қазақстан Республикасы (барлығы) | 5214 | 6128 | +914 |
| Абай облысы | 0 | 266 | + 266 |
| Ақмола облысы | 449 | 482 | +33 |
| Ақтөбе облысы | 323 | 358 | +35 |
| Алматы облысы | 506 | 378 | -128 |
| Атырау облысы | 139 | 177 | +38 |
| Батыс Қазақстан облысы | 282 | 311 | +29 |
| Жамбыл облысы | 308 | 362 | +54 |
| Жетісу облысы | 0 | 276 | +276 |
| Қарағанды облысы | 336 | 366 | +30 |
| Қостанай облысы | 389 | 411 | +22 |
| Қызылорда облысы | 254 | 289 | +35 |
| Маңғыстау облысы | 115 | 141 | +26 |
| Павлодар облысы | 313 | 329 | +16 |
| Солтүстік Қазақстан облысы | 333 | 397 | +64 |
| Түркістан облысы | 621 | 753 | +132 |
| Ұлытау облысы | 0 | 71 | +71 |
| Шығыс Қазақстан облысы | 484 | 307 | -177 |
| Астана (қала) | 78 | 104 | +26 |
| Алматы (қала) | 183 | 211 | +28 |
| Шымкент (қала) | 101 | 139 | +38 |

*Авторлар «Қазақстанның білім статистикасы» ұлттық жинағының ақпаратын пайдалана отырып әзірлеген (Taldau, 2025).

Инклюзивтілік — бұл адамның денсаулығы, жынысы, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, тұратын жері, этникалық ерекшелігі және миграциялық мәртебесі сияқты көпфакторлы осалдықтарды ескеру. Негізгі топқа мүгедектігі бар және ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдар, қыздар мен әйелдер, этникалық және нәсілдік азшылықтар, мигранттар, аз қамтылған отбасылардан шыққан балалар, ауылдық және шалғай аймақ тұрғындары, сондай-ақ қарттар кіреді [5].

Қазақстанда кемсітушілікке жол бермеу қағидасы тәжірибелік іс-шаралар арқылы жүзеге асады: осал топтар үшін кедергісіз оқу ортасын құру, техникалық қамтамасыз ету, мониторинг жүргізу сияқты шаралар қабылданады. Бұл жұмыс жеке деңгейден бастап, жалпы ұлттық деңгейге дейін қамтамасыз етілуі тиіс, нәтижесінде білім беру жүйесінде тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге ықпал ету мүмкіндіктері туындайды.

Білім беру қатысушыларының инклюзивтілік пен кемсітушілік тәжірибелерін қабылдауы

Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, Қазақстандағы білім беру ортада инклюзивтілік түсінігі көбіне мүгедектігі бар оқушылармен шектелген. Әлеуметтік тұрғыдан осал топтар, этникалық және тілдік азшылықтар, сондай-ақ гендерлік аспектілер респонденттердің жартысынан азы тарапынан ғана инклюзивтікке жатқызылды. Мигранттар мен шетелдік оқушылар ең аз қамтылған топ болды.

Инфрақұрылымдық шаралар мен кедергісіз білім алу мүмкіндіктері белгілі бір деңгейде жүзеге асқанымен, стереотиптер мен алдын-ала пікірі бар қарым-қатынас әлі де кең таралған. Көпшілік

қатысушылар инклюзивтілікті кеңейту мен тұрақты мониторингтің қажеттілігін қолдайтынына қарамастан, дискриминациядан қорғау механизмдері туралы хабардарлық, әсіресе оқушылар арасында жеткіліксіз.

Бұл көрсеткіштер формальды нормативтік антидискриминациялық нормалар мен бағдарламалардың өздігінен тиімді емес екенін, оларды іске асыру үшін жүйелі жұмыс пен білім беру орта мен қатысушылардың қабылдауын ескеру қажет екенін айқындайды.

Талдау

Зерттеу нәтижелерінде айқындалған көрсеткіштер Қазақстанда білім беру саласындағы кемсітушілікке қарсы саясаттың жүзеге асырылу деңгейіндегі біршама кедергілердің бар екендігін аңғартады. Мәселен, мықты нормативтік-құқықтық база білім беру саласындағы құқықтарды қамтамасыз ету мен кемсітушілікке қарсы қорғаудың негізі болып саналса да, оның өзі бұл құқықтардың толық орындалуын кепілдендірмейді. Мұндай көрініс әлемнің дамыған елдерінде де жиі кездеседі. Мысалы АҚШ, Франция және тағы да басқа елдерде инклюзивті білім беруді енгізудегі қиындықтар, азшылықтардың білім алуға теңсіздікке ұшырауымен анықталады [6].

Әлемдік зерттеулер көрсеткендей, білім беру ұйымдарының сандық өсуі барлық әлеуметтік топтар үшін тең қолжетімділікті автоматты түрде қамтамасыз етпейді. Керісінше, студенттер мен оқу орындарының санының өсуі ресурстардың шоғырлануы мен мемлекеттік қаржыландырудың жеткіліксіздігіне байланысты елеулі құрылымдық теңсіздіктерді тудырады [7]. Кемсітушілікке қарсы саясатты жүзеге асырудың жеке аспектілерін түсіну әртүрлі болуы мүмкін. Әсіресе бұл инклюзия ұғымына қатысты, ол көбінесе мүмкіндігі шектеулі тұлғалар үшін білім саласында кедергілерді жою контекстінде қарастырылады, ал «ерекше қажеттіліктері бар» басқа топтар ескерілмей қалады [8]. Мысалы, мигранттар балалары, этникалық немесе тілдік азшылық өкілдері, діни ерекшеліктері бар тұлғалар, әлеуметтік осал отбасылардан шыққан балалар. Кемсітушілікке қарсы саясатты іске асыру барысында инклюзия ұғымы көбінесе мүгедектігі бар балалармен шектеліп түсіндірілетіні байқалады. Алайда халықаралық және қазіргі әлеуметтік-құқықтық тәсілдерге сәйкес, инклюзия тек медициналық немесе психофизикалық ерекшеліктермен шектелмей, білім алуға тең қолжетімділікті шектейтін барлық әлеуметтік, мәдени, тілдік және институционалдық кедергілерді жоюды көздейді. Осы тұрғыдан алғанда, «ерекше қажеттіліктері бар» топтарға тек мүгедек балалар ғана емес, білім беру жүйесінде түрлі себептермен шеттетілу қаупіне ұшырайтын өзге де санаттар жатады.

Біріншіден, мигранттар мен репатрианттар (қандастар) балалары осындай топтардың қатарына кіреді. Олар көбінесе тілдік кедергілерге, оқу бағдарламасын меңгерудегі қиындықтарға, құжаттық рәсімдерге, әлеуметтік бейімделудің күрделілігіне тап болады. Бұл топқа қатысты кемсітушілік ашық түрде емес, көбінесе жанама сипатта көрініс табады: сыныпта оқшаулау, үлгерімнің төмендігі үшін стигматизация, ата-аналармен байланыс орнатудағы қиындықтар. Олардың мүдделері ретінде ана тілін қолдау, қосымша тілдік бейімдеу курстары, аудармашылық немесе медиаторлық қолдау, мектепке әлеуметтік-психологиялық бейімделу шаралары ескерілуі қажет.

Екіншіден, этникалық және тілдік азшылық өкілдері де инклюзия нысаны. Бұл санаттағы балалар мемлекеттік немесе оқыту тіліне жеткілікті деңгейде ие болмауы мүмкін, нәтижесінде оқу процесіне толыққанды қатыса алмайды. Кемсітушілік көбіне мәдени ерекшеліктерді елемей, тілдік кемсітушілік, төмен академиялық күтулер арқылы байқалады. Бұл жағдайда инклюзия арнайы оқулықтардан гөрі, көптілді қолдау, тілдік қолдау бағдарламалары арқылы қамтамасыз етілуі тиіс.

Үшіншіден, діни ерекшеліктері бар тұлғалар (оқушылар мен студенттер) да жасырын кемсітушілікке ұшырауы мүмкін. Ол діни киімге шектеу қою, діни тәжірибелерді (намаз оқу, ораза ұстау) ескермеу, діни негіздегі стигматизация түрінде көрініс табады. Инклюзия бұл жерде міндетті түрде арнайы ғибадат бөлмелерін ашумен шектелмейді, бірақ ар-ождан бостандығын құрметтеу, діни сеніміне байланысты кемсітуге жол бермеу, бейтарап әрі толерантты орта қалыптастыруды талап етеді.

Төртіншіден, әлеуметтік осал және көпбалалы отбасылардан шыққан балалар білім алуға материалдық және институционалдық теңсіздікке жиі тап болады. Олардың негізгі қиындықтары — қосымша білімге қолжетімділіктің шектеулілігі, цифрлық теңсіздік, мектептен тыс қолдау ресурстарының аздығы. Бұл топқа қатысты кемсітушілік көбіне құрылымдық сипатта болады. Инклюзия мұнда тегін тамақ, оқу құралдарымен қамтамасыз ету, цифрлық қолжетімділікті кеңейту, әлеуметтік қолдау тетіктері арқылы іске асырылуы қажет.

Қазақстан жағдайында білім алудан толық шеттетілген топтар ресми түрде аз болғанымен, жанама және құрылымдық шеттетілу құбылыстары (тілдік, әлеуметтік, мәдени себептерге байланысты) сақталып отыр. Сондықтан инклюзияны тек мүгедек балалармен шектеу білім беру саласындағы теңсіздіктің өзге нысандарын көзден таса қалдыруға алып келеді.

Осы тұрғыдан алғанда, инклюзивті білім беру — бұл арнайы оқулықтар немесе жеке инфрақұрылыммен ғана шектелетін тар саясат емес, керісінше, кемсітушіліктің барлық түрін болдырмауға бағытталған кешенді, құқыққа негізделген және әлеуметтік әділеттілікке бағдарланған тәсіл болып табылады.

Ж. Мамерханова, А. Сакаева, К. Ахметкаримова сияқты авторлар өз зерттеулерінде Қазақстан мектептерінде инклюзияның басым үлгісі әлі де медициналық модель болып табылатындығын талдай келе, инклюзияны біртұтас түсіну үшін қосымша жұмыс жүргізу қажеттігін анықтаған [9]. Сонымен қатар инклюзивті білімді жеке білім түрі ретінде бөліп көрсетуге бағытталған тәсілге де сын айтылуда. Кейбір зерттеушілер әрбір білім беру үрдісін инклюзивті деп санауға болады деп атап өтеді, өйткені ол әрбір оқушының жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, олардың дамуына бағытталған. Мұндай тәсіл негізді болса да, тәжірибелік жағдайда оның идеалистік сипаты бар деп тану қажет.

Тәжірибелік тұрғыдан қарағанда, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, инклюзивті білім беру Қазақстанда толық көлемде іске асырылу тетіктері толық қалыптастырылмаған. Бұл феномен тек Қазақстан жағдайына ғана тән емес, халықаралық зерттеулер де ұқсас тұжырымдар береді, мұнда инклюзивтіліктің тиімді іске асуына кедергі келтіретін басты факторлар ретінде құрылымдық және мәдени аспектілер аталады. Сонымен қатар әртүрлілікті басқару және ұйымдық инклюзия академиялық ортадағы қызметкерлердің жұмысқа қанағаттанушылығына және әділдік сезіміне елеулі ықпал етеді, бұл білім беру ұйымдарының тиімділігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады [10].

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қазақстандағы білім беру жүйесінде инклюзияның көбіне **мүгедектігі бар балалармен ғана шектелетінін** көрсетеді, ал әлеуметтік-мәдени, тілдік, гендерлік кедергілер жеткілікті түрде ескерілмейді. Бұл жағдай инклюзияны іске асырудағы негізгі тосқауылдардың бірі. Сондықтан гендерлік стереотиптерді жоюға бағытталған және барлық әлеуметтік топтардың ерекшеліктерін ескеретін педагогикалық стратегияларды енгізу маңызды. Сонымен қатар, инклюзияны кеңейту үшін заңнаманы **тек медициналық критерийлерге емес, барлық әлеуметтік, мәдени, тілдік және гендерлік айырмашылықтарды ескеретіндей етіп жетілдіру қажет.** Қазақстанда мүгедектігіне негізделмеген кемсітушілікке қатысты ресми статистика аз болса да, әлеуметтік және мәдени кедергілердің нәтижесінде білім беру процесінде жанама дискриминация байқалатыны ғылыми зерттеулермен расталған.

Зерттеуде заңнамалық кемсітушілікке қарсы нормаларды тәжірибелік іске асыру олардың білім беру жүйесі мен басқарушылық тәжірибеге интеграциясы арқылы тиімділігін арттыратыны көрсетілді. Кемсітушілікке қарсы заң білім беру саласында тең құқықтар мен кемсітпеу принципін бекітсе де, әлеуметтік, мәдени, тілдік және гендерлік аспектілерді толық қамтымайды, сондықтан жетілдіру қажет. Қазақстанда инклюзия тек мүгедектігі бар балаларға шектеліп, әлеуметтік-мәдени кедергілер жеткілікті ескерілмейді, бұл білім беру жүйесінің толық трансформациясын талап етеді. Трансформация заңнаманы кеңейту, педагогикалық стратегияларды жетілдіру, мектеп инфрақұрылымын бейімдеу және әлеуметтік-мәдени тосқауылдарды жою арқылы жүзеге асады, бұл инклюзияны жан-жақты және тиімді іске асыруға мүмкіндік береді.

Инфрақұрылымдық шаралар мен кедергісіз білім алу мүмкіндіктері белгілі бір деңгейде жүзеге асқанымен, стереотиптер мен алдын-ала пікірі бар қарым-қатынас әлі де кең таралған. Көпшілік қатысушылар инклюзивтілікті кеңейту мен тұрақты мониторингтің қажеттілігін қолдайтынына қарамастан, оқушылар арасында дискриминациядан қорғау механизмдері туралы хабардарлық жеткіліксіз. Бұл жағдай инклюзияны тек физикалық және нормативтік деңгейде енгізудің жеткіліксіз екенін көрсетеді және әлеуметтік, мәдени және тәрбиелік аспектілерді ескеретін педагогикалық стратегияларды, оқушылардың құқықтық сауаттылығын және тиімді мониторинг механизмдерін енгізуді қажет етеді.

Білім беру үрдісін теңдік қағидасына сәйкес ұйымдастыру және мәдени-сезімтал педагогикалық құралдарды қолдану оқу орындарының тәжірибесінде маңызды рөл атқарады. Әмбебап білім беру модельдері нақты әлеуметтік-мәдени жағдайларға бейімделуі керек, бұл білім беру ортасындағы кемсітушілік қаупін азайтуға, инклюзияны енгізуге және әлеуметтік әділдікке жетуге мүмкіндік береді.

Қазақстанда білім беру саясаты басқа осал топтарды да қамтитынына қарамастан, мүмкіндігі шектеулі тұлғалар әлі де басымдық алады. Бұл шектеу **инклюзияны тар ауқымда түсіну** деп бағаланады, себебі сауалнама нәтижелері көрсеткендей, зерттеуге қатысушылардың басым бөлігі инклюзияны тек мүмкіндігі шектеулі балаларға қатысты түсінген, ал басқа осал топтар (мигранттар балалары, әлеуметтік осал отбасыдан шыққан балалар, этникалық немесе тілдік азшылық өкілдері, гендерлік және мәдени ерекшеліктері бар тұлғалар) жиі назардан тыс қалған.

Әлемдік бағалаулар да осы шектеудің маңыздылығын көрсетеді: 193 елдің дерегіне сәйкес, шамамен әр бесінші елде білім беру ортасындағы кемсітушілікті болдырмау бойынша маңызды мәселелер бар, оның ішінде 21 %-да мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған заңдық нормалар жоқ [11]. Бұл халықаралық контекст Қазақстандағы инклюзияның тар түсінілуі тек қазақстандық мәселе емес екенін дәлелдейді, бірақ жергілікті деңгейде әлеуметтік теңсіздік пен дискриминацияны азайтуды талап етеді.

Мәселені нақты анықтау маңызды, себебі **инклюзияны тар ауқымда түсіну барлық осал топтарға тең мүмкіндік беруді тежейді**. Оны шешу үшін келесі шаралар қажет:

1. Инклюзияны **көпфакторлы, барлық әлеуметтік, мәдени, тілдік және гендерлік ерекшеліктерді қамтитындай кеңейту**;
2. Педагогикалық стратегияларды осы бағытта жетілдіру;
3. Оқушылар мен мұғалімдер арасында дискриминациядан қорғау механизмдері туралы құқықтық және әлеуметтік хабардарлықты арттыру;
4. Тұрақты мониторинг жүйесін енгізу.

Бұл шаралар білім беру жүйесін тек мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды қамту деңгейінен шығарып, барлық осал топтар үшін тең мүмкіндіктерге негізделген жан-жақты инклюзияны қамтамасыз етеді. Сауалнама нәтижелері мен халықаралық деректер осы ұсыныстардың өзектілігін растайды. Кемсітушілікке қарсы саясат барлық факторларды ескере отырып бағалануы қажет. Еуропа елдерінде, мысалы Германияда, білім беру мен миграциялық саясат интеграцияланған. Мигранттарға тілдік қолдау, бейімдеу курстары және құқықтық қорғау механизмдері қарастырылған, қаржыландыру Еуропалық одақ бағдарламалары арқылы жүзеге асады [12].

Қазақстан мен басқа елдердің тәжірибесі көрсеткендей, білім беру саласындағы кемсітушілікті болдырмауда заңнамалық және материалдық база маңызды болғанымен, негізгі рөл әлі де адами факторға байланысты. Заңдар адамдардың құқығы мен міндеттерін белгілеп, дискриминацияны тыйым салса да, **адамдардың наным-сенімі мен мәдени құндылықтарын бірден өзгерте алмайды**. Сол себепті жаңа толерантты мәдениетті қалыптастыру үшін заңдар ғана жеткіліксіз; оларды педагогикалық, ақпараттық және мәдени шаралармен үйлестіру қажет. Заңдар қоғамда тәртіпті реттеп, тең құқықты қамтамасыз ету, кемсітушілікті болдырмау, мемлекеттік органдар мен білім беру мекемелерінің жауапкершілігін айқындау, мониторинг және есеп беру механизмдерін енгізу арқылы қоғамдағы нормативтік негізді қалыптастырады. Алайда адамдардың көзқарасы мен қатынасы заң арқылы тек қысқа мерзімде мінез-құлық деңгейінде әсерленеді; тұрақты өзгеріс үшін **заңдық нормаларды инклюзивті педагогикалық стратегиялар мен мәдени жобалармен үйлестіру қажет**, осылайша қоғамда шынайы толерантты мәдениет қалыптасады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Қазақстан Республикасындағы білім беру ортасында кемсітушіліктің алдын алуға бағытталған құқықтық реттеу мен оны іске асыру тетіктеріне қатысты қалыптасқан ғылыми көзқарастарды жүйелеуге мүмкіндік туды. Алынған эмпирикалық және теориялық деректерді жинақтай отырып, зерттеу нәтижелерін төмендегідей негізгі қорытындылар түрінде ұсынуға болады.

1. Қазақстандағы білім беру жүйесінде инклюзия көбіне мүмкіндігі шектеулі балалармен ғана шектеледі, ал басқа осал топтар (мигранттар балалары, әлеуметтік осал және көпбалалы отбасылардан шыққан балалар, этникалық және тілдік азшылық өкілдері, діни ерекшеліктері бар тұлғалар) жеткілікті деңгейде ескерілмейді. Бұл инклюзияны тар ауқымда түсіну білім беру саласындағы теңсіздіктің басқа нысандарын назардан тыс қалдыруға әкеледі. Кемсітушілік көбінесе жанама сипатта, құрылымдық немесе әлеуметтік-мәдени факторлар арқылы көрініс табады: тілдік кедергілер, әлеуметтік бейімделудің қиындығы, экономикалық шектеулер, гендерлік стереотиптер, мәдени және діни ерекшеліктерді елемей. Мұндай жағдай инклюзияны тиімді іске асыруға кедергі келтіреді және білім алу үрдісінде жанама дискриминацияға жол ашады.

2. Қазақстанда білім беру саласындағы инклюзияны кеңейту үшін заңнаманы тек медициналық критерийлерге емес, барлық әлеуметтік, мәдени, тілдік және гендерлік айырмашылықтарды ескеретіндей етіп жетілдіру қажет. Педагогикалық стратегиялар барлық әлеуметтік топтардың ерекшеліктерін ескере отырып жасалуы тиіс. Сонымен қатар, дискриминациядан қорғау механизмдері бойынша оқушылар мен мұғалімдердің құқықтық сауаттылығын арттыру, әлеуметтік және мәдени тосқауылдарды азайту үшін тұрақты мониторинг жүйесін енгізу маңызды.

3. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей (мысалы Германия), білім беру мен миграциялық саясаттың интеграциясы, тілдік қолдау, бейімдеу курстары, құқықтық қорғау механизмдері және қаржыландыру жүйелі түрде іске асқанда ғана инклюзия тиімді болады. Алайда, заңдық нормалар адамдардың наным-сенімі мен мәдени құндылықтарын бірден өзгерте алмайды. Сондықтан толерантты мәдениетті қалыптастыру үшін заңдар педагогикалық, ақпараттық және мәдени шаралармен үйлесуі тиіс.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы алынған нәтижелердің білім беру саласындағы кемсітушілікке негізделген қолжетімділікті қамтамасыз етуге бағытталған білім беру саясатын жетілдіруде, басқарушылық шешімдерді қабылдауда және кемсітушілікке қарсы іс-қимыл тетіктерін нығайтуда қолданылу мүмкіндігімен айқындалады.

Зерттеудің ғылыми құндылығы білім беру ортасында кемсітушіліктің алдын алу мәселесін құқықтық, әлеуметтік және мәдени факторлардың өзара байланысында кешенді талдауда, сондай-ақ инклюзивтілікті кең мағынада түсіндіру қажеттігін теориялық тұрғыдан негіздеуде көрініс табады.

Зерттеу нәтижелері алдағы ғылыми ізденістерде, сондай-ақ білім беру саласындағы құқықтық реттеуді жетілдіруге бағытталған заң шығару және құқық қолдану тәжірибесінде пайдаланылуы мүмкін.

Қазіргі таңда Қазақстанда білім беру ортасында кемсітушілікке жол бермеуге бағытталған берік заңнамалық кепілдіктер қалыптасқан. Алайда кейбір ұғымдарды, атап айтқанда инклюзивтілік ұғымын кеңейтілген түрде түсіндіру мәселесі өзектілігін сақтап отыр, себебі оның қазіргі мазмұны инклюзивтілікпен қорғалатын тұлғалар шеңберін едәуір шектейді. Сондай-ақ бірыңғай кемсітушілікке қарсы іс-қимыл туралы заң қабылдау қажеттілігі де күн тәртібінде тұр. Мұндай заң кемсітушіліктен қорғауды барлық санаттағы тұлғалар үшін нақты айқындауға мүмкіндік берер еді.

Осылайша, Қазақстанда білім беру жүйесін трансформациялау тек медициналық немесе инфрақұрылымдық инклюзиямен шектелмеуі керек. Ол барлық осал топтар үшін тең мүмкіндіктерге негізделген жан-жақты, құқыққа негізделген және әлеуметтік әділеттілікке бағытталған саясатты көздейді. Инклюзияны кеңейту мен тиімді іске асыру үшін:

- көпфакторлы тәсіл қолдану;
- педагогикалық стратегияларды жетілдіру;
- құқықтық және әлеуметтік хабардарлықты арттыру;
- тұрақты мониторинг жүйесін енгізу маңызды.

Бұл шаралар білім беру жүйесін инклюзияны тек мүмкіндігі шектеулі балалармен шектейтін деңгейден шығарып, барлық осал топтар үшін тең құқықтық және әлеуметтік әділетті орта құруға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеу қаржыландырылмады

Әдебиеттер тізімі

1 Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года» от 15 октября 2021 г. № 674. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674>

2 United Nations. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. — New York: United Nations, 2015. — Goal 4: Quality Education. — [Electronic resource]. — Access mode <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/education/>

3 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://online.zakon.kz>

4 Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_

- 5 Сайт журнала «Инклюзивность и образование». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа https://www.unesco.org/gem-report/ru/publication/inclusion-and-education?utm_source
- 6 Park M.Y. Linguistic discrimination in higher education: experiences of North Korean university students in South Korea. [Electronic resource] / M.Y. Park, S. May // Language, Culture and Curriculum — 2025. — Vol. 38(1). — P. 113–129. — Access mode <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/07908318.2024.2422354#d1e287>
- 7 Prapti B. Higher Education Landscape in India: Government Expenditure and Its Implications on Growth and Access / B. Prapti, P. Borthakur, S.K. Nath, S. Chakraborty // Journal Space and Culture. — 2024. — Vol. 12. — № 1. — P. 42–63.
- 8 Makoelle T.M. Schools' Transition Toward Inclusive Education in Post-Soviet Countries: Selected Cases in Kazakhstan / T.M. Makoelle // Sage Open. — Vol. 10. — No. 2. — P. 2158244020926586. https://doi.org/10.1177/2158244020926586?urlappend=%3Futm_source%3Dresearchgate.net%26utm_medium%3Darticle
- 9 Mamerkhanova Z. Development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan: an inside view (case of the Karaganda region) / Z. Mamerkhanova, A. Sakayeva, K. Akhmetkarimova, D. Assakayeva, V. Bobrova // Front. Educ., Sec. Special Educational Needs. — Vol. 10. — 2025. <https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1630225>
- 10 Mousa M. Workplace Happiness for Academics? The Role of Diversity Management and Organizational Inclusion. [Electronic resource] / M. Mousa // Public Organization Review. — 2021. — P. 119–135. Access mode <https://link.springer.com/article/10.1007/s11115-020-00479-0>
- 11 Moriyasu C. Realizing the right to education for all: Approaches to removing barriers based on gender, disability, and socio-economic status in 193 countries [Electronic resource] / C. Moriyasu, A. Cassola, A. Sprague, A. Raub, J. Heymann // International Journal of Educational Development. — 2025. — Vol. 117. — P. 103348. — Access mode <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0738059325001464>
- 12 Pantic N. A matrix of educational policies to support migrant students across Europe / N. Pantic, C. Gialdini, H. Packwood, G. Viry // European Educational Research Journal. — 2025. — Vol. 24. — Issue 5. — P. 571–590. <https://doi.org/10.1177/14749041251337233>

А.И. Бирманова, А.Б. Шакирова

Реализация права граждан на образование и противодействие дискриминации в системе образования Республики Казахстан: правовые и социальные аспекты

В статье рассматриваются правовые и социальные аспекты реализации права граждан на образование и противодействия дискриминации в образовательной среде Республики Казахстан. Авторы отмечают, что эффективность системы образования зависит не только от качества педагогического процесса, но и от обеспечения равных возможностей для всех обучающихся. Особое внимание уделяется тому, что социально-экономические различия, недостаточная вовлеченность отдельных групп в образовательный процесс, а также конфликты на почве нетерпимости создают условия для распространения дискриминации. Кроме того, анализируются действующее законодательство и нормативные правовые акты, регулирующие сферу образования, а также национальные инициативы, направленные на развитие инклюзивного образования. Целью исследования является комплексный анализ правовых, организационных и социокультурных факторов, влияющих на реализацию принципа недискриминации в сфере образования Республики Казахстан. Для достижения поставленной цели применен многоуровневый подход включающий: анализ действующего законодательства и нормативных правовых актов, регулирующих образовательную сферу, рассмотрены кейс-стади национальных инициатив по инклюзивному образованию, а также проведено эмпирическое анкетирование участников образовательного процесса (обучающихся, педагогов и административного персонала). В результате исследования выявлены существенные правовые пробелы, выражающиеся в недостаточной конкретизации антидискриминационных норм и несогласованности между республиканскими и региональными нормативными правовыми актами. Это приводит к неравномерной защите прав участников образовательного процесса. Авторы обосновывают необходимость совершенствования нормативной базы, внедрения системы мониторинга дискриминационных проявлений и усиления взаимодействия между образовательными организациями, государственными и общественными структурами.

Ключевые слова: право на образование, инклюзивное образование, противодействие дискриминации, образовательная среда, реализация образовательных прав, образовательная политика.

A.I. Birmanova, A.B. Shakirova

Implementation of the Right to Education and Counteraction to Discrimination in the Education System of the Republic of Kazakhstan: Legal and Social Aspects

The article examines the legal and social aspects of the realization of citizens' right to education and efforts to combat discrimination within the educational environment of the Republic of Kazakhstan. The authors emphasize that the effectiveness of the education system depends not only on the quality of instruction, but also on ensuring equal opportunities for all students. Particular attention is paid to the fact that socio-economic differences, insufficient involvement of individual groups in the educational process, as well as conflicts based on intolerance create conditions for the spread of discrimination. The study also analyzes current legislation and regulatory acts governing the field of education, as well as national initiatives aimed at the development of inclusive education. The purpose of the study is a comprehensive analysis of the legal, organizational and socio-cultural factors affecting the implementation of the principle of non-discrimination in education in the Republic of Kazakhstan. To achieve this goal, a multi-level approach was applied: an analysis of current legislation and regulatory legal acts regulating the educational sphere was carried out, case studies of national initiatives on inclusive education were considered, and an empirical survey of participants in the educational process (students, teachers, and administrative staff) was conducted. As a result of the study, significant legal gaps have been identified, expressed in insufficient specification of anti-discrimination norms and inconsistencies between national and regional regulatory legal acts. This leads to uneven protection of the rights of participants in the educational process. The authors substantiate the need to improve the regulatory framework, introduce a system for monitoring discriminatory manifestations and strengthen interaction between educational organizations, government and public structures.

Keywords: right to education, inclusive education, counteraction to discrimination, educational environment, implementation of educational rights, educational policy.

References

- 1 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan «Ob utverzhdenii Kontseptsii pravovoi politiki Respubliki Kazakhstan do 2030 goda» ot 15 oktiabria 2021 g. [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “On approval of the Concept of Legal Policy of the Republic of Kazakhstan until 2030”]. *adilet.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> [in Russian].
- 2 (2015). United Nations. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations, Goal 4: Quality Education. *www.un.org*. Retrieved from <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/education/>
- 3 Konstitutsiia Respubliki Kazakhstan ot 30 avgusta 1995 goda (s izmeneniami i dopolneniami) [Constitution of the Republic of Kazakhstan dated on August 30, 1995]. *adilet.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ [in Russian].
- 4 Zakon Respubliki Kazakhstan «Ob obrazovanii» ot 27 iulia 2007 g. [The Law of the Republic of Kazakhstan “On Education”]. July 27, 2007]. *adilet.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_ [in Russian].
- 5 Sait zhurnala «Inkluzivnost i obrazovanie» [Site of journal “Inclusivity and education”]. *mmi.fem.sumdu.edu.ua*. Retrieved from https://www.unesco.org/gem-report/ru/publication/inclusion-and-education?utm_source [in Russian].
- 6 Park, M.Y., & May, S. (2025). Linguistic discrimination in higher education: experiences of North Korean university students in South Korea. *Language, Culture and Curriculum*, 38(1), 113–129. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/07908318.2024.2422354#d1e287>
- 7 Prapti, B., Borthakur, P., Nath, S.K., & Chakraborty, S. (2024). Higher Education Landscape in India: Government Expenditure and Its Implications on Growth and Access. *Journal Space and Culture*, 12(1), 42–63.
- 8 Makoelle, T.M. Schools' Transition Toward Inclusive Education in Post-Soviet Countries: Selected Cases in Kazakhstan. *Sage Open*, 10(2), 2158244020926586. https://doi.org/10.1177/2158244020926586?urlappend=%3Futm_source%3Dresearchgate.net%26utm_medium%3Darticle
- 9 Mamerkhanova, Z., Sakayeva, A., Akhmetkarimova, K., Assakayeva, D., & Bobrova, V. (2025). Development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan: an inside view (case of the Karaganda region). *Front. Educ., Sec. Special Educational Needs*, 10. <https://doi.org/10.3389/educ.2025.1630225>
- 10 Mousa, M. (2021). Workplace Happiness for Academics? The Role of Diversity Management and Organizational Inclusion. *Public Organization Review*, 119–135. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s11115-020-00479-0>
- 11 Moriyasu, C., Cassola, A., Sprague, A., Raub, A., & Heymann, J. (2025). Realizing the right to education for all: Approaches to removing barriers based on gender, disability, and socioeconomic status in 193 countries. *International Journal of Educational Development*, 117, 103348. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0738059325001464>
- 12 Pantic, N., Gialdini, C., Packwood, H., & Viry, G. (2025). A matrix of educational policies to support migrant students across Europe. *European Educational Research Journal*, 24(5), 571–590. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/14749041251337233>

Авторлар туралы мәліметтер

Бирманова Аксункар Исланбековна — PhD, қауымдастырылған профессор, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті мемлекет және құқық теориясы мен тарихы кафедрасының меңгерушісі, Қарағанды, Қазақстан; e-mail: birmanovaa81@internet.ru

Шакирова Алтынай Боранкулқызы — PhD, профессор ассистенті, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, заң факультеті деканының ғылым жөніндегі орынбасары, Қарағанды, Қазақстан; e-mail: altunay.shakirova@mail.ru

Information about the authors

Birmanova Aksunkar Islanbekovna — PhD, Associate professor, Head of the Department of Theory and History of State and Law, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: birmanovaa81@internet.ru

Shakirova Altynai Borankulkyzy — PhD, Assistant professor, Deputy Dean for science, Faculty of law, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: altunay.shakirova@mail.ru

Zh.O. Galy^{*1} , I.A. Akhmetova² 

Karaganda National Research University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: zalgasgaly@gmail.com, I.akhmetova1985@gmail.com)

¹ORCID ID: <https://0000-0003-3471-5306>

²ORCID ID: <https://0000-0003-0212-6486>, Scopus Author ID: 59507455800

Anti-corruption volunteering as a tool for strengthening legal culture

The article explores anti-corruption volunteering as a new and promising form of civic engagement that fosters the development of legal and anti-corruption culture in society. The author analyzes the theoretical foundations of volunteering, its historical and cultural prerequisites in Kazakhstan, and the role of volunteer initiatives in strengthening legal awareness and reducing tolerance toward corruption. The study aims to reveal the role of anti-corruption volunteering on shaping legal culture and improving the effectiveness of public oversight in Kazakhstan. The research employs comparative-analytical, structural-functional, and socio-cultural analysis, as well as an analysis of legal acts and international experience. The results support the argument that anti-corruption volunteering increases legal literacy, promotes values of honesty and transparency, and strengthens public trust. It also decreases tolerance for corruption and encourages social responsibility. The conclusion highlights the need for further institutionalization and digitalization of the volunteer movement, as well as the development of regulatory frameworks and educational modules. This will help transform anti-corruption volunteering into a systemic tool for reinforcing legal culture and civic responsibility.

Keywords: volunteering, volunteer initiatives, legal culture, civic engagement, anti-corruption volunteering, public oversight, legal literacy, anti-corruption culture, legal education, legal consciousness.

Introduction

Corruption is one of the most dangerous social phenomena that negatively affects the sustainable development of society. It undermines trust in state institutions, slows economic growth, lowers citizens' living standards, and hinders the formation of a just social environment. As a multifaceted social, economic, political, and even moral-spiritual phenomenon, corruption has long been the focus of the scientific community, which over the years has developed a wide range of concepts and approaches to its study. International organizations (OECD, UNDP, Transparency International) emphasize that legal measures and institutional reforms alone are insufficient to eradicate corruption; a comprehensive approach involving the active participation of civil society is essential.

In modern society, volunteering has acquired special significance, serving not only as a form of civic engagement but also as a tool for addressing socially important issues. When people are involved in solving community problems, it promotes an atmosphere of both unity and individual responsibility; in short it empowers people to be engaged. Anti-corruption volunteering occupies a distinctive place in this scenario—volunteers not only support socially vulnerable groups or organize public initiatives but also contribute to strengthening legal culture, increasing transparency, and cultivating intolerance toward corrupt practices. The question arises as to the role of volunteering as a social mechanism for combating corruption. Anti-corruption volunteering can be defined as voluntary civic activity aimed at fostering a culture of intolerance toward corruption, developing legal awareness, and ensuring public oversight. The research is based on the concept of a systemic pedagogical influence on citizens' self-awareness through legal education and their involvement in volunteer activities. This process is directed toward forming a value-based attitude to legal culture, developing respect for state laws, rejecting corruption, and strengthening civic responsibility and social maturity.

The purpose of the study is to identify the role of anti-corruption volunteering in the formation and strengthening of the legal culture of society.

To achieve this goal, the following objectives were set:

- to define the essence of volunteering and its specific features;
- to consider legal culture as a key factor in combating corruption;

* Corresponding author. E-mail: zalgasgaly@gmail.com

- to analyze the impact of volunteer initiatives on the formation of anti-corruption legal culture and intolerance toward corruption;
- to study the experience of implementing anti-corruption volunteering in Kazakhstan and abroad;
- to formulate conclusions on the prospects for the development of anti-corruption volunteering as a tool for strengthening legal culture.

In the study of anti-corruption volunteering as a tool for strengthening legal culture, certain contradictions are revealed in theory, methodology, and practice. Within the academic discourse, divergent approaches persist: some scholars emphasize institutional and legal reforms as the main factors in shaping legal culture, while others highlight the role of civil society and volunteer initiatives. Methodological discrepancies are also evident. Quantitative methods make it possible to record statistical changes but fail to capture deeper value transformations, whereas qualitative methods reveal personal and cultural shifts but do not allow for large-scale generalizations. In practice, there is a conflict between the official perception of volunteer projects and their actual social significance: initiatives are often formalized and used merely for reporting purposes, which reduces their effectiveness and undermines public trust.

Despite the growing interest in the topic, there remain noticeable gaps in the study of anti-corruption volunteering. In Kazakhstani scholarship, there is still a lack of empirical data on how such initiatives influence the personal development of volunteers and the transformation of public consciousness. The ethical foundations of anti-corruption volunteering are also insufficiently explored—particularly the question of how participation in these practices shapes values of honesty, justice, and civic responsibility. Interdisciplinary research integrating legal, sociological, philosophical, ethical, and pedagogical perspectives remains underdeveloped. Moreover, there is a shortage of comparative studies that could juxtapose the Kazakhstani experience with international practices, which would help identify the strengths and weaknesses of the national model.

Analyzing the works of domestic and foreign researchers, the authors proceed from the understanding that volunteer activity in the field of legal education is of particular importance for shaping legal culture in modern Kazakhstan, which has proclaimed itself a state governed by the rule of law. Legal culture is viewed not merely as a set of legal norms but, above all, as a system of citizens' perceptions of law, its essence, and its mechanisms of implementation. A significant contribution to the development of this concept was made by A.S. Ibraeva, A.S. Akhmetova, N.L. Granat, S.Sh. Tulegenova, S.S. Alekseev, I.F. Ryabko, and other scholars who studied the foundations of law and its role in social development. In recent decades, special attention has been given to the ideas of the rule of law and human rights, as reflected in the works of M.S. Kemali, A.V. Turlaev, A.V. Malko, N.I. Matuzova, and others. At the same time, the essence and structure of legal culture continue to be actively studied by contemporary researchers such as A.S. Ibraeva, A.S. Akhmetova, A.R. Taninov, V.I. Kaminskaya, and V.N. Kudryavtsev. According to A.S. Ibraeva, "legal culture is an indicator of the extent to which changes occur in society's understanding of the role of law, how consciously society and individuals relate to law, to the emergence of new legal norms, and to what degree emotional attitudes influence lawful or unlawful behavior" [1; 4].

Thus, the author's position is that volunteering focused on legal education serves as an effective tool for transmitting and consolidating these scientific ideas within society, ensuring their practical implementation in the context of developing a rule-of-law state.

Methods and materials

Theoretical analysis was applied to clarify the concept of anti-corruption volunteering, to examine its forms, functions, and the factors determining the effectiveness of civic initiatives. The synthesis of results made it possible to integrate fragmented data on volunteering practices in Kazakhstan and international experience, forming a comprehensive understanding of its potential in strengthening legal culture. Generalization enabled the formulation of universal conclusions applicable both in national and international contexts, as well as the identification of prospects for the development of such initiatives.

The study also employed specific methods, including legal analysis of anti-corruption legislation and its comparison with the practices of volunteer organizations. This approach provided a deeper understanding of the role of volunteers in implementing the state's anti-corruption strategy. Such a comprehensive methodology made it possible to reveal the essence of anti-corruption volunteering as a social and ethical phenomenon, to demonstrate its impact on public institutions and the personal development of citizens, and to propose scientifically grounded recommendations for its further advancement.

Results

Within the framework of this study, volunteering is understood as voluntary, unpaid, and socially beneficial activity of citizens—either individually or as part of organizations—aimed at addressing socially significant issues, developing legal culture, and strengthening public trust. While the reimbursement of expenses is allowed, remuneration in the form of wages is excluded. At present, volunteering is among the most dynamically developing social movements. Rooted in deep historical traditions and recognized worldwide, it undoubtedly contributes to personal development, social cohesion, and the formation and strengthening of legal culture.

Legal culture is understood as a combination of knowledge about law, value orientations (such as intolerance toward corruption and respect for the law), and behavioral practices (the willingness to use legal mechanisms to protect one's rights) that manifest at both individual and institutional levels. The analysis of legal culture has shown that it serves as a key systemic factor in combating corruption: it reduces the willingness to engage in corrupt practices, increases civic engagement, and enhances the effectiveness of institutional reforms. Anti-corruption volunteerism reinforces all these modes so that any preventive impact is long-lasting in nature.

At the cognitive, value-based, behavioral, and institutional levels, volunteer initiatives contribute positively to the institutionalization of the anti-corruption legal culture. First, volunteers boost the legal literacy of the population via educational programs and public lectures, which serves as a basis for conscious legal behavior. Second, volunteers work to encourage the internalization of values such as collective responsibility and intolerance toward corruption that strengthens the moral and ethical basis for legal awareness. Third, the act of transparency, public accountability and adherence to ethical codes breeds in the population the habits of lawful and responsible behavior. In addition, such participation, which includes volunteers in monitoring public services and resource distribution, helps reinforce institutions of public oversight as well as governmental accountability. Finally, engaging youth turns volunteering into a school of civic maturity, where the future bearers of a culture of legality and justice are formed. Together, these factors create a sustainable anti-corruption potential within society and promote the development of the rule-of-law state.

The study of Kazakhstan's and foreign countries' experiences has shown that anti-corruption volunteering is an effective tool for strengthening legal culture—provided that volunteers receive proper methodological training, have access to relevant data, and are institutionally integrated into mechanisms of public oversight. A typology of practices has been developed, including educational initiatives, civic monitoring (crowdsourcing), and institutionalized transparency. Common mechanisms of influence have been identified, and measurable indicators proposed. The findings are used as a foundation for recommendations with regards to developing volunteer programs and their introduction in the system of anti-corruption prevention.

Anti-corruption volunteering has emerged as a “multiplier” of legal culture: it reduces tolerance toward corruption, enhances legal literacy, and strengthens citizens' readiness to use lawful mechanisms for the protection of their rights. The more long-lasting benefits accrue from volunteer efforts that don't just stand alone, but are embedded within the functioning of institutions—from public councils and procurement monitoring to educational programs in universities and schools.

The prospects of progress in Kazakhstan in anti-corruption volunteer programs are related to its institutionalization, professionalization, and digitalization. The setting up of standards for activities, introduction of training modules, creation of mentorship, all lay the basis for an institutionalization of the legal culture. Further progress is possible through ensuring the ethical and legal protection of volunteers, sustainable funding, and partnerships among the state, NGOs, and universities. Of particular importance is expanding the participation of regions and youth, adapting programs for different audiences, and using digital tools for monitoring and feedback. With this approach, volunteering ensures a long-term preventive effect and becomes one of the systemic instruments for strengthening the legal culture of society.

Discussion

Volunteering occupies a prominent place in modern society as an important form of civic participation. It engages people in addressing social challenges and contributes to the formation of a supportive and responsible environment. Volunteers take on initiatives that may be difficult for individual citizens or state institutions to manage—ranging from charitable projects to assistance for socially vulnerable groups.

Over the past decades, the volunteer movement in Kazakhstan has strengthened significantly and has become an important mechanism of public and cultural participation. Volunteering not only helps address the

country's pressing social issues but also reinforces civil society by fostering social responsibility and a culture of mutual support among citizens. Kazakhstan has been consistently developing volunteering by creating legal and organizational conditions for its growth. A key milestone was the Law on Volunteering (2016), which established the rights of volunteers and the responsibilities of host organizations; the declaration of 2020 as the Year of the Volunteer symbolized the national prioritization of this sphere. State support includes grant programs, funding for initiatives, and special projects, while the National Volunteer Network plays a coordinating role in citizen engagement. Hence, the movement is progressing and incorporating more territories and considerably enriches civil society.

Volunteering is not exotic to Kazakh society; it is connected to historical patterns of mutual support and communal loyalty. Practices like *asar* (joint help in construction, harvesting, or overcoming hardships) and *zhylu zhinau* (collecting funds or goods to support those in need) as well as strong traditional values of charity and mutual aid, have predated the establishment of even the most well-meaning NGOs and projects. These cultural foundations—respect for honesty (*adaldyq*), public intolerance toward unethical behavior, and an orientation toward the common good—make volunteering a natural form of civic participation in community life. Contemporary student, environmental, social, and legal-educational initiatives, including anti-corruption volunteering, essentially institutionalize and expand these traditions, transforming them into a systematic effort to strengthen legal and anti-corruption culture [2].

For volunteer associations, as for any other forms of self-organization, the interaction of three interrelated functions is characteristic—these functions do not manifest separately but operate within a unified process of participant socialization. The developmental function ensures the civic and moral formation of the individual: through real socially useful activity, participants develop responsibility, empathy, readiness for cooperation, and leadership skills. The orientational function creates conditions for understanding and choosing values—participants learn to align personal motives with the public good, acquire the norms of legal culture, and master lawful mechanisms of participation in community life. The compensatory function provides space for self-realization and the satisfaction of meaningful needs and interests—from the need for recognition and belonging to the need for practical experience—thereby reducing social frustration and channeling energy into constructive forms of participation. Taken together, these functions strengthen both the personal potential of volunteers and the social capital of the community, increasing readiness for collective action and resilience against deviant practices [3; 483].

Volunteering encompasses mutual assistance, charity, as well as educational and informational-advocacy practices; this article focuses primarily on the latter. Legal-educational (rights-awareness) activities carried out by volunteers serve as a key instrument for shaping legal culture, particularly in the context of Kazakhstan's declaration as a state governed by the rule of law. In this regard, legal culture is understood not merely as a set of legal norms, but as a combination of knowledge about law, value orientations toward law-abiding behavior, and everyday practices of their implementation. Within this framework, the development of anti-corruption culture occupies a central place—representing a stable intolerance toward corruption, a commitment to transparency and government accountability, and citizens' readiness to use lawful mechanisms of oversight. By combining legal education with civic engagement, anti-corruption volunteering transmits the norms of honesty and procedural justice, helps citizens understand anti-corruption legislation and legitimate procedures, supports public monitoring of government services and procurement, and thus strengthens both the legal and anti-corruption culture of society.

According to B.S. Abdrasilov, anti-corruption culture is a system of values that underlies the rejection of corruption as something absolutely incompatible with this value system. It reflects a view of the world of human relations through the prism of moral and immoral, proper and improper, good and evil, useful and harmful, lawful and unlawful, wise and foolish, beautiful and ugly. Thus, anti-corruption culture shapes the moral orientation of the individual and defines the boundaries of acceptable behavior in society [4; 13].

From our point of view, the volunteer movement, based on the principles of honesty, responsibility, and selfless service to society, serves as an important factor in strengthening anti-corruption culture. Volunteer activity fosters in citizens—especially among youth—an internal commitment to justice, transparency, and social solidarity. By forming the habit of acting for the public good, volunteering cultivates the values of trust and altruism, which stand in opposition to corrupt practices.

A special place within this system of social relations is occupied by anti-corruption volunteering, which represents a set of public initiatives aimed at preventing corruption and fostering citizens' intolerance toward any of its manifestations. Anti-corruption volunteers participate in educational projects, monitor public ser-

vices, and promote the principles of transparency and governmental accountability. Such activities contribute to strengthening civic oversight, developing legal awareness, and shaping an active civic position.

Thus, anti-corruption volunteering can be regarded as a practical form of implementing anti-corruption culture. It integrates moral principles, legal consciousness, and social responsibility, transforming these values into concrete actions aimed at strengthening justice and trust within society. For volunteers, intangible rewards come in the form of human gratitude and public recognition. Volunteers explore different areas of activity, discover their strengths, and gain experience, competencies, and social connections.

Researchers note that motivations are hierarchical: according to A. Maslow's humanistic theory, the "pyramid" begins with basic physiological needs, followed by needs for safety, belonging, and social interaction; then come self-esteem, status, and confidence, and at the top lies the pursuit of self-actualization and creativity [5; 72]. In the context of anti-corruption volunteering, in our view, an additional value-based motive should be included in this hierarchy—the desire to personally contribute to justice and transparency, to strengthen the rule of law and legal culture, to reduce opportunities for abuse, and thereby to protect citizens' rights and the common good.

Enhancing the legal culture of the population and developing legal awareness are essential conditions for building an independent, democratic, and law-governed state. Anti-corruption culture is based on the individual legal culture of each citizen, which ultimately ensures the stability of the constitutional order, strengthens the rule of law, makes legislation more accessible, fosters respect for democratic legal institutions, and promotes strict adherence to legality.

Anti-corruption volunteering is a relatively new but promising form of civic engagement aimed at preventing and reducing the level of corruption in society. It represents a form of public participation in which citizens voluntarily assist governmental and non-governmental institutions in identifying, monitoring, and preventing corrupt practices, as well as in fostering an anti-corruption culture.

Volunteer initiatives have a significant impact on strengthening anti-corruption legal culture and reducing tolerance toward corruption. In our view, their effect manifests itself in several interrelated dimensions:

1. Enhancing legal literacy.

Through educational projects, training sessions, and public lectures, volunteers disseminate knowledge about citizens' rights, complaint mechanisms, and oversight procedures. This forms the foundation for conscious legal behavior.

2. Shaping value orientations.

Volunteer practices create a sense of collective responsibility and social trust in participants. In such an environment, corruption is perceived as unacceptable, contributing to a culture of "zero tolerance" against corrupt practices.

3. Promoting transparency and accountability. Volunteers tend to engage in projects based on principles of budget transparency, public reporting, and adherence to ethical codes. By being a part of such initiatives, they help to apply those standards beyond volunteering itself.

4. Social oversight and civic activism. Volunteers handle monitoring public services, ensuring the transparency of resource distribution, and informing society about violations. This supports institutions of civic oversight.

5. Educating youth and future social leaders. For students and young people, volunteering becomes a school of civic responsibility. They learn to oppose injustice and develop an active civic stance, which directly reduces tolerance for corruption in the future.

Volunteer initiatives are an important tool not only for civic engagement but also for shaping an anti-corruption legal culture. They enhance legal literacy, strengthen value orientations of intolerance toward corruption, and promote the practice of transparency. Thus, the development of volunteering within educational institutions and at the level of local communities can be regarded as a strategic resource in the fight against corruption.

In Kazakhstan, anti-corruption volunteering has been actively developing in recent years as part of the state policy aimed at increasing the transparency and accountability of government institutions. One of the key examples is the project "Anti-Corruption Volunteering" (Antikor), launched by the Anti-Corruption Agency of the Republic of Kazakhstan in 2023. According to Forbes Kazakhstan, more than 2,700 volunteers across the country participate in the project, carrying out public monitoring, educational activities, legal consultations, and involvement in corporate anti-corruption initiatives. In its first year alone, the project helped save the state budget about 7 billion tenge by preventing misuse of funds and inflated prices in public procurement [6]. A special focus within the project is placed on educational activities. Volunteers organize

lectures, seminars, and meetings in educational institutions, informing young people about the dangers of corruption and the importance of civic oversight. Furthermore, the pro bono volunteering component is actively developing, in which lawyers and experts provide free legal assistance to citizens, entrepreneurs, and organizations facing corrupt practices [7].

Institutionally, the “Antikor” project is viewed as a tool of public oversight and a means of interaction between the state and civil society. However, certain challenges remain: the limited authority of volunteers, the lack of comprehensive legal protection from external pressure, and a degree of public passivity, as society does not always perceive corruption as a serious moral evil. Nevertheless, the Kazakhstani model demonstrates notable effectiveness: anti-corruption volunteers serve as mediators between citizens and government institutions, enhancing transparency and strengthening public trust in state authorities.

Foreign experience shows that citizen engagement in the fight against corruption has become a universal trend established at the international level. For instance, Article 13 of the United Nations Convention against Corruption explicitly calls on states to “promote the active participation of civil society, non-governmental organizations, and community-based organizations” in anti-corruption initiatives [8].

One of the most notable examples of civic initiative is the Transparency International Hungary project, where student volunteers are engaged in monitoring election campaigns and party expenditures. They record violations, publish reports, analyze the effectiveness of fund allocation, and provide recommendations for improving legislation [9].

At the global level, the Partnership for Transparency Fund (PTF) operates as an international organization that, since 2000, has implemented more than 260 projects in 66 countries, engaging citizens and volunteers in monitoring budget expenditures, public procurement, and the activities of government institutions. PTF projects have demonstrated that the involvement of civic activists and experts enhances the accountability and transparency of public institutions [10].

In Ukraine and Georgia, volunteers actively participate in projects that monitor public procurement and the use of budget funds. For example, the Ukrainian platform Dozorro (created by Transparency International Ukraine) enables citizens to track procurement processes and report violations. This mechanism has become a model of digital volunteering in the fight against corruption [11].

When comparing the Kazakhstani and international experiences, several common patterns can be identified. First, anti-corruption volunteering is most effective when it enjoys institutional support while maintaining civic autonomy. Second, educational and awareness-raising activities play a crucial role in fostering public intolerance toward corruption.

International models demonstrate that the sustainability of such initiatives is ensured through:

1. Legal protection for volunteers and whistleblowers (for instance, in EU countries, special laws are in place to safeguard whistleblowers);
2. Support from NGOs and international donors;
3. The use of digital tools—including online platforms, corruption risk maps, and mobile applications.

Kazakhstan’s experience demonstrates the state’s willingness to engage in partnership with society; however, it still requires further development of mechanisms to protect volunteers and to strengthen the legal framework governing their activities. In the long term, anti-corruption volunteering can become not only an instrument of public oversight but also a school of civic responsibility, fostering a culture of honesty and trust.

Thus, anti-corruption volunteering is an effective tool for modernizing public consciousness and building an accountable state. The experience of Kazakhstan and other countries demonstrates that the involvement of citizens and volunteers in the fight against corruption contributes to strengthening democratic institutions, developing legal culture, and fostering an active civil society.

The prospects for the development of anti-corruption volunteering are linked to its institutionalization, professionalization, and digitalization. The transition from isolated initiatives to a systematic practice requires the formation of a regulatory framework, training standards, and ethical-legal guidelines for citizen participation in anti-corruption activities. The creation of standardized training modules, mentorship programs, and fact-checking protocols will help ensure a professional level of volunteer engagement and increase public trust in their activities. The development of digital tools, crowdsourcing platforms, open data analytics, and transparent response mechanisms transforms volunteering into part of the public oversight infrastructure and enhances the transparency of citizen–government interaction.

A key condition for the sustainability of the movement is the ethical and legal protection of its participants: the implementation of codes of conduct, conflict-of-interest prevention policies, secure reporting

channels, and whistleblower support mechanisms. Equally important is ensuring long-term funding through grants and partnerships among NGOs, universities, and the business sector.

Anti-corruption volunteering requires broader participation from regions and vulnerable social groups, the adaptation of materials for diverse audiences, as well as the introduction of external evaluation mechanisms and international exchange of best practices. Adherence to professional standards, digital hygiene, and legal protection of participants helps neutralize the risks of formalization, politicization, and security threats. In the long term, anti-corruption volunteering becomes not only a mechanism of public oversight but also a systemic instrument for strengthening legal culture, fostering in citizens the values of legality, responsibility, and justice.

Conclusion

The conducted study made it possible to systematize the key findings related to the role of volunteer initiatives in shaping an anti-corruption legal culture. It has been established that anti-corruption volunteering serves as an effective socio-legal instrument for preventing corruption, combining legal education, public oversight, and institutionalized civic participation. The main levels of its impact have been identified: cognitive (enhancing legal literacy), axiological (developing values of law-abiding behavior and intolerance toward corruption), behavioral (strengthening practices of transparency and accountability), and institutional (advancing public oversight and state–civil society partnerships).

The results of the study show that anti-corruption volunteering contributes to reducing tolerance toward corruption, strengthens trust in government institutions, and fosters active civic consciousness. Its sustainability is ensured through the professionalization and digitalization of the movement, the development of crowdsourcing platforms, and the implementation of ethical and legal protection standards for participants.

As a result of the study on anti-corruption volunteering as a tool for strengthening legal culture, the following recommendations have been proposed:

1. It is recommended to include anti-corruption volunteering in the Law of the Republic of Kazakhstan “On Volunteering” (2016) by adding a specific definition to Article 1 (“Basic Concepts”): “Anti-corruption volunteering is voluntary, unpaid civic activity of individuals and organizations aimed at fostering anti-corruption culture, improving legal literacy of the population, and developing public oversight”.
2. The law should provide for the legal status of an anti-corruption volunteer, including guarantees of protection from external pressure, the right to access public information, and institutional support from state bodies.
3. At the legislative level, it is necessary to establish the use of crowdsourcing platforms for monitoring public services and procurement—following the examples of Dozorro, Open Budget, and Sakker El Dekkene.

The scientific value of this work lies in the conceptual justification of anti-corruption volunteering as a specific mechanism for shaping legal culture, as well as in the development of a typology of practices (education, civic oversight, and institutionalized transparency). The research results refine the conceptual framework and broaden the understanding of civic forms of corruption prevention.

The practical significance of the study lies in the possibility of applying its findings in the development of national and regional programs for anti-corruption education, in the educational activities of universities, as well as in the creation of methodological modules for volunteer training.

The areas of application of the results include educational institutions, anti-corruption agencies, local self-government bodies, non-governmental organizations, and international partnership projects. The suggested methodologies in this regard can be used to generate standards of legal education, develop civic monitoring programs and incorporate volunteering in the public oversight system.

Finally, it should be stressed that anti-corruption volunteering is not merely a form of civic participation but a strategic resource for the formation and reinforcement of legal culture in the process of modernization of Kazakhstani society. It encourages the affirmation of moral, legal, and civic values; the creation and maintenance of social solidarity and trust, as well as the fostering of an active civic stance toward manifestations of corruption. Anti-corruption volunteers’ activities combine educational, social, and legal components. As an effective mechanism for preventing offenses, it can reinforce the principles of legality. Through the integration of civic initiative, institutional support, and digital tools, volunteering becomes an essential element of the modern system of public oversight and partnership between the state and civil society.

References

- 1 Ибраева А.С. Правовая культура: проблемы теории и практики: автореф. дис. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А.С. Ибраева. — Бишкек, 2005. — 48 с.
- 2 Akhmetova I.A. Mediation in Kazakh customs as an institute of volunteerism / I.A. Akhmetova, Zh.O. Galy // Karaganda University Bulletin. History. Philosophy series. — 2022. — Vol. 107, No. 3. — P. 247–252.
- 3 Педагогика: учебник для студентов педагогических вузов и педагогических колледжей / под ред. П.И. Пидкасистого. — М.: Педагогическое общество России, 2008. — 576 с.
- 4 Абдрасилов Б.С. Основы антикоррупционной культуры: учеб. пос. / Б.С. Абдрасилов. — Астана: Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, 2016. — 176 с.
- 5 Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; пер. с англ. Т.Ю. Гутман. — СПб.: Питер, 2021. — 400 с.
- 6 Сайт журнала «Forbes». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://forbes.kz/articles/antikorrupsionnye-volontyory-sohranili-byudzhetu-7-mlrd-tenge-802927>
- 7 Агентство по противодействию коррупции РК. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/press/news/details/631584>
- 8 Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции Принята резолюцией 58/4 Генеральной Ассамблеи от 31 октября 2003 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml
- 9 EEA Grants. Volunteering against corruption. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://eeagrants.org/news/volunteering-against-corruption>
- 10 Partnership for Transparency Fund. Past Projects Database. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://ptfund.org/past-projects-database/>
- 11 CSIS. Role of civil society in Ukrainian reconstruction. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.csis.org/blogs/development-dispatch/role-civil-society-ukrainian-reconstruction>

Ж.О. Ғалы, И.Ә. Ахметова

Құқықтық мәдениетті нығайтудың құралы ретіндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы еріктілік

Мақалада қоғамдағы құқықтық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға ықпал ететін азаматтық белсенділіктің жаңа әрі болашағы зор бағыты ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы еріктілік қарастырылған. Авторлар еріктіліктің теориялық негіздерін, Қазақстандағы тарихи және мәдени алғышарттарын, сондай-ақ азаматтардың құқықтық санасын нығайту мен сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілікті қалыптастырудағы еріктілер бастамаларының рөлін талдайды. Зерттеудің мақсаты сыбайлас жемқорлыққа қарсы еріктіліктің құқықтық мәдениетті қалыптастырудағы және қоғамдық бақылаудың тиімділігін арттырудағы орнын айқындау. Зерттеу барысында салыстырмалы-талдамалық, құрылымдық-функционалды және әлеуметтік-мәдени әдістер, сондай-ақ нормативтік актілер мен халықаралық тәжірибені талдау қолданылды. Зерттеу нәтижесінде еріктіліктің ықпал ету деңгейлері мен оның типтік модельдері анықталды. Анықталынғандай сыбайлас жемқорлыққа қарсы еріктілік құқықтық сауаттылықтың артуына, адалдық пен ашықтық құндылықтарының қалыптасуына, қоғамдық сенімнің нығаюына және сыбайлас жемқорлыққа төзбеушіліктің төмендеуіне ықпал етеді. Қорытындыда сыбайлас жемқорлыққа қарсы еріктілікті одан әрі институционалдандыру, цифрландыру, құқықтық базаны және білім беру модульдерін дамыту қажеттілігі атап өтіледі. Бұл бағыт еріктілікті құқықтық мәдениет пен азаматтық жауапкершілікті нығайтудың жүйелі құралына айналдыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: еріктілік, еріктілер бастамалары, құқықтық мәдениет, азаматтық белсенділік, сыбайлас жемқорлыққа қарсы еріктілік, қоғамдық бақылау, құқықтық сауаттылық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет, құқықтық ағарту, құқықтық сана.

Ж.О. Ғалы, И.А. Ахметова

Антикоррупционное волонтерство как инструмент укрепления правовой культуры

В статье рассматривается антикоррупционное волонтерство как новое и перспективное направление гражданской активности, способствующее формированию правовой и антикоррупционной культуры в

обществе. Автор анализирует теоретические основы волонтерства, его исторические и культурные предпосылки в Казахстане, а также роль добровольческих инициатив в укреплении правосознания и снижении терпимости к коррупции. Целью исследования является раскрытие роли антикоррупционного волонтерства в формировании правовой культуры и повышении эффективности общественного контроля в Казахстане. В работе использованы сравнительно-аналитический, структурно-функциональный и социокультурный методы, а также анализ нормативных актов и международного опыта. В результате исследования выявлены ключевые уровни воздействия волонтерства, определены его типовые модели. Установлено, что антикоррупционное волонтерство способствует росту правовой грамотности, формированию ценностей честности и прозрачности, укреплению общественного доверия и снижению терпимости к коррупции. Сделан вывод о необходимости дальнейшей институционализации и цифровизации волонтерского движения, развития нормативной базы и образовательных модулей, что позволит превратить антикоррупционное волонтерство в системный инструмент укрепления правовой культуры и гражданской ответственности.

Ключевые слова: волонтерство, волонтерские инициативы, правовая культура, гражданская активность, антикоррупционное волонтерство, общественный контроль, правовая грамотность, антикоррупционная культура, правовое просвещение, правовое сознание.

References

- 1 Ibraeva, A.S. (2005). *Pravovaia kultura: problemy teorii i praktiki* [Legal culture: problems of theory and practice]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Bishkek [in Russian].
- 2 Akhmetova, I.A., & Galy, Zh.O. (2022). Mediation in Kazakh customs as an institute of volunteerism. *Karaganda University Bulletin. History. Philosophy series*, 107(3), 247–252.
- 3 Pidkasisty, P.I. (Ed.). (2008). *Pedagogika: uchebnik dlia studentov pedagogicheskikh vuzov i pedagogicheskikh kolledzhei* [Pedagogy: textbook for students of pedagogical universities and colleges]. Moscow: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii [in Russian].
- 4 Abdrazilov, B.S. (2016). *Osnovy antikorrupcionnoi kultury* [Fundamentals of anti-corruption culture]. Astana: Akademiia gosudarstvennogo upravleniia pri Prezidente Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 5 Maslow, A. (2021). *Motivatsiia i lichnost* [Motivation and personality] (T.Yu. Gutman, Trans.). Saint Petersburg: Piter [in Russian].
- 6 Sait zhurnala «Forbes» [“Forbes” Journal website]. Retrieved from <https://forbes.kz/articles/antikorrupcionnye-volontyory-sohranili-byudzhetu-7-mlrd-tenge-802927> [in Russian].
- 7 Agentstvo po protivodeistviuu korruptsii Respubliki Kazakhstan [Agency for Counteracting Corruption of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.). Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/press/news/details/631584> [in Russian].
- 8 (2003). *Konventsii Organizatsii Obedinennykh Natsii protiv korruptsii Priniata rezoliutsiei 58/4 Generalnoi Assamblei ot 31 oktiabria 2003 goda* [United Nations Convention against Corruption. Adopted by Resolution 58/4 of the UN General Assembly]. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml [in Russian].
- 9 EEA Grants. (n.d.). Volunteering against corruption. Retrieved from <https://eeagrants.org/news/volunteering-against-corruption>
- 10 Partnership for Transparency Fund. Past Projects Database. Retrieved from <https://ptfund.org/past-projects-database/>
- 11 CSIS. (n.d.). Role of civil society in Ukrainian reconstruction. Retrieved from <https://www.csis.org/blogs/development-dispatch/role-civil-society-ukrainian-reconstruction>

Information about the authors

Galy Zhalgas Orynbasaruly — 2st year PhD student, Department of Theory and History of State and Law, Karaganda National Research University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: zalgasgaly@gmail.com

Akhmetova Indira Abdigazimovna — Senior Lecturer, Department of Social Work and Social Pedagogy, Karaganda National Research University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: i.akhmetova1985@gmail.com

L.M. Zhunussova¹ , S.I. Kopzhassarova² 

^{1,2}Academy “Bolashaq”, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: lizka18@mail.ru, sagingul_777@mail.ru)

¹ORCID ID:0009-0003-2635-0439

²ORCID ID: 0000-0002-8994-5531

The Role and Significance of Judicial Precedent as a Source of Law

The article provides a comprehensive analysis of the theoretical nature of judicial precedent as a source of law, the historical stages of its formation, and its place in contemporary legal systems. The aim of the study is to determine the legal significance of judicial precedent in the Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal systems, to reveal its distinctive features through a comparative-legal approach, and to assess the possibilities of applying precedent within national legal systems. In the course of the research, historical, systemic, formal-legal and comparative-legal methods were employed; these approaches made it possible to trace the evolution of the emergence of precedent, to identify its role as a form of law-making, and to clarify its relationship with judicial practice. The findings show that, although judicial precedent has been established as a binding source of law in the common law system, in continental law countries it generally has an auxiliary or guiding character. In the United Kingdom, the strict binding force of precedent is consolidated through the doctrine of stare decisis, whereas in the United States its application is more flexible. In the Romano-Germanic legal system, courts primarily act as appliers of statutory law, and the binding force of precedent is not formally recognised. In conclusion, the study argues that judicial precedent, while constituting an important element of the mechanism of legal regulation, can be applied effectively only to the extent that it corresponds to national legal traditions, the degree of independence of the judiciary, and the prevailing legal culture.

Keywords: sources of law; case law; legal systems; legal theory; judicial precedent; legality; common law legal system; Romano-Germanic (civil law) legal system; judicial decision.

Introduction

The role of judicial precedent as a source of law can be observed both within the established legal systems of developed countries and in the sphere of international legal relations, where its broad dissemination is evident. The manner in which judicial precedent functions within the broader framework of legal regulation shows that this institution is gradually taking on features of a universal legal mechanism in modern jurisdictions. In recent decades, this tendency has intensified due to the growing role of judicial interpretation, the increasing complexity of legal regulation, and the need for flexible mechanisms capable of responding promptly to social and economic change. Despite its ancient origins and long-standing recognition as a means through which legal norms may be shaped, judicial precedent continues to attract scholarly attention and remains a subject of systematic academic inquiry.

The relevance of the present study is determined by the fact that, in the context of globalization and the convergence of legal systems, the traditional opposition between precedent-based law and continental legal systems is gradually losing its rigidity. Judicial precedent increasingly influences legal regulation even in jurisdictions traditionally oriented toward statutory law, which raises complex theoretical and practical questions concerning its legal nature, limits of application, and compatibility with the fundamental principles of Romano-Germanic legal systems.

The term “judicial precedent”, however, emerged comparatively later as a doctrinal concept. In various legal traditions, other expressions have been used to describe phenomena similar in essence to precedent-based law, including the term “common law”. Historical sources indicate that within the nomadic Kazakh legal culture, the notion of *bidiñ biligi*—the authoritative judgment of the *biys*—also played a significant role. Nevertheless, although such designations highlight certain aspects or features of precedent, they do not fully convey its original, substantive characteristics. This circumstance necessitates a more precise theoretical clarification of judicial precedent as an independent legal phenomenon, rather than its reduction to related or historically adjacent forms of law.

The aim of the study is to examine the theoretical and historical issues of judicial precedent as a form of legal source, to identify the specific features of precedent-based law in jurisdictions where it is applied, and to assess the possibilities of drawing on the experience of Anglo-Saxon countries in the legal regulation of

social relations within Romano-Germanic legal systems. The achievement of this aim allows for a more balanced assessment of the role of judicial precedent in modern legal systems and contributes to the development of a coherent conceptual framework for its analysis.

In accordance with this aim, the following research objectives may be formulated:

- to clarify the concepts of “source of law” and “judicial precedent”, to determine the relationship between them within the broader discourse on the forms of law, and, on this basis, to distinguish the legal nature of judicial precedent;
- to analyse the historical development of judicial precedent and, by tracing this evolution, to examine the theoretical issues related to its content, including the differentiation of judicial precedent from analogous legal phenomena such as administrative precedent and other forms of law;
- to identify the place and role of judicial precedent within the Anglo-Saxon legal system and, on this basis, to characterise the particular features of its application in other jurisdictions;
- to determine the concrete place and function of judicial precedent in continental legal systems and, through an analysis of its legal definition and doctrinal understanding, to outline the prospects for its further development and refinement.

Issues related to judicial precedent at the conceptual and theoretical level have been examined in depth in the works of S.S. Alekseev. Certain aspects of judicial precedent have also been examined within the field of comparative legal studies, as well as in the context of analysing the legal history of various states. At present, the classical model of precedent-based law has taken shape in the common law legal system, where judicial precedent is recognised as a primary source of law. In this regard, the studies of such scholars as R. David, C.J. Spinosi, K. Zweigert, H. Kötz, Yu.A. Tikhomirov, A. Kh. Saidov, M.N. Marchenko, F.M. Reshetnikov and V.V. Oksamytniy have made a significant contribution.

The study of Kazakh customary law likewise provides valuable material for characterising the legal nature of judicial precedent. In this field, the works of such researchers as N.S. Akhmetova, Zh. Akbaev, S.O. Dauletova, N.O. Dulatbekov, A.Zh. Zhakipova, K.A. Zhirenchin, S.Z. Zimanov, B.K. Kenzhaliev, T.M. Kultelev, G.S. Sapargaliev, S.S. Sartayev, A.N. Taukelev, S. Ozbekuly and N. Userov occupy a special place.

In the process of shaping the national legal system, a substantial body of scholarly research has emerged that draws on legal practice and judicial precedent. Such works are aimed at a comprehensive analysis of the role of judicial practice in law-making, its influence on the evolution of legal norms, and its place within the structure of the national legal system. It can be observed that issues of judicial precedent are studied not only within the framework of the theory of state and law, but also extensively examined by scholars in other branches of law, such as civil law, criminal law, administrative law, and constitutional law. This demonstrates the interdisciplinary character of the phenomenon of precedent-based law and underlines its growing significance within the legal system.

Methods and materials

As the methodological foundation of the study, key principles of materialist dialectics were employed. These principles made it possible to examine legal phenomena not in isolation, but in their development and in connection with broader social conditions. In addition, general scientific methods traditionally used for analysing social processes were applied. Throughout the study, methods of analysis and synthesis were used to refine theoretical approaches and to reveal the substantive features of judicial precedent as an independent element of the legal system. The findings obtained through these methods were subsequently organised and compared. The historical method was applied to trace the historical evolution of judicial precedent and to determine its place and role within legal systems at different stages of development. This method made it possible to reveal the contextual conditions in which precedent-based law emerged, and to uncover its relationship with legal consciousness and institutions of law-making. A systemic approach was adopted to explore the role of judicial precedent within the overall structure of legal regulation and to identify its interaction with other sources of law, including statutory provisions, legal custom and enacted legislation. This approach helped to demonstrate how precedent fits into the existing legal framework. The theoretical basis of the research was formed through the works of both foreign and domestic scholars whose studies address judicial law-making, the legal nature of precedent and its position within the legal system. Drawing on these sources ensured conceptual coherence and provided a sound methodological grounding for the analysis.

Results

Judicial precedent may be understood as a court decision of a competent body in a specific case which has entered into legal force and serves as an example of law-enforcement practice; possessing the authority of a source of law, it operates in practice as one of the mechanisms for ensuring the uniformity of judicial practice, since an identical legal position ought to be applied to identical factual circumstances [1; 113]. As a result of the conducted analysis, it may be observed that modern doctrinal approaches increasingly interpret judicial precedent not merely as an auxiliary instrument of law enforcement, but as an independent normative phenomenon whose legal significance depends on the structure of the legal system in which it operates.

According to S.S. Alekseev, the concepts of “sources of law” and “forms of law” are long-established notions that have been in use for several centuries. Research shows that over the years these concepts have been employed and discussed by legal scholars in many countries. Thus, when the generally accepted theoretical meaning of the term “sources of law” is considered, it becomes clear that in the legal sphere it should be understood as a law-creating force [2]. The analysis of these theoretical positions makes it possible to conclude that judicial precedent should be regarded not only as a product of judicial activity, but also as a manifestation of law-creating authority exercised by courts under specific institutional and doctrinal conditions.

G.F. Shershenevich conceptualises judicial precedent as court decisions which, in the form of a rule for resolving analogous cases in the future, acquire precedential significance [3]. According to scholars, a precedent may arise either in the process of creating a new norm of statute or custom, or in the course of interpreting the content of an existing norm.

Another Russian legal scholar and proponent of a natural-law conception of legal understanding, E.N. Trubetskoy, viewed judicial precedent as the resolution of individual cases which serves as the basis for a general legal norm applicable to all analogous situations. Trubetskoy showed that precedent is among the most ancient sources of law, noting that slavery in the United Kingdom was abolished on the basis of judicial precedent and that the principal organs of the state and constitutional procedures in England operate on a precedential foundation [4]. At the same time, effectively equating custom with precedent, he concludes that “in essence, custom is reduced to precedent: it is nothing other than a multitude of precedents; in other words, custom is a precedent repeated many times”.

A comparison of these approaches allows the identification of a key theoretical divergence: while some scholars emphasise the derivative nature of precedent in relation to custom or statute, others attribute to it an autonomous normative capacity. This divergence underlies contemporary debates on the legitimacy of judicial law-making.

One of the founders of the social school in domestic legal scholarship, N.M. Korkunov, by contrast, argued that judicial practice as a source of law must be distinguished from custom both in terms of the manner of its emergence and the form in which it is expressed (whereas custom arises in oral form, judicial practice exists in the written form of court decisions).

A prominent representative of the history of Russian law, F.V. Taranovsky, wrote the following in his *Encyclopaedia of Law*: “On issues that are regulated neither by legal custom nor by statute, the first judicial decision may acquire the character of a judicial precedent, that is, subsequent judicial decisions will rely on it in situations where it has normative significance. Precedent also operates in the interpretation of customary and statutory norms; therefore, it may be described both as an autonomous and as a subsidiary source of law” [5].

A.B. Vengerov characterises judicial precedent as a special form of judicial custom which possesses model and binding force and is based on the uniform decisions of higher courts in similar cases [6]. A.A. Malinovskii defines judicial precedent as a court decision which remedies defects or lacunae in current legislation, or in which a definition is formulated, or a rule is established for interpreting the legal meaning of a given term. According to M.N. Marchenko, judicial precedent may be understood as general legal norms formulated by higher courts in the course of their normative, that is, law-making activity [7].

On the basis of the examined doctrinal positions, the present study identifies two analytically distinct categories of judicial precedent, reflecting different models of its functioning within legal systems.

Judicial precedent may be analysed in two principal categories. The first is domestic precedent, which is reflected in the decisions of higher judicial bodies arising from their law-making activity and aimed at standardising law-enforcement practice. Although such precedents are not formally recognised as a source of

law, they function as an important instrument for the interpretation of legislation and for the elimination of legal gaps. The second is the Anglo-American (foreign) precedent, under which, in accordance with the principle of analogy, decisions adopted in earlier cases must be applied as binding in subsequent similar situations. Within this model, precedent possesses binding force equivalent to that of a legal norm.

The novelty of this classification lies in its functional rather than formal approach: judicial precedent is differentiated not solely on the basis of its formal recognition as a source of law, but according to the scope and manner of its normative influence on judicial practice.

Therefore, it becomes evident that the place and role of judicial precedent within a particular legal system may vary considerably and be subject to significant change. However, before these differences can be fully understood, it is necessary to examine the general characteristics that distinguish judicial precedent from other forms of legal sources:

1. **Special role of the courts.** Irrespective of the legal family in which precedent operates, the courts occupy a particular position, since judges may hand down decisions or orders that acquire the status of legal norms. Some of these decisions simply reproduce and consolidate existing rules of law, others fill lacunae in legislation and generate new legal norms, while still others perform an interpretative function.

2. **Weak codification.** In systems of precedent-based law, the codification of legal acts is only weakly developed, and the systematic consolidation of legislation is, for the most part, virtually absent.

3. **Casuistic character.** The casuistic nature of precedent reflects the fact that it arises from the adjudication of a concrete case and is therefore more closely aligned with specific, real-life situations.

4. **Variability.** Owing to the multiplicity of precedents, the adjudicating authority may, in principle, rely on any existing precedent that it considers applicable.

5. The unwritten nature of judicial precedent also requires consideration of certain distinctive features: a) determining the moment at which a precedent acquires legal force is often difficult and constitutes a separate analytical challenge; (b) there are particularities in the methods by which precedents are published. In England, for example, they are reported by unofficial publishers, which may not be able to provide comprehensive coverage of all precedents [8; 138].

These characteristics collectively demonstrate that judicial precedent represents a flexible and adaptive legal mechanism, capable of supplementing statutory regulation while maintaining internal coherence within the legal system.

The essence of judicial precedent is manifested in the fact that, in deciding a concrete case, the court confers a normative character upon its ruling. What is binding on other courts is not the judgment or sentence in its entirety, but only the “core” of the case—that is, the substance of the legal position adopted by the deciding judge. In the terminology of specialists in the common law legal system, this is referred to as the *ratio decidendi*. It is also possible to derive compilations of legal rules from precedents. Although judicial precedent was traditionally viewed negatively as a source of law within the Soviet legal system, it may now be observed that such critical attitudes have gradually diminished. Nevertheless, a number of scholars continue to argue for the need to recognise judicial doctrine as a source of law. While this proposal may appear feasible, its implementation would require an independent judiciary, appropriate legal training that equips judges to perform such functions, and the development of judicial legal consciousness in a direction that would enable genuine law-making activity [9].

At the present stage, judicial precedent is regarded in general legal theory as one of the principal sources of law. Today, approximately one third of the world’s population lives under legal systems whose regulation of social relations is guided by principles formed within this tradition. However, even among states belonging to the same legal family, judicial precedent is applied in different ways. In England, for example, there exists a strict rule of precedent expressed in the doctrine of *stare decisis* (“to stand by what has been decided”), a doctrine endowed with binding force. Under this doctrine, lower courts are required to follow previously established precedents and to be guided by them in other similar cases. In the United States, by contrast, owing to the particular features of the country’s federal structure, the rule of precedent operates in a less rigid form.

Discussion

When judicial decisions operate as a source of law, not all judgments or orders are binding; what is of significance is only the legal position adopted by the judge that underpins the decision. Consequently, it does not follow that any given decision of one court is automatically binding upon another. The element of an earlier decision that must be taken into account is the *ratio decidendi* (the core reason for the decision). From

a historical perspective, judicial precedent—which first appeared in the legal system of Ancient Rome, *inter alia* in the form of the praetorian interdict—has traditionally been examined within the framework of English law, where it developed and was refined over a period of almost one thousand years and, by the beginning of the nineteenth century, had acquired its classical features. A review of historical developments shows that after William, Duke of Normandy, seized the English throne in 1066, a unified English kingdom emerged, and what came to be known as the common law began to develop as the body of law applicable throughout southern England [10].

This historical evolution may be conceptually explained through the theory of legal families developed in comparative legal scholarship, most notably in the works of René David. According to this approach, the fundamental distinction between legal systems is determined not solely by the content of legal norms, but by the sources of law, methods of legal reasoning, and the role attributed to judicial practice. Within this framework, judicial precedent functions as a defining structural element of the common law tradition, while in Romano-Germanic systems its normative influence is mediated through statutory interpretation [11].

The results obtained in the present study make it possible to clarify the functional nature of judicial precedent and to explain the diversity of its manifestations in different legal systems. The analysis demonstrates that the binding force and normative significance of precedent are not inherent qualities, but are determined by the institutional structure of the judiciary and the dominant legal tradition within a given system. From this perspective, judicial precedent should be interpreted not as a uniform legal phenomenon, but as a context-dependent mechanism of legal regulation.

Initially, this body of law emerged as the result of an interaction between Norman and Old English customary rules, royal enactments, and administrative acts. From the very outset of the development of the common law, one of the principles inherited from earlier legal traditions acquired fundamental importance in its formation and operation: a judicial decision that is binding upon a specific individual may, in the future, become binding for other persons in analogous situations. It has been demonstrated that this principle was actively applied from the time of the *Curia regis*, thereby forming the foundation of the precedent-based tradition of English law.

The interpretation of the obtained results is based on a comparative legal and institutional approach, combined with elements of legal positivism. Within this conceptual framework, judicial precedent is analysed as a form of law whose normative force derives from its recognition by the legal system and its integration into established mechanisms of legal regulation. This approach makes it possible to explain the differences in the role of precedent in common law and Romano-Germanic legal systems without reducing them to purely historical or doctrinal distinctions.

A judicial decision, judgment, or other judicial act constitutes the primary form through which any legally significant resolution rendered by a single judge or a panel of judges in the course of adjudicating a specific case or dispute is formalised. A judicial act is the instrument by which the judiciary, as an independent branch of state power operating under the principle of separation of powers, exercises its authority; this is expressly reflected in the content of the judgment itself. At the same time, a judicial decision does not, *a priori*, contain a legal norm, for as a rule it is an individual act of law application, and in many instances its role may be limited to resolving a particular dispute or factual situation arising within the sphere of public or private law [12]. Such a judicial decision, in accordance with the doctrine of *res iudicata*, may have binding force only for the persons with respect to whom it was rendered and has entered into legal effect, that is, only in relation to their subjective rights and legally significant obligations.

Judicial practice, as a legal phenomenon, consists of the decisions rendered by the courts and, having been formed over many years, reflects certain tendencies in its development. At the same time, judicial practice itself—including the generalisations produced by higher courts—does not constitute an official source of law. It is important to note, however, that judicial practice may include judicial precedents, and in such cases, the relevant portion of judicial practice may be recognised as a precedent [13; 105]. Moreover, given the traditionally rather “blurred” understanding of judicial practice, this category should be treated as a broader concept than judicial precedent.

A judicial precedent represents a source of law in the form of a binding decision rendered by a particular court in a particular case; it reflects a method of establishing, modifying, or abolishing legal norms and embodies the internal structure through which such law-making occurs. Within the framework of an established and formally recognised system of judicial procedure, decisions rendered in similar cases that fall within the permitted scope of such adjudication are regarded as judicial precedents. As T.V. Aparova notes, in a precedent it is only the “core” of the decision that is binding, taking into account the material facts of the

case, rather than every stage in the judge's reasoning. The arguments advanced "along the way" may or may not be taken into consideration; much depends on which court created the precedent [14].

A distinctive feature of judicial practice is that subsequent judicial acts may, to a certain extent, introduce modifications into an already established precedent, and these modifications, by enriching the content of the legal norm, contribute to its evolutionary development. This reveals the unwritten and dynamic nature of judicial practice as a source of law. Judicial precedent functions as a flexible and prompt mechanism for filling lacunae in the law. Where existing statutory provisions are insufficient to regulate specific social relations, supreme judicial bodies formulate legal positions that supplement and refine the current system of legal regulation. The weaknesses of judicial precedent include: the multiplicity and substantial volume of judicial acts; a comparatively lower level of authority and binding force when set against normative legal acts; the risk of subjectivism where the discretion of the law-applier is excessively broad; and the difficulty of delineating the precise boundaries of the legal norm. At the same time, judicial precedent has significant advantages: the capacity to regulate concrete situations as accurately and adequately as possible; a high degree of evidential and legal reasoning; the ability of law to adapt to changing social relations (its dynamic character); and the relatively high level of reliability and normativity of the decisions adopted.

Precedent, in relation to existing legislation, has a subordinate character. This is primarily reflected in the fact that the force of a judicial precedent may be directly overridden or modified by statute. Courts are also under an obligation to apply any normative legal act adopted by a competent authority and brought into force in accordance with the prescribed procedure. When forming a precedent, the judicial body itself must not depart from the requirements of the law; on the contrary, by clarifying those requirements it should contribute to strengthening the internal coherence of the legal system.

The doctrine of precedent defines the special role of the courts in the formation and development of law. Whereas on the European continent judges generally confine themselves to applying legal norms, under the common law, in delivering a judgment or order, courts simultaneously create law and, in effect, act as a legislator. In some instances they merely refer to an already existing judicial decision (a declaratory precedent), while in others they formulate an entirely new rule of law (a creative precedent) [10].

In a judicial decision, only that part which is referred to as the ratio decidendi is binding. This constitutes the principle underlying the decision, and it is this principle that judges are required to follow in future cases.

Another component of a judicial decision is the obiter dicta ("things said by the way"), that is, conclusions based either on facts that were not directly in issue before the court, or on facts established in the case but which do not form part of the essential reasoning of the decision. English law is characterised by a distinction between precedents that are binding and those that are merely persuasive. If the ratio decidendi constitutes the precedent, the obiter dicta can have, at most, persuasive authority. At the same time, distinguishing the ratio decidendi from the obiter dicta often proves difficult, since "a fully developed methodology for separating them has not yet been elaborated".

In considering the relationship between precedent and statute, at least three factors must be taken into account. Firstly, from the second half of the nineteenth century onwards, precedent has been significantly strengthened, to the point of achieving a dominant position within the legal system. Secondly, there exists an inconsistency in the relationship between statute and precedent, since statute holds priority over precedent and determines its further development and evolution, given that a precedent may be superseded by a statutory norm. At the same time, only those legislative provisions that have received judicial interpretation consistent with their content come to be regarded, through their active application, as part of the common law [15]. As a result, when adjudicating cases, judges apply not the statutory norm as such, but the norm that arises from its interpretation and contributes to the further development of the law.

Thus, the third factor is, in a certain sense, the supranational character of the common law that operates across a wide group of English-speaking countries. As a result, judges are, in some circumstances, obliged to apply foreign precedents, which contradicts both the principle of the supremacy of the Constitution—the fundamental law that defines the basic principles and structure of governance within the national system of legal sources—and the fluctuating dominance of national judicial jurisdiction. On this basis, once a court is authorised to apply such a precedent, it ceases to be regarded as foreign and becomes part of the national sources of law [16].

In the countries of the Romano-Germanic legal family, judicial practice—that is, the body of fundamental decisions of the supreme courts on issues of law application—is not traditionally regarded as a source of law.

This position is further supported by M.K. Suleimenov, who, analysing the prospects of introducing judicial precedent into the legal system of the Republic of Kazakhstan, emphasises that judicial precedent in the Anglo-Saxon sense represents not merely the binding force of court decisions, but a coherent legal system as a whole. In states with a continental legal tradition and a developed statutory framework, the author argues, it is methodologically incorrect to speak of the direct introduction of precedent as an independent source of law; at most, judicial decisions may acquire the significance of a precedent of statutory interpretation [17].

However, the law-making role of judicial practice in these jurisdictions is linked not so much to the nature of legal doctrine as to its evolution in the twentieth century. As a result, judicial practice has increasingly come to be recognised, in terms of its law-making character, as an autonomous source of law equivalent to statute. For this reason, reference is usually made only to the introduction of certain “elements” of case law, analogies with judicial practice, and similar constructions. Yet this approach also appears fundamentally flawed, since precedent, in any event, constitutes a source of law.

In comparison with courts in states belonging to the common law legal family, the powers of courts within the continental (civil law) legal family are considerably more restricted, since they are confined within the strict framework of constitutional and statutory norms and are not authorised to create such norms themselves [18]. Their competences are essentially limited to the interpretation of legal rules. In interpreting legislation, they are not entitled to modify the elements of legal regulation established by the legislature—in particular, the spatial, temporal and personal scope of the norm, the methods of legal regulation, the object of legal relations, and the content of rights and obligations, among others. Where these elements are not expressly defined in statutory provisions, they are determined by applying recognised methods of interpretation (literal, systematic, logical, historical and so forth).

Reference to the experience of countries belonging to the Romano-Germanic legal family is of limited analytical value, since that experience is highly diverse and conditioned by the particular historical circumstances in which their legal systems were formed. Nevertheless, in many states of the continental legal tradition there remains considerable caution with regard to conferring binding force on judicial decisions for other courts. It is therefore more appropriate to approach the analysis of the role of judicial precedent as a potential or actual source of law in the contemporary Russian legal system through the prism of the concrete differences between the above-mentioned models of precedent [19; 166].

When discussing the possibility of conferring precedential force on judicial decisions, reference is often made to the experience of Russia. This is unsurprising, given the shared legal heritage and the fact that the Russian legal system remains the one most closely aligned with that of Kazakhstan. However, Russian practice is not entirely applicable to our context, as the underlying circumstances differ fundamentally. While debates continue in the Russian Federation regarding the legal nature of the decisions of the Constitutional Court and the Plenum Resolutions of the Supreme Court—specifically, whether they should be treated as normative legal acts or as precedents—this issue has been resolved at the constitutional level in Kazakhstan. The Decisions of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan and the Normative Resolutions of the Supreme Court, grounded in the ideas of justice and freedom, constitute the most authoritative and conceptually significant normative legal acts; they are binding in application and cannot be regarded as judicial precedents [20]. Accordingly, when drawing on Russian experience, it is appropriate to refer only to the decisions of courts rendered in concrete cases.

The foregoing analysis of the role of adjudication and judicial precedent in different legal systems demonstrates that this source of law functions effectively only in those states where precedent constitutes an integral element of the legal tradition and where the courts occupy a particularly authoritative position in society [21; 32].

By contrast, the introduction of judicial precedent as a source of law into the legal systems of states undergoing rapid and far-reaching changes in public administration and in society at large appears unwarranted and inappropriate. In such contexts, insufficient legal stability, the incomplete institutional consolidation of judicial independence and the absence of a firmly established legal tradition make reliance on the mechanism of precedent complex and potentially even dangerous. For the judiciary to perform the highly complex and exceptionally responsible function of law-making, society must ensure a stable legal culture, a high level of judicial authority, and continuity in legal practice. In the absence of these

preconditions, precedent may, instead of strengthening the legal system, lead to legal fragmentation and to a reduction in clarity and certainty in the application of law. The introduction of this institution should therefore be approached with particular care, in a gradual and incremental manner, and in a way that corresponds to the overall level of development of the legal system.

Against this background, the practical relevance of the foregoing distinctions lies not in “transplanting” precedent as such, but in improving the consistency of judicial reasoning and statutory interpretation. For adjudication, the distinction between the binding “core” of a decision (*ratio decidendi*) and non-binding reasoning provides a methodological basis for working with prior judicial decisions and established interpretative approaches: the court should (a) identify the materially relevant facts; (b) isolate the decisive legal proposition; (c) assess its authority in view of the judicial hierarchy and the applicable rules on binding or persuasive force; and (d) give reasons for following, distinguishing, or, where justified and institutionally permissible, departing from an earlier position. For law-making, recurrent interpretative patterns revealed in judicial practice may be treated as indicators of statutory gaps or ambiguity; where such patterns are stable, codification or clarification may be considered in order to enhance legal certainty and reduce interpretative divergence.

The reliability of the conclusions reached in this study is ensured by the use of well-established doctrinal sources, comparative analysis of different legal systems, and consistent interpretation of judicial practice. At the same time, the results obtained are limited by the theoretical nature of the research and by the diversity of national legal systems, which does not allow for a universal model of judicial precedent to be formulated. Nevertheless, these limitations do not diminish the analytical value of the study, but rather indicate directions for further research.

Conclusion

In summary, the analysis of the role of judicial precedent as a source of law demonstrates that its operation varies significantly across different legal systems; its normative character and specific modalities of application are directly conditioned by legal traditions and by the institutional development of the judiciary.

First, when judicial precedent is employed, not all judicial decisions possess binding force. The only element that is recognised as binding is the *ratio decidendi*, that is, the legal position adopted by the judge which forms the basis for the resolution of the case. Accordingly, courts do not apply earlier precedents in their entirety, but only the substance of the legal position they embody.

Second, the binding force of precedent is dependent upon the hierarchy of courts. In common law jurisdictions, decisions of higher courts are binding on lower instances (binding precedent), while a supreme court may depart from its own precedents only in exceptional circumstances. In the United States this principle operates in a more flexible manner, whereas in the continental legal tradition such binding force is, as a rule, absent, since courts are conceived primarily as bodies that apply statutory norms.

Third, the “subordinate” nature of precedent in relation to statute implies that it occupies a secondary level within the hierarchy of sources of law. Parliament may, through the adoption of new legislation, directly or indirectly abrogate, revise or modify the content of a precedent. Nevertheless, in the course of applying legislation, judges, by interpreting its provisions, formulate new interpretative norms, and in this way precedent continues to function as an important instrument for the interpretation of law rather than being entirely displaced.

Fourth, the doctrine of *stare decisis* constitutes a key instrument for ensuring legal certainty and predictability. This doctrine contributes to the prevention of disputes and to the reduction of the judicial caseload. At the same time, an error made by a higher court becomes binding on lower courts and may lead to the accumulation of conflicting precedents within the legal system. For this reason, some jurisdictions confer upon supreme courts the power to revise or abandon their earlier precedents.

The scientific value of the present study lies in the development of a functional approach to the analysis of judicial precedent, which allows precedent to be examined not solely as a formally recognised source of law, but as a context-dependent legal mechanism whose normative significance varies across legal systems. This approach contributes to a more nuanced understanding of the interaction between judicial practice and legislation.

The practical significance of the research consists in the possibility of applying its conclusions in the interpretation of judicial practice, in the improvement of law-making and law-enforcement activities, as well as in legal education. The results may be used by judges, legislators and legal practitioners when assessing

the role of judicial decisions in the regulation of social relations. The findings of the study may be applied in comparative legal research, in the analysis of national legal reforms, and in the further development of theoretical models concerning the sources of law.

For judges and legal practitioners, the findings provide a practical framework for working with prior decisions in a manner consistent with legal certainty: (1) isolating the ratio decidendi as the only potentially binding element; (2) assessing whether a prior position is binding or merely persuasive by reference to the judicial hierarchy; (3) using “distinguishing” (material factual differences) as the primary technique for avoiding mechanical citation; and (4) explicitly formulating the interpretative rule derived from statutory provisions and its rationale. In jurisdictions where precedent is not formally recognised, this framework supports consistent “precedent of interpretation” and reduces fragmentation of judicial practice by requiring courts to justify convergence or divergence of interpretative positions.

For legislators, the results may be used as a diagnostic instrument for identifying legislative gaps and interpretative conflicts: stable, repeatedly reproduced judicial interpretations indicate areas where statutory wording is insufficiently clear, while divergent interpretative lines signal the need for clarification or for explicit rules on the scope of discretion. For law-enforcement bodies, the framework may be applied in compliance and risk assessment: identifying whether a legal position is stable within the higher courts allows institutions to adjust enforcement strategies, reduce predictable litigation, and align internal guidelines with the dominant interpretative approach.

Taken as a whole, the study indicates that the effective use of judicial precedent as a source of law presupposes the existence of stable legal traditions, an independent judiciary, a highly professional corps of judges and a legal culture that has undergone a lengthy process of historical evolution. In states where these institutional foundations have not yet fully emerged and where the legal system is experiencing a period of rapid transformation, the conferral upon precedent of the status of a binding, normative source of law must be regarded as premature and not convincingly justified from a scholarly perspective.

References

- 1 Спирин М.Ю. Судебный прецедент как формальный источник права: теоретические вопросы / М.Ю. Спирин // Юридический вестник Самарского университета. — 2021. — Т. 7, № 4. — С. 109–116.
- 2 Алексеев С.С. Собрание сочинений: Т. 5: Линия права. Отдельные проблемы концепции / С.С. Алексеев. — Москва: Статут, 2010. — 549 с.
- 3 Шершеневич Г.Ф. Избранное [в 6-ти т-х] / Г.Ф. Шершеневич. — Москва: Статут, 2016. — Т. 4 включая Общую теорию права.
- 4 Трубецкая Е.Н. Лекции по энциклопедии права / Кн. Е.Н. Трубецкой. — Москва: Т-во тип. А.И. Мамонтова, 1913. — 226 с.
- 5 Тарановский Ф.В. Энциклопедия права / Ф.В. Тарановский. — 3-е изд. — Санкт-Петербург: «Лань», 2001.
- 6 Венгеров А.Б. Теория государства и права / А.Б. Венгеров. — Москва, 1996. — Ч. 2. — Т. 2. Теория права.
- 7 Марченко М.Н. Сравнительное правоведение: учебник [Электронный ресурс] / М.Н. Марченко. — 2-е изд. — Москва: Проспект, 2016. — 876 с. — Режим доступа https://litgid.com/read/sravnitelnoe_pravovedenie_uchebnik_2_e_izdanie/page-12.php
- 8 Савинкин М.С. Правовой прецедент как источник права / М.С. Савинкин // Международный журнал гуманитарных и естественных наук, — 2024. — № 11-3(98). — С. 137–140.
- 9 Сулейменов М.К. Английское право и правовая система Казахстана [Электронный ресурс] / М.К. Сулейменов // Вестник института законодательства Республики Казахстан. — 2015. — № 5(41). — С. 169–181. — Режим доступа <https://cyberleninka.ru/article/n/angliyskoe-pravo-i-pravovaya-sistema-kazahstana>
- 10 Кросс Р. Прецедент в английском праве [Электронный ресурс] / под общ. ред. Ф.М. Решетникова, Т.В. Апаровой; пер. с англ. — Москва: Юрид. лит., 1985. — 238 с. — Режим доступа: https://vk.com/wall-162816050_843.
- 11 Давид Р. Основные правовые системы современности [Электронный ресурс] / Р. Давид. — Режим доступа <https://lib.ru/PRAWO/rene.txt>
- 12 Гук П.А. Судебный прецедент: теория и практика / П.А. Гук. — Москва: Юрлитинформ, 2009. — 128 с.
- 13 Горбунов Е.И. Прецедент в общем праве / Е.И. Горбунов // Пробелы в российском законодательстве. — 2010. — № 4. — С. 104–106.
- 14 Апарова Т.В. Прецедент в современном английском праве и судебное правотворчество [Электронный ресурс] / Т.В. Апарова // Проблемы совершенствования советского законодательства: труды ВНИИСЗ. — 1976. — Вып. 6. — С. 173–185. — Режим доступа: <https://naukaprava.ru/catalog/435/708/708190/52929>.

- 15 Бабаев В.К. Теория государства и права: учебник для вузов / под редакцией В.К. Бабаева. — Москва: Юрайт, 2023. — 582 с.
- 16 Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира: справочник / Ф.М. Решетников. — Москва: Юридическая литература, 1993. — 147 с.
- 17 Сулейменов М.К. Перспективы внедрения судебного прецедента в правовую систему Казахстана [Электронный ресурс] / М.К. Сулейменов // Вестник Института законодательства РК. — 2019. — № 1 (55). — С. 49–56. — Режим доступа <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-vnedreniya-sudebnogo-pretседента-v-pravovuyu-sistemu-kazahstana/pdf&ved=2ahUKewifjvajzeKRAxV1HxAIHUv1BOcQFnoECBcQAO&usg=AOvVaw3CfTgOBjOzAjO3uC6aqCqA>
- 18 Цыганов В.И. Теория государства и права: тезисы лекций / В.И. Цыганов. — Нижний Новгород: Кириллица, 2012. — 272 с.
- 19 Мирошниченко О.И. Судебный прецедент как источник права в формально-юридическом смысле: сравнительно-правовой анализ англо-американской и континентальной моделей применения / О.И. Мирошниченко, П.И. Чугунков // Вестник университета имени О.А. Кутафина (МГЮА). — 2015. — № 5. — С. 163–167.
- 20 Куандыков М.К. Судебный прецедент как источник права в англосаксонской системе права: автореф. дисс. ... д-ра юр. наук: 12.00.01. / М.К. Куандыков. — Алматы, 2002. — 26 с.
- 21 Алайдаров А.Ә. Шет елдерінің құқық жүйелерінде сот прецеденті мәселелерінің салыстырмалы құқықтық талдауы / А.Ә. Алайдаров, А.Ә. Әлайдар // «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» Халықаралық ғылыми журнал. — 2019. — № 10/2. — Б. 31–38.

Л.М. Жунусова, С.И. Копжасарова

Құқықтың қайнар көзі ретіндегі сот прецедентінің рөлі мен мәні

Мақалада құқықтың қайнар көзі ретіндегі сот прецедентінің теориялық табиғаты, тарихи қалыптасуы және қазіргі құқықтық жүйелердегі орны жан-жақты талданған. Зерттеудің мақсаты — ағылшын-саксондық және роман-германдық құқықтық жүйелердегі сот прецедентінің құқықтық мәнін айқындау, оның ерекшеліктерін салыстырмалы-құқықтық тәсіл арқылы ашу және прецедентті ұлттық құқықтық жүйелерде қолдану мүмкіндіктерін бағалау. Зерттеу барысында тарихи, жүйелік, формальды-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық әдістер қолданылды; бұл тәсілдер прецеденттің пайда болу эволюциясын, нормашығару ретіндегі оның рөлін және сот тәжірибесімен арақатынасын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, сот прецеденті жалпы құқық жүйесінде міндетті құқық көзі ретінде қалыптасқанымен, континентальды құқық елдерінде ол негізінен қосымша немесе бағдарлық сипатқа ие. Ұлыбританияда прецеденттің қатаң міндетті күші *stare decisis* доктринасы арқылы бекітілсе, АҚШ-та оның қолданылуы маңызды болып келеді. Роман-германдық құқық жүйесінде соттар заңды қолданушы ретінде әрекет етеді және прецеденттің міндетті күші ресми түрде танылмайды. Қорытындылай келе, сот прецеденті құқықтық реттеу тетігінің маңызды элементі болып саналса да, оның тиімді қолданылуы ұлттық құқықтық дәстүрлерге, сот билігінің тәуелсіздігіне және құқықтық мәдениетке тікелей байланысты.

Кілт сөздер: құқықтың қайнар көздері, сот практикасы, құқықтық жүйелер, құқық теориясы, сот прецеденті, заңдылық, ағылшын-саксондық құқық жүйесі, роман-германдық құқық жүйесі, сот шешімі.

Л.М. Жунусова, С.И. Копжасарова

Роль и значение судебного прецедента как источника права

В статье всесторонне анализируются теоретическая природа судебного прецедента как источника права, исторические предпосылки его формирования, а также его место в современных правовых системах. Цель исследования — определить юридическое значение судебного прецедента в англосаксонской и романо-германской правовых системах, раскрыть его особенности с использованием сравнительно-правового подхода и оценить возможности применения прецедента в национальных правовых системах. В ходе исследования использованы исторический, системный, формально-правовой и сравнительно-правовой методы; это позволило выявить эволюцию возникновения прецедента, его роль в качестве формы нормотворчества и соотношение с судебной практикой. Результаты исследования показали, что, хотя в системе общего права судебный прецедент сформировался как обязательный источник права, в странах континентального права он в основном носит дополнительный или ориентирующий характер. В Великобритании строгая обязательная сила прецедента закрепляется через доктрину *stare decisis*, тогда как в США его применение отличается

большей гибкостью. В рамках романо-германской правовой системы суды выступают прежде всего в качестве правоприменителей, и обязательная сила прецедента официально не признаётся. В заключение делается вывод, что судебный прецедент, будучи важным элементом механизма правового регулирования, находит своё эффективное применение в зависимости от национальных правовых традиций, степени независимости судебной власти и уровня правовой культуры.

Ключевые слова: источники права, судебная практика, правовые системы, теория права, судебный прецедент, законность, англосаксонская правовая система, романо-германская правовая система, судебное решение.

References

- 1 Spirin, M.Ju. (2021). Sudebnyi pretsedent kak formalnyi istochnik prava: teoreticheskie voprosy [Judicial Precedent as a Formal Source of Law: Theoretical Issues]. *Yuridicheskii vestnik Samarskogo universiteta — Legal Bulletin of Samara University*, 7(4), 109–116 [in Russian].
- 2 Alekseev, S.S. (2010). *Sobranie sochinenii. T. 5: Liniia prava. Otdelnye problemy kontseptsii* [Collected Works. Vol. 5. The Line of Law. Specific Issues of the Concept]. Moscow: Statut [in Russian].
- 3 Shershenevich, G.F. (2016). *Izbrannoe: V 6-tomakh. T. 4 vkluchaia Obshchuiu teoriiu prava* [Selected Works: including the General Theory of Law (Volumes 1–6. Vol. 4)]. Moscow: Statut [in Russian].
- 4 Trubeckaja, E.N. (1913). *Lektsii po entsiklopedii prava* [Lectures on the Encyclopaedia of Law]. Moscow: Tovarishchestvo Tipografii A.I. Mamontova [in Russian].
- 5 Taranovsky, F.V. (2001). *Entsiklopediia prava* [Encyclopaedia of Law]. (3rd ed.). Saint Petersburg: «Lan» [in Russian].
- 6 Vengerov, A.B. (1996). *Teoriia gosudarstva i prava. Chast 2. Teoriia prava. Tom 2.* [Theory of State and Law. Part 2: Theory of Law. (Vol. 2.)]. Moscow [in Russian].
- 7 Marchenko, M.N. (2016). *Sravnitelnoe pravovedenie: uchebnik* [Comparative Law: Textbook]. (2nd ed.). Moscow: Prospekt. Retrieved from <https://litgid.com/read/sravnitelnoe-pravovedenie-uchebnik-2-e-izdanie/page-12.php> [in Russian].
- 8 Savinkin, M.S. (2024). Pravovoi pretsedent kak istochnik prava [Legal Precedent as a Source of Law]. *Mezhdunarodnyi zhurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk — International Journal of Humanities and Natural Sciences*, 11–3(98), 137–140 [in Russian].
- 9 Sulejmenov, M.K. (2015). Angliiskoe pravo i pravovaya sistema Kazakhstana [English Law and the Legal System of Kazakhstan]. *Vestnik instituta zakonodatelstva Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan*, 5(41), 169–181. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/angliiskoe-pravo-i-pravovaya-sistema-kazahstana> [in Russian].
- 10 Kross, R. (1985). *Pretsedent v angliiskom prave* [Precedent in English Law]. F.M. Reshetnikova, T.V. Aparovoj (Ed.). Moscow: Yuridicheskaia literatura [in Russian].
- 11 David, R. *Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti* [Major Legal Systems in the World Today]. *lib.ru*. Retrieved from <https://lib.ru/PRAWO/rene.txt> [in Russian].
- 12 Guk, P.A. (2009). *Sudebnyi pretsedent: teoriia i praktika* [Judicial Precedent: Theory and Practice]. Moscow: Yurlitinform [in Russian].
- 13 Gorbunov, E.I. (2010). Pretsedent v obshchem prave [Precedent in Common Law]. *Probely v rossiiskom zakonodatelstve — Gaps in Russian Legislation*, 4, 104–106 [in Russian].
- 14 Aparova, T.V. (1976). Pretsedent v sovremennom angliiskom prave i sudebnoe pravotvorchestvo [Precedent in Modern English Law and Judicial Law-Making]. *Problemy sovshenshstvovaniia sovetskogo zakonodatelstva: Trudy Vsesoiuznogo nauchno-issledovatel'skogo instituta sovetskogo zakonodatelstva — Problems of Improving Soviet Legislation: Works of the All-Union Research Institute of Soviet Legislation*, 6, 173–185. Retrieved from <https://naukaprava.ru/catalog/435/708/708190/52929> [in Russian].
- 15 Babaev, V.K. (Ed.). (2023). *Teoriia gosudarstva i prava: uchebnik dlia vuzov* [Theory of State and Law: Textbook for Universities]. Moscow: Yurait [in Russian].
- 16 Reshetnikov, F.M. (1993). *Pravovye sistemy stran mira: spravochnik* [Legal Systems of the World: A Reference Book]. Moscow: Yuridicheskaia literatura [in Russian].
- 17 Sulejmenov, M.K. (2019). Perspektivy vnedreniia sudebnogo pretsedenta v pravovuiu sistemu Kazakhstana [The Prospects of Implementation of Judicial Precedent in the Legal System of Kazakhstan]. *Vestnik Instituta zakonodatelstva Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan*, 1(55), 49–56. Retrieved from <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-vnedreniya-sudebnogo-pretsedenta-v-pravovuyu-sistemu-kazahstana/pdf&ved=2ahUKewifjvajeKRAxV1IHxAIHUv1BOcQFnoECBcQAO&usq=AOvVaw3CfTgOBjOzAjO3uC6aqCqA> [in Russian].
- 18 Cyganov, V.I. (2012). *Teoriia gosudarstva i prava: tezisy lektsii* [Theory of State and Law: Lecture Theses]. Nizhny Novgorod: Kirillitsa [in Russian].
- 19 Miroshnichenko, O.I. (2015). Sudebnyi pretsedent kak istochnik prava v formalno-yuridicheskom smysle: sravnitelno-pravovoi analiz anglo-amerikanskoi i kontinentalnoi modeli primeneniia [Judicial Precedent as a Source of Law in the Formal-Legal Sense: A Comparative Legal Analysis of the Anglo-American and Continental Models of Application]. *Vestnik universiteta imeni O.A. Kutafina (MGYuA) — Vestnik of Kutafin Moscow State Law University (MSAL)*, 5, 163–167 [in Russian].

20 Kuandykov, M.K. (2002). Sudebnyi pretsedent kak istochnik prava v anglosaksonskoi sisteme prava [Judicial Precedent as a Source of Law in the Anglo-Saxon Legal System]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Almaty [in Russian].

21 Alajdarov, A.A., & Alaidar, A.A. (2019). Shet elderinin quqyq zhuielerinde sot pretsedenti maselelerin salystyrmaly quqyqtyq taldauy [Comparative Legal Analysis of Judicial Precedent Issues in Foreign Legal Systems]. «*Qazaqstannyn gylmy men omiri*» *Khalyqaralyq gylmy zhurnal — International Scientific Journal “Science and Life of Kazakhstan”*, 10/2, 31–38 [in Kazakh].

Information about the authors

Zhunossova Lazzat Muratkhanovna — Master of Jurisprudence, Senior Lecturer, Department of Legal and Financial Disciplines, Academy “Bolashaq”, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: [ljzka18@mail.ru](mailto:ljk18@mail.ru)

Kopzhassarova Sagyngul Izbassarovna — Master of Jurisprudence, Senior Lecturer, Department of Legal and Financial Disciplines, Academy “Bolashaq”, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: sagingul_777@mail.ru

Н.К. Оралбаев¹ , А.И. Бирманова^{2*} , Я. Залесны³ 

^{1,2}Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;

³Варшава университеті, Варшава, Польша

(E-mail: tgp1978@mail.ru, birmanovaa81@internet.ru, jacekzalesny@uw.edu.pl)

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-5622-1063>

²ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9903-7521> ²Scopus ID: 57202834372

³ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8231-4454>, ³Scopus ID: 57203401004

Құқықсубъектіліктің теориялық негіздері және оның заманауи эволюциясы

Мақалада жалпы құқық теориясының маңызды элементі болып табылатын құқықсубъектілік категориясының теориялық негіздері қарастырылып, оның қазіргі кездегі цифрлану, жаһандану және әлеуметтік-құқықтық қатынастардың күрделенуі жағдайының талаптарына жауап бере алатын заманауи эволюциясына талдау жасалынған. Зерттеу мақсаты — құқықсубъектілік табиғатының жүйелік пайымдалуы, оған қатысты құқық теориясындағы орныққан доктриналық әдіс-тәсілдеріндегі жетілдіруді қажет ететін тұстарын ашу мен оның динамикалық сипатына қатысты өзіндік көзқарастар мен тұжырымдамалар жасау. Жұмыстың әдіснамалық негізін жалпы ғылыми және жеке ғылыми таным әдістері, яғни диалектикалық, жүйелік-құрылымдық, салыстырмалы-құқықтық және функционалдық талдау әдістері құрайды, құқықсубъектілікті статикалық түсіндірмесінен процестік-функционалдық тәсілге өту эволюциясын ашатын отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, нормативтік және соттық қайнар көздер қолданылған. Зерттеу барысында дәстүрлі құқық мектептері құқықсубъектілікті құқық субъектілерінің технологиялық дамуымен байланысты трансформациясы мен контекстілік құбылмалығын есепке ала алмайтын бекітілген заңдық мәртебе ретінде қарастыратындығы анықталды. Авторлар жеке тұлғаның, мемлекеттің және жаңа субъектілердің (цифрлық агенттер, ұйымдар) құқықтық жағдайының динамикасын сипаттайтын құқықсубъектіліктің процестік-функционалдық тұжырымдамасын ұсынады. Қорытындыда құқықсубъектіліктің классикалық доктриналды ережелерін қайта қарап, құқықсубъектіліктің цифрлық қоғам жағдайындағы құқықтық жүйенің икемділігі мен төзімділігін қамтамасыз ететін бейімделгіш үлгілерін өңдеп шығару қажеттілігіне баса назар аударылған.

Кілт сөздер: құқықсубъектілік, құқыққабилеттілік, әрекетқабилеттілік, деликтқабилеттілік, алгоритм, жасанды интеллект, DAO, цифрлық құқық, құқықтық мәртебе, цифрлық субъектілер, құқықтық теория, эволюция.

Кіріспе

Құқықсубъектілік тұлғаның құқықтық қатынастардың қатысушысы бола білу қабілетін анықтайтын заң ғылымының негіз құраушы категорияларының бірі. Ол құқықтық жүйенің біртұтастығын қамтамасыз ете отырып, оның қоғамдық қатынастардың динамикасын сипаттай алатын қабілетін көрсетеді. Құқықсубъектіліктің теория тұрғысынан дұрыс түсінілуі құқықтық реттеу механизміндегі адамның, заңды тұлғаның, мемлекеттің және өзге де қоғамдық құрылымдардың алатын орнын бағалауда қағидаттық мәнге ие.

Бүгінгі ақпараттық дәуіріміздегі технологиялардың аса жылдам дамуы және жаһандық өзгерістердің қарқыны құқықсубъектілік туралы осы уақытқа дейін қалыптасып, орныққан тұжырымдамаларды қайта қарау қажеттілігін туғызуда. Зерттеудің өзектілігі ең алдымен жаһанданумен, цифрландырумен және құқықтық нақтылауды талап ететін субъектілер спектрінің кеңеюімен сипатталатын құқық эволюциясының заманауи жағдайында құқықсубъектілік доктринасын теориялық жағынан жаңғырту қажеттілігімен негізделген. Осы себептерге байланысты туындаған қазіргі болмыс «құқықсубъектілік өзінің дәстүрлі мазмұнын сақтап қалуы керек пе?» немесе «жаңа әлеуметтік, технологиялық ортадаға икемделген сапалы өзгерістерге ұшырауы керек пе?» деген сұраққа ғылыми жауапты талап етуде.

Біздің мақсатымыз жалпы құқық теориясының категориясы болып табылатын құқықсубъектіліктің негізгі теориялық тұжырымдамаларына теориялық-құқықтық талдау жасап, зерттеп, оның мәндік белгілерін аша отырып, заманауи эволюциясының бағыттарын анықтау. Аталмыш мақсаттарға жету жолында мынадай міндеттерді шешу қажет:

Хат-хабарға арналған автор. E-mail: birmanovaa81@internet.ru

- құқық ғылымындағы «құқықсубъектілік» түсінігінің шығу тегін талдау;
- «құқық қабілеттілік», «әрекет қабілеттілік» және «деликт қабілеттілік» категорияларының арақатынасын анықтау;
- заманауи әлеуметтік және технологиялық үрдістердің құқықсубъектіліктің мазмұны мен құрылымына әсерін зерделеу;
- жаңа жағдайлар алғышартында құқықсубъектілік доктринасының әрі қарай даму бағыттарын ашу.

Осы бағытта құқықтық қатынас қатысушыларының құқықсубъектілігін тану және жүзеге асыру кезінде пайда болатын қоғамдық қатынастар зерттеу объектісі болса, зерттеу пәні болып дәстүрлі және заманауи заң ғылымында қалыптасқан құқықсубъектіліктің теориялық-құқықтық тұжырымдамалары мен категориялық сипаттамаларының жиынтығы.

Заң ғылымындағы осы уақытқа дейін орныққан көзқарастар бойынша құқықсубъектілік тұлғаның субъективтік құқықтар мен заңдық міндеттерді алып жүру және өз әрекеті арқылы тудырып, орындау қабілеттілігін білдіріп келді. Бірақ әлеуметтік қатынастардың қазіргі кезеңдегі даму сипаты, трансұлттық құқықтық кеңістіктердің қалыптасуы, цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы және сонымен байланысты корпорациялардан бастап жасанды интеллектке дейінгі жаңа типтегі субъектілердің пайда болуы құқықсубъектіліктің дәстүрлі түсінігін, әсіресе қалыптасқан мазмұнын қайта қарауды талап етеді. Аталмыш субъектілердің дәстүрлі әрі орныққан доктриналық үлгілермен қамтылмауы зерттеу тақырыбымыздың ғылыми жаңалығын негіздейді.

Құқық доктринасындағы құқықсубъектілік әртүрлі айқындалады, атап айтқанда: «адамның құқықтары мен міндеттерін иелену және оларды белгіленген тәртіппен іске асыру қабілеті» ретінде [1; 38], «мемлекет материалдық және заңдық кепілдіктермен қамтамасыз еткен жалпы үлгідегі құқық» ретінде [2; 125-126], «адамның құқықтық қатынастарға қатысушы болуының әлеуметтік-құқықтық мүмкіндігі» ретінде [3; 9] және т.б. Мажарстан ғалымы А. Нашицтің ойынша, құқықтық мәні «сырттан әкелінбейді, оны материядан іздеу керек» [4; 27]. Құқықсубъектілік — бұл белгілі бір құқықтық қатынастардың субъектісі болудың әрекеттегі заңнамамен кепілдендірілген құқықтық мүмкіндігі. Құқықсубъектіліктің құрамдас бөліктеріне келетін болсақ, көптеген ғалымдар «құқықсубъектілік» ұғымы «құқық қабілеттілік» және «әрекет қабілеттілік» санаттарына негізделеді деп санауға бейім [5, 111]. Құқық қабілеттілік заңнамада бекітілген және субъектінің заңдық құқықтары мен заңдық міндеттерін атқаруға мемлекет қамтамасыз еткен мүмкіндігі ретінде түсіндіріледі, ал әрекет қабілеттілік заңнамада бекітілген және субъектінің өз заңдық құқықтарын жүзеге асыруға және міндеттерін жеке іс-әрекеттерімен атқаруға мемлекет қамтамасыз еткен мүмкіндігі ретінде түсіндіріледі [6]. Я.Р. Веберстің пікірінше, «әрекет қабілеттілік нақты субъективті құқықтар мен міндеттерді алу ғана емес, оларды жүзеге асыру қабілетін де білдіреді» [7; 129]. Алайда, басқа ғалымдар кейбір жағдайларда құқықсубъектілік құрамына деликт қабілеттілікті қосу қажет екенін мойындайды [8; 141].

С.С. Алексеев ойынша, [9; 140] деликт қабілеттілік әрекет қабілеттік тараптарының бірін білдіреді. Бірақ, бұл көзқараспен келіспеген А. Гатинян әрекет қабілеттілікті жалғыз және бөлінбейді деп есептейді [10; 43-44]. С.С. Алексеев құқықсубъектіліктің үш түрін атаған: жалпы құқықсубъектілік — адамның жалпы құқық субъектісі болу қабілеті; салалық құқықсубъектілік — тұлғаның құқықтың белгілі бір саласының құқықтық қатынастарына қатысушы болу қабілеті; белгілі бір құқық саласындағы белгілі бір құқықтық қатынастардың шеңберімен шектелген арнайы құқықсубъектілік [9; 144].

Шетелдік және отандық ғалымдардың кейбір еңбектерінен мемлекет және құқық теориясында құқықсубъектілікті түсінудің заңнамамен бекітілген қалып ретіндегі статикалық сипатынан құқықтық қатынастарда субъектілердің процестік және контекстік сипатын көрсететін динамикалық тұжырымдамаға ауысу тенденциясы байқалады [11]. Болашақта құқықсубъектіліктің көп деңгейлі үлгілерінің өңделіп шығарылуы және заңнаманың бейімделіп, түсіндірудің пәнаралық тәсілдерінің дамуы күтілуде.

Әдістер мен материалдар

Зерттеудің әдіснамалық негізі мемлекет пен құқық теориясындағы ғылыми объективтілік, жүйелілік және тарихилық, сонымен қатар заманауи тенденциялар қағидаттарын ескере отырып жасақталды. Зерттеу барысында мақаланың біртұтастығы мен дәйектілігін қамтамасыз ету үшін

төменде көрсетілген жалпы ғылыми, жеке ғылыми және арнайы заңтану әдістері кешенді түрде қолданылды, атап айтсақ:

– диалектикалық әдіс құқықсубъектілікті әлеуметтік-экономикалық және технологиялық өзгерістермен үнемі байланыстағы дамушы категория ретінде қарастыруға, құқықсубъектіліктің статикалық және динамикалық түсінулері арасындағы қарама-қайшылықтарды талдауға, сонымен қатар оның трансформациялануы тенденцияларын анықтауға мүмкіндік берді;

– жүйелік-құрылымдық әдіс құқықсубъектіліктің ішкі құрылымын қарастырып, оның элементтері арасындағы өзара байланысты және бұл институттың жалпы құқық жүйесіндегі орнын анықтау үшін пайдаланылды;

– тарихи-құқықтық әдіс құқықсубъектілік туралы отандық және шетелдік юриспруденциядағы құқықсубъектіліктің табиғи-құқықтық пен позитивтік мектептерден бастап қазіргі кездегі неоинституционалдық және цифрлық тұжырымдамаларға дейінгі эволюциясын салдарлы түрде зерделеуден өткізуге септігін тигізді;

– салыстырмалы-құқықтық әдіс әртүрлі мектептердің субъектінің субъект ретінде танылуы бойынша мәселеге көзқарастарын салыстырып, оның көлемі мен мазмұнын түсінудегі айырмашылықтарды анықтауға және қарастырылып отырған категорияның дамуының жалпы тенденциясын анықтауға қолданылды;

– функционалдық және талдау әдістері субъектілікті әлеуметтік-технологиялық контексте тәуелді құқықтық қатынастарға қатыса алудың динамикалық қабілеттілігі ретінде қарастыратын өзіндік тұжырымдамасын өңдеу кезінде пайдаланылды;

– формалды-заңдық әдіс нормативтік-құқықтық қайнар көздердегі құқықсубъектілікке қатысты теориялық тұжырымдардың бекіген дәстүрлі тұжырымдарға сәйкес келетіндігін анықтау үшін оларға жалпы шолу жасау барысында қолданылды.

Зерттеуде әрекеттегі заңнама мен М.В. Костив, Е.А. Суханов, Н.В. Козлова, А. Нашиц, Б.Т. Кабдуллин, Г.Қ. Байбашева, Л.Т. Шарифьянова, Я.Р. Веберс, С.С. Алексеев, А. Гатинян, А.А. Лунёв, Е.В. Титова, В.С. Нерсисянц және т.б. отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне, сонымен қатар, аталмыш тақырып аясындағы ғылыми мақалаларға шолу жасалынды.

Нәтижелер

Құқықсубъектілікке байланысты отандық және шетелдік қайнар көздердің көлемі өте ауқымды. Олардың қатарында құқық субъектілерінің дәстүрлі триадасына, яғни жеке тұлға, заңды тұлға және мемлекетке қатысты құқықсубъектілік және жекелей жаңа жағдайлардан пайда болған халықаралық құқықсубъектілік, құқықсубъектілікті алу және сол сияқты мәселелерге арналған көптеген тарихи-құқықтық зерттеулер бар. С.С. Алексеевтің еңбектерінде құқықсубъектілік қоғамдық қатынастардың қатысушысын жеке дербестендірудің құқықтық нысаны ретінде анықтаған болатын. В.С. Нерсисянц құқықсубъектілікті құқықтық еріктілік түсінігімен байланыстырып, тек ерік автономиясы бар субъект ғана заңдық құқықтардың алып жүрушісі бола алатындығы туралы айтты [12]. Соңғы кездердегі ғылыми еңбектердің ішінде халықаралық құқықсубъектілік пен оның трансформациясын талдауға, жеке тұлғалардың азаматтық құқық қабілеттілігі туралы еңбектер мен құқықсубъектілікті алу бойынша зерттеулерді айтуға болады [13].

Қазіргі таңдағы доктриналдық әдебиеттерде мәселеге қатысты жеткілікті түрде өңделмеген әлсіз тұстары байқалады, атап айтқанда:

1) статикалық тәсілдің басымдығы. Құқықсубъектіліктің классикалық түсінілуінде ол екі құрамдас бөліктерден тұрады: құқық қабілеттілік және әрекет қабілеттілік [14; 75]. Рим құқығында құқық субъектісі ретінде ерікті азаматтар танылды, ал феодализмде сословие құқықтық қатынас субъектісі ретінде түсінілсе, қазіргі кезде жеке тұлғалар мен заңды тұлғалар, мемлекет пен халықаралық ұйымдар танылады. Құқықсубъектілікке қатысты қазіргі теориялар (нормативтік, институттық, коммуникативтік) құқық субъектілерінің еріктілік және әлеуметтік табиғатын ескере отырып әралуан түсініктемелері мен талдауларын ұсынған. Дәстүрлі зерттеулердің көбісі құқықсубъектіліктің процестік және жағдайлық, яғни контекстке байланысты нақты құқықтық қатынасқа қатысушы бола алу қабілетінің құбылмалы табиғатын жеткілікті деңгейде есепке алмайды. Бұл туралы жалпы шолу сипатындағы зерттеулер мен құқықтық болмыстың жаңа фактілеріне дәстүрлі құқықсубъектілік үлгісінің сәйкес келе бермейтін тұстары бар екенін айтқан бірқатар авторлар еңбегінде көрсетілген [15];

2) пәнаралық зерттеулердің жетіспеушілігі. Цифрлану жасанды интеллект, DAO және алгоритм сияқты субъектілердің жаңа нысандарының пайда болуына ықпал етсе, ал жаһандану үрдісі трансұлттық корпорациялар мен халықаралық үкіметтік емес ұйымдардың рөлін арттыра түсуде. Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің эволюциясы оған цифрлық сәйкестендіру, электронды цифрлық қолтаңба және биометрикалық мәліметтерін қосуда. Заманауи челленджер, яғни, автономды агенттер, әртараптанған (аралас) ұйымдар заң ғылымының доктринасын компьютерлік ғылымдардың, әлеуметтану және этикаға қатысты ғылымдардың тұжырымдарымен синтездеуді талап етеді. Аталмыш өзгерістерді ескере отырып, құқықсубъектілікке динамикалық категория ретінде қарап, оның қалыптасқан түсінігін қайта қарастыру керек. Ал қазірге дейінгі зерттеулердің басым бөлігі құқықтану парадигмасы шегінен шыға алмай отыр. Бұл шектеудің кері ықпалы құқық қолдану тәжірибесінде сезіледі, мысалы, цифрлық субъектілердің үлгісін жасау талпыныстарында заңдағы кемшіліктерге алып келеді [16];

3) эмпирикалық негіздердің және тәжірибеге бағдарланған құқықтық аспектінің шектеулігі. Бұл мәселені зерттеуде догматтық зерттеулер мен теориялық шолулар өте көп болғанымен, сот тәжірибесін талдау, құқық қолдануда жаңа субъектілерге қатысты кейстер мен нормативтік сынамалар мардымсыз. Осы жағдайлардың салдарынан нақты заңдық реформаларды жүзеге асыру үшін негіз жеткілікті болмай тұр [17];

4) құқықсубъектіліктің жаңа нысандарының аталуы мен мәселелерінің өңделмеуі. Жаңа қалыптасып келе жатқан нысандарға қатысты, бәлкім, бөлшекті, контекстік немесе шартты атауларын қолдануға болатын шығар. Өйткені құқықсубъектіліктің кейбір жаңа нысандары субъектінің атқаратын қызметтері мен іс-әрекет ететін ортасына қатысты пайда болады және шектеулі құқықтар мен міндеттер көлемін иеленеді. Сонымен қатар оларды квазисубъектілерден де ажырату да құқық теориясы алдында тұрған, өңделуге тиісті мәселе. Аталмыш мәселеге қатысты тұжырымдамалар доктринада бір жүйеге жинақталмаған үзінді-кесінділер күйінде ғана кездеседі. Бұл заң шығарушыға жаңа құқықтық қатынастардың жаңа қатысушыларына, мысалы трансұлттық желілер, цифрлық агенттер мен орталықсыздандырылған автономды ұйымдарға (DAO) қатысты икемді ықпал ету шараларын енгізуге тосқауыл болып тұр [18];

5) халықаралық және интеграциялық мәселелердің мәні мен жиынтығына кешіктірілген және толық емес жауап беру. Еуразиялық, халықаралық ұйымдар бойынша интеграциялық үрдістердің жүзеге асуы кезінде құқық доктринасы «жалпы» және «арнайы» тәсілдерді қолданады. Бірақ, ұлттық және одан жоғары деңгейде өзара келісе, сәйкестендіре отырып, субъектілер шеңбері мен олардың құқықтық мәртебесін анықтауға мүмкіндік беретін бірыңғай әдіснамалық жол жоқ;

6) ғылыми зерттеулердің назары қорғауға мұқтаж әлсіз топтар (мысалы, балалар, әрекет қабілетсіздер) мен жаңа категорияларға (мысалы, жасанды интеллект) қатысты біртекті емес және жеке тұлғалар мен заңды тұлғаларды абстрактілі түрде жіктеп қарастырады. Ал «гибридті» мәртебелерге (мысалы, бала-цифрлық азамат, онлайн шыққан әрекет қабілеттілігі шектелген тұлға, құқық объектісі ретіндегі смарт-құрылғылар) келгенде зерттеушілер өте аз. Мұндай жағдай теория мен құқық қолдану қажеттіліктері арасында алшақтық тудырады.

Талқылау

Жоғарыда көрсетілген мәселелердің болуы құқық теориясы мен тәжірибесі үшін бірқатар салдарға алып келуі мүмкін. Олардың бірнешеуіне тоқтала кетсек:

– біріншіден, жаңа субъектілердің пайда болуы кезінде олардың құқықтық тұрғыда дәйектелмеуі құқық ережелерін қолдануда олардың өзара қақтығысына және құқыққорғау аясында шешілуі қиын мәселелерге алып келеді;

– екіншіден, заң шығармашылар «цифрлық субъектілердің» және «гибридті» құрамалар үшін ережелерді қалыптастыру барысында жаңа құқық субъектілері мен олардың құқықсубъектіліктерінің қалыптасқан түсініктемелері болмағандықтан, оларға қатысты реттелуге тиісті маңызды қоғамдық қатынастарға ережелерді ойлап табуға сенімсіздік көрсетіп, қателіктерге ұрынады;

– үшіншіден, жалпы құқықтық жүйесімен салыстырғанда роман-германдық құқықтық жүйеде сот тәжірибесінің құқық шығармашылық рөлі шектелген, осы жағдайда жаңа субъектілерге қатысты теориялық жағынан өңделген анықтамалар мен түсініктер болмаса, ол өз кезегінде құқық шығармашылық пен құқық қолдану қызметі арасындағы алшақтықтарға алып келуі мүмкін.

Қарастырып отырған мәселеде жазылған ғылыми еңбектердің, зерттеулердің сипатына келетін болсақ, біздің ойымызша, олардың зерттеу әдістемесінде де заманауи жағдай талаптарына жауап бере алмайтын тұстары бар. Атап айтсақ:

– цифрлану дәуіріне дейінгі теориялық тұжырымдар рөлін тым асыра бағалау. Әсіресе, біздің посткеңестік кеңістікте субъектілікті анықтауда классикалық құқық теорияларының ережелеріне басымдық беру байқалады. Қазіргі интернет пен оның салдарынан туындаған жаңа қоғамдық қатынастар жағдайында тек заң ғылымының көлеңкесінде қалмай, заманауи эмпирикалық және пәнаралық мәліметтерді жүйелі түрде кіріктіруге баса назар аударған дұрысырақ болады деп ойлаймыз;

– қалыптасқан анықтамадағы құқықсубъектілік, құқық қабілеттілік, құқықтық тұлға сияқты терминдік сөз қорының заманауи эмпирикалық сынамадан өткізу мақсатында олардың теориялық тұжырымдамаларын жаңғыртудан бас тартады немесе сенімсіздік көрсетеді. Бұл өз кезегінде заман талаптарына құқық ғылымына қажетті жаңа анықтамалар мен категориялардың теориялық тұжырымдамаларының толыққанды қалыптасуын тежейді.

Біздің ойымызша, құқықсубъектілік теориясын әрі қарай өңдеу үшін оның әдіснамалық негізі ретінде «контекстілік құқықсубъектілік», «процестік-функционалдық құқықсубъектілік» үлгілерін қарастырып көру теория мен тәжірибеде көптеген мүмкіншіліктерге жол ашады. Бәлкім бұл терминдер әлі де пысықтауды талап ететін шығар. Бірақ құқықсубъектілікті қалыптасқан тұжырым бойынша статикалық заңдық мәртебе ретінде емес, заманауи құқықтық қатынастар мен технологиялық орта контексіне байланысты жүзеге асып, өзгеріп отыратын құқықтар, міндеттер мен құзыреттер кешені ретінде қарастыратын уақыт туған сияқты.

Аталмыш үлгінің анықтамалық жағын нақтылау үшін оның өзіндік белгілерін де атап өткіміз келеді. Оларға:

– контекстілік, яғни құқықтар мен міндеттер жиынтығы тек субъектінің табиғатымен ғана емес, нақты туындаған жағдайларға сәйкес келетін немесе тиісті жағдайларда ғана туындап, қатысушыны құқық субъектісі ретіндегі белгілермен танылуына алып келетін оның атқаратын рөлі мен қызметіне де қатысты анықталады;

– икемделгіштігі, яғни белгілі бір ережелер тұрғысында бекітілетін құқықсубъектілік өлшемдері технологиялық жағдайлардың ықпалынан өзгеріп отырады. Мысалы, жасанды интеллект жүйесі шарттарды жасау мүмкіндігі пайда болатын болса, ол шектелген деликт қабілеттілігі бар коммерциялық құқықтық қатынастардың субъектісінің өлшемдеріне ие болады;

– көпдеңгейлілігі. Құқықсубъектілік жалпы теориялық, жалпы заңнамалық негізде ғана емес, жергілікті, ұлттық және интеграцияланған құқықтар елегінде қарастырылады;

– цифрлық агенттерді құқықтық жеке дербестендірудің, персонификациялаудың шектелгендігі, яғни тәжірибелік сынамадан немесе бақылаудан өткізілген құқықтар мен міндеттер деңгейімен құқық субъектісінің шарттылығы тұжырымдамасы ұсынылады.

Көрсетілген үлгіні дамыту статикалық сипат, пәнаралық тұжырымның жетіспеушілігі сияқты мәселелерді шешіп, заң шығармашы мен сот билігі үшін құқықсубъектіліктің жаңа нысандарын, белгілерін анықтай алатын оралымды құралдар жиынтығын жасақтайды. Кейін оларды заңдастырып, одан соң құқық қолдануда пайдалануға болады.

Қорытынды

Қазіргі кездегі құқықсубъектілік теориясының мәселесі заман талаптарына сәйкес шешімін табуы талап етіп отырған түйткілді мәселелердің бірі. Ол тек заңгерлердің ғана емес, басқа ғылым салалары мамандарының өзара үндескен зерттеулеріне мұқтаж. Осыған байланысты заманауи құқықсубъектілік теориясын қалыптастыру үшін әрі қарай зерттеу және заң шығармашылық пен құқық қолдану тәжірибесі үшін бірнеше қадамдар жасауды ұсынуға болады:

– жасанды интеллект-агенттер, орталықсыздандырылған автономды ұйымдар, трансұлттық компаниялардың шынайы кейстерінде қарастырылған үлгілерді тестілеу үшін пәнаралық жобаларды іске қосу қажет. Мысалы, заңгерлер, ақпараттық технология мамандары, этика мен әлеуметтану саласындағы мамандардың бірігіп қызмет етуі;

– «құқықсубъектілік әлпеттері» әдісін өңдеп шығару, яғни құрамында құқықтар мен міндеттердің функционалдық картасын, құқықсубъектілікті телу үшін қажетті өлшемдер, «құқықсубъектілік әлпетін» уақытша немесе контекстілік өзгеруінің, түрленуінің тетіктерін қарастыратын әдіснаманы өңдеп шығару;

- эмпирикалық негізді соттардың тәжірибесін жинақтап, жүйелеу, нормативтік сынамалар мен интеграциялық келісімдердің кейстері арқылы ұлғайту;
- және отандық, шетелдік ғалымдардың ұсынымдары негізінде терминологияны бірыңғайландыру, біріздендіру.

Қорытындылап айтар болсақ, құқықсубъектіліктің осы уақытқа дейінгі қалыптасқан тұжырымдамасы мықты теориялық негізге ие, бірақ ол ақпараттық ғасырда болып жатқан құбылыстар сын-кәтерінде, соның ішінде цифрландыру мен жаһандану жағдайларына байланысты эмпирикалық және әдіснамалық шектеулерге ұшырап, заман талаптарына толыққанды жауап бере алмауда. Бұл тығырықтан шығудың бір жолы ретінде «икемді субъектілік», «контекстілік құқықсубъектілік», «таратылған (аралас) субъектілік» немесе «процестік-функционалдық құқықсубъектілік» ұғымдарын қарастырып, өңдеуге бола алар еді. Ұсынылған үлгі жоғарыда айтылған құқықсубъектілік теориясының тұжырымдарын жаңа талаптарға икемдеуге, оларды одан әрі дамытуға, сәйкес зерттеулер мен нормативтік бастамаларға септігін тигізери анық.

Құқықсубъектілік статикалық емес, өзіндік эволюциясы бар құбылыс. Заманауи сын-кәтерлер құқықсубъектіліктің жаңа нысандарын есепке ала алатын икемді теориялық үлгілердің болуын қажет етеді. Бұл болашақта әрі қарай тың зерттеулер мен заңнамалық реформаларға жол ашады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Костів М.В. Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб: теоретичні та практичні аспекти: монографія / М.В. Костів. — Л.: ПП Лукашук В., 2006. — 152 с.
- 2 Гражданское право: [в 4 т.] / отв. ред. Е.А. Суханов. Т. 1: Общая часть: учебник. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — 720 с.
- 3 Козлова Н.В. Правосубъектность юридического лица / Н.В. Козлова. — М.: Статут, 2005. — 476 с.
- 4 Нашиц А. Теория и законодательная техника / А. Нашиц; под ред. Д.А. Керимова, А.В. Мицкевича; пер. с рум. И. Фодора. — М.: Прогресс, 1974. — 256 с.
- 5 Қабдуллин Б.Т. Мемлекет және құқық теориясы: Заң мамандығы студенттеріне арналған оқу-әдістемелік құралы / Б.Т. Қабдуллин, Г.Қ. Байбашева, Л.Т. Шарифьянова. — Павлодар, 2006. — 137 б.
- 6 Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі. Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ Кодексі. — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_
- 7 Веберс Я.Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я.Р. Веберс. — Рига: Зинатне, 1976. — 231 с.
- 8 Колодій А.М. Теорія держави і права / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков. — Киев: Юрінформ, 1995. — 336 с.
- 9 Алексеев С.С. Общая теория права: [в 2-х т.] / С.С. Алексеев. — М.: Юрид. лит., 1982. — Т. 1. — 390 с.
- 10 Гатинян А. Правовой статус и осуществление структурных элементов норм / А. Гатинян // Проблемы правового статуса субъектов права. — Калининград: Изд-во Калинин. ун-та, 1976. — 188 с.
- 11 Чорномидз Ю.Н. Актуальные проблемы международной правосубъектности / Ю.Н. Чорномидз // Альманах современной науки и образования [в 2-х ч.]. — 2008. — Ч. II. — № 6 (13). — С. 213–216. — Тамбов: Изд-во «Грамота».
- 12 Нерсесянц В.С. Философия права: учебник / В.С. Нерсесянц. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: НОРМА: ИНФРА-М, 2020. — 848 с.
- 13 Лунёв А.А. Международная правосубъектность: обзор российской учебной литературы / А.А. Лунёв // Электронное приложение к «Российскому юридическому журналу». — 2021. — № 3. — С. 34–43.
- 14 Булгакова Д.А. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы / Д.А. Булгакова. — Алматы: Заң әдебиеті, 2004. — 106 б.
- 15 Титова Е.В. К вопросу о понимании правосубъектности в теории права и конституционном праве / Е.В. Титова // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Право». — Вып. 24. — 2010. — № 19. — С. 28–33.
- 16 Яковлев В.Ф. Правосубъектность: общетеоретический, отраслевой и международно-правовой анализ: сборник материалов к XII Ежегодным научным чтениям памяти профессора С.Н. Братуся / В.Ф. Яковлев, Т.Я. Хабриева, В.К. Андреев и др. — М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации; Статут. М., 2017. — 434 с.
- 17 Шигабутдинова А.Л. Правосубъектность и реализация права: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / А.Л. Шигабутдинова. — М., 2011. — 225 с.
- 18 Лихачев М.А. Политики международной правосубъектности и их историческая изменчивость / М.А. Лихачев // Журнал ВШЭ по международному праву. — 2023. — № 1(1). — С. 8–25.

Н.К. Оралбаев, А.И. Бирманова, Я. Залесны

Теоретические основы правосубъектности и ее современная эволюция

В статье рассматриваются теоретические основы категории правосубъектности, являющейся важным элементом теории общего права, и анализируется ее современная эволюция, отвечающая требованиям современного состояния цифровизации, глобализации и усложнения социально-правовых отношений. Целью исследования является систематическое видение природы правосубъектности, выработка собственных взглядов и концепций, касающихся ее динамического характера, и раскрытие аспектов, требующих совершенствования в устоявшихся доктринальных подходах к теории права. Методологическую основу работы составляют методы общенаучного и частнонаучного познания, в частности диалектический, системно-структурный, сравнительно-правовой и функциональный анализ; применяются труды отечественных и зарубежных ученых, а также нормативные источники, раскрывающие эволюцию перехода от правосубъектного статического толкования к процессуально-функциональному подходу. В ходе исследования установлено, что школы традиционного права рассматривают правосубъектность как закрепленный юридический статус, не учитывающий трансформацию и контекстуальную изменчивость субъектов права, связанную с развитием технологий. Авторы представляют процессуально-функциональную концепцию правосубъектности, характеризующую динамику правового положения физического лица, государства и новых субъектов (цифровых агентов, организаций). В заключении акцентируется внимание на необходимости пересмотра классических доктринальных правил правосубъектности и выработки адаптивных моделей правосубъектности, обеспечивающих гибкость и толерантность правовой системы в условиях цифрового общества.

Ключевые слова: правосубъектность, правоспособность, дееспособность, деликтоспособность, алгоритм, искусственный интеллект, DAO, цифровое право, правовой статус, цифровые субъекты, правовая теория, эволюция.

N.K. Oralbayev, A.I. Birmanova, J. Zalesny

Theoretical foundations of legal personality and its modern evolution

The article examines the theoretical foundations of the category of legal personality as an important element of general legal theory and analyzes its contemporary evolution, which meets the requirements of the current state of digitalization, globalization and complication of socio-legal relations. The purpose of the study is to develop a systematic understanding of the nature of legal personality, to formulate the author's original conceptual approach to its dynamic character, and to identify aspects requiring reconsideration within established doctrinal approaches to legal theory. The methodological framework of the research is based on general scientific and specialized legal methods, including dialectical, system-structural, comparative-legal, and functional analysis. The study draws upon the works of domestic and foreign scholars, as well as normative sources reflecting the evolution from a static interpretation of legal personality to a procedural and functional approach. The research demonstrates that traditional schools of legal thought tend to interpret legal personality as a fixed legal status, which does not sufficiently account for the transformation and contextual variability of legal subjects associated with technological development. The authors present a procedural and functional concept of legal personality that characterizes the dynamics of the legal status of an individual, the state and new subjects (digital agents, organizations). The conclusion focuses on the need to revise the classical doctrinal rules of legal personality and develop adaptive models of legal personality that ensure the flexibility and tolerance of the legal system in a digital society.

Keywords: legal personality, legal capacity, capacity, tort, algorithm, artificial intelligence, DAO, digital law, legal status, digital subjects, legal theory, evolution.

References

- 1 Kostiv, M.V. (2006). *Administrativna pravosubyechnist yurydychnykh osib: teoretichni ta praktichni aspekty: monografiia* [Administrative legal personality of legal entities: theoretical and practical aspects: monograph]. Lviv: PP Lukashchuk V. [in Ukrainian].
- 2 Sukhanov, E.A. (Ed.). (2006). *Grazhdanskoe pravo. T. 1: Obshchaia chast: uchebnik* [Civil Law: General part] (Vols. 1–4). Vol. 1: General Part: textbook. Moscow: Volters Kluver [in Russian].
- 3 Kozlova, N.V. (2005). *Pravosubektnost yuridicheskogo litsa* [Legal Capacity of a Legal Entity]. Moscow: Statut [in Russian].
- 4 Nashits, A. (1974). *Teoriia i zakonodatelnaia tekhnika* [Theory and Legislative Technique]. D.A. Kerimov, A.V. Mitskevich (Eds.); I. Fodor, Trans. Moscow: Progress [in Russian].

- 5 Khabdullin, B.T., Baibasheva, G.K., & Sharifyanova, L.T. (2006). *Memleket zane ququq teoriyası: Zan mamandygy studentterine arналған oqu-adistemelik quraly* [Theory of State and law: educational and methodological manual for students of legal specialties]. Pavlodar [in Kazakh].
- 6 Qazaqstan Respublikasynyn Azamattyq Kodeksi. Qazaqstan Respublikasynyn 1994 zhylygy 27 zheltoqsandagy № 268-XIII Kodeksi [Civil Code of the Republic of Kazakhstan. Code of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 1994 No. 268-XIII]. *adilet.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ [in Kazakh].
- 7 Vebers, Ya.R. (1976). *Pravosubektnost grazhdan v sovetskom grazhdanskom i semeinom prave* [The legal personality of citizens in Soviet civil and family law]. Riga: Zinātne [in Russian].
- 8 Kolodiy, A.M., & Kopeyshchikov, V.V. (1995). *Teoriia derzhavy i prava* [Theory of State and Law]. Kyiv: Yurinform [in Ukrainian].
- 9 Alekseev, S.S. (1982). *Obshchaia teoriia prava* [General theory of law]. (Vols. 1-2). Vol. 1. Moscow: Yuridicheskaia literatura [in Russian].
- 10 Gatinyan, A. (1976). *Pravovoi status i osushchestvlenie strukturalnykh elementov norm* [The legal status and implementation of structural elements of norms]. Kaliningrad: Izdatelstvo Kalininskogo universiteta [in Russian].
- 11 Chornomidz, Yu.N. (2008). Aktualnye problemy mezhdunarodnoi pravosubektnosti [Actual problems of international legal personality]. *Almanakh sovremennoi nauki i obrazovaniia — Almanac of Modern Science and Education* (Parts 1–26), 6(13), 213–216. Tambov: Izdatelstvo «Gramota» [in Russian].
- 12 Nersesyants, V. S. (2020). *Filosofiia prava: uchebnik* [Philosophy of Law: textbook]. (2nd ed.). Moscow: NORMA: INFRA-M [in Russian].
- 13 Lunev, A.A. (2021). Mezhdunarodnaia pravosubektnost: obzor rossiiskoi uchebnoi literatury [International legal personality: a review of Russian educational literature]. *Elektronnoe prilozhenie k «Rossiiskomu yuridicheskomu zhurnalu» — Electronic Supplement to the Russian Law Journal*, 3, 34–43 [in Russian].
- 14 Bulgakova D.A. (2004). *Memleket zhane ququq teoriyası: oqu quraly* [Theory of State and law: a textbook]. Almaty: Zan adebieti [in Kazakh].
- 15 Titova, E.V. (2010). K voprosu o ponimaniy pravosubektnosti v teorii prava i konstitutsionnom prave [On the understanding of legal personality in the theory of law and constitutional law]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Pravo» — Bulletin of Chelyabinsk State University. Series Law*, 24(19), 28–33 [in Russian].
- 16 Yakovlev, V.F., Khabrieva, T.Ya., Andreev, V.K., et al. (Eds.). (2017). *Pravosubektnost: obshcheteoreticheskii, otraslevoi i mezhdunarodno-pravovoi analiz: sbornik materialov k XII Ezhegodnym nauchnym chteniiam pamiati professora S.N. Bratusia* [Law personality: general theoretical, sectoral and international legal analysis: collection of materials for the XII Annual Scientific Readings in memory of Professor S.N. Bratus]. Moscow: Institut zakonodatelstva i sravnitel'nogo pravovedeniia pri Pravitelstve Rossiiskoi Federatsii; Statut [in Russian].
- 17 Shigabutdinova, A.L. (2011). *Pravosubektnost i realizatsiia prava* [Legal personality and realization of law]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 18 Likhachev, M.A. (2023). Politiki mezhdunarodnoi pravosubektnosti i ikh istoricheskaiia izmenchivost [Politics of international legal personality and their historical variability]. *Zhurnal Vysshaia Shkola Ekonomiki po mezhdunarodnomu pravu — Higher School of Economics University Journal of International Law*, 1(1), 8–25 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Оралбаев Нұрболат Қартайұлы — заң ғылымдарының магистрі, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің докторанты, Қарағанды, Қазақстан; e-mail: tgp1978@mail.ru

Бірманова Ақсұңқар Исламбекқызы — PhD, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан; e-mail: birmanovaa81@internet.ru

Яцек Залесны — заң ғылымдарының докторы, Варшава университетінің қауымдастырылған профессоры, Варшава, Польша; e-mail: jacekzalesny@uw.edu.pl

Information about the authors

Oralbayev Nurbolat Kartayovich — Master of Law, Doctoral Student, Karaganda National Research University named after academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: tgp1978@mail.ru

Birmanova Axunkar Islambekovna — PhD, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law, Karaganda National Research University named after academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: birmanovaa81@internet.ru

Jacek Zalesny — Doctor of Law, Associate Professor, University of Warsaw, Warsaw, Poland, e-mail: jacekzalesny@uw.edu.pl

ЕҢБЕК, АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТРУДОВОГО, ГРАЖДАНСКОГО И ГРАЖДАНСКОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА CURRENT ISSUES IN LABOUR, CIVIL AND CIVIL PROCEDURAL LAW

<https://doi.org/10.31489/2026L1/116-125>
ӨОЖ (349.3)
FTAMP 10.67.61

Мақаланың редакцияға түскен күні: 23.12.2025 ж. |
Қабылданған күні: 12.01.2026 ж. | Интернетте жарияланған күні: 30.03.2026 ж.

К.Б. Байтерекова¹ , А.Б. Сактаганова^{2*} 

^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0753-3651>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0457-7794>^{1*},

(E-mail: K.baiterekova@mail.ru, Aridnissakta.11@gmail.com^{1*})

Еңбек барысында туындайтын жазатайым оқиғалардан міндетті әлеуметтік сақтандыру туралы Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру: заманауи үрдістер мен құқықтық мәселелері

Зерттеудің мәні — Қазақстанда еңбек қызметімен байланысты болған жұмыс оқиғаларынан міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесін зерделеу, оның еңбек саласындағы халықаралық стандарттарға сәйкестігін анықтау және ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі мен азаматтардың тұрмыс деңгейін арттыру негізінде жетілдірудің негізгі бағыттарын ұсыну. Колданылған тәсілдер мен әдіснама. Жұмыс кешенді, бірнеше деңгейлі тәсілге негізделген: 1) 2018-2023 жылдар аралығындағы ресми статистикалық деректер мен құжаттарды эмпирикалық талдау; 2) ретроспективті, салыстырмалы (ХЕҰ конвенциялары мен шетелдік тәжірибемен салыстыру) және жүйелік талдау; 3) эконометриялық модельдеу, сценарий бойынша болжам жасау, сондай-ақ мемлекеттік орган өкілдерімен және сала мамандарымен жүргізілген сараптамалық сұхбаттар (триангуляция әдісі). Алынған нәтижелерді сараласак, қолданыстағы сақтандыру жүйесінде терең жүйелік мәселелер анықталды: алдын алу орнына негізінен залалды өтеуге бағдарлану; сақтандырушы компаниялардың коммерциялық мүдделері мен жүйенің әлеуметтік міндеттері арасындағы қайшылық; терминдер мен нормативтік талаптардағы сәйкессіздіктер; ақпаратты жинау мен өндеудің үйлесімсіздігі. Нәтижесінде жүйенің әлеуметтік нәтижелілігі төмен, ал өндірістік жаракаттану деңгейі жоғары сақталуда. Негізгі қорытындылар: Жүйені тұтастай жаңарту қажеттілігі айқындалды. Негізгі бағыттар ретінде мыналар ұсынылады: сақтандыруды коммерциялық емес, әлеуметтік мекеме ретінде қайта тұжырымдау; өтемақы төлеу, оналту және алдын алу қызметтерін біріктіретін бірыңғай оператор құру; заңнаманы ХЕҰ конвенцияларына (әсіресе № 102, № 121, № 187) сәйкестендіру; бірыңғай ақпараттық-талдау жүйесін енгізу; тәуекел деңгейіне қарай сақтандыру тарифтерін саралау арқылы алдын алу шараларын нығайту. Бұл шараларды іске асыру азаматтардың әлеуметтік қорғалу дәрежесін көтеруді, сондай-ақ еңбек қауіпсіздігі мәдениетін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: міндетті әлеуметтік сақтандыру, еңбек қызметі, өндірістік жаракат, Халықаралық еңбек ұйымы, жүйелік мәселелер, превенция, оналту, заңнаманы сәйкестендіру, үйлесімсіздік, институционалдық реформа, ақпараттық жүйе, бәсекеге қабілеттілік, әлеуметтік қорғау.

Kipicne

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының қазіргі кезеңінде еңбек қауіпсіздігі саласындағы халықаралық стандарттарды іске асыру және өндірістегі

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: K.baiterekova@mail.ru

жазатайым оқиғалардан міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесін жетілдіру ерекше маңызға ие. Бұл мәселе құқықтық базаны жанарту шегінен шығып, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі мен азаматтардың өмір сапасын арттырудың стратегиялық алғышартына айналуға. Мемлекет басшысы сақтандыру жүйесінің рөлін атап өте отырып, оның жетістіктерімен (мысалы, жұмыссыздық бойынша төлемдердің өсуі) қатар құрылымдық кемшіліктерінің бар екенін де айтып өтті.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері — өндірістік жарақаттан әлеуметтік сақтандырудың Қазақстандағы жүйесін талдау, оның Халықаралық еңбек ұйымының стандарттарына сәйкестігін бағалау және оны жетілдірудің тұжырымдамалық негіздерін ұсыну.

Негізгі міндеттері:

- Қолданыстағы сақтандыру моделінің жетістіктері мен жүйелік кемшіліктерін анықтау;
- Еңбек қатынастары мен әлеуметтік қорғау саласындағы негізгі ХЕҰ конвенцияларын (№ 102, № 121, № 155, № 187, т.б.) талдау;
- Халықаралық тәжірибе негізінде тиімді сақтандырудың қағидаттарын (проактивтілік, әлеуметтік әділеттілік, экономикалық тиімділік) анықтау;
- Жүйенің әлеуметтік бағытын нығайту және профилактикалық әлеуетін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу саласындағы қарама-қайшылықтар мен ақаулықтар ретінде келесі анықталды:

– Теориялық-әдіснамалық: ХЕҰ конвенциялары кешенді тәсілді (алдын алу, оңалту, өтемақы) насихаттайды, ал қолданыстағы ұлттық модель негізінен реактивті, яғни оқиға орын алғаннан кейінгі өтемақы төлеуге бағытталған [1];

– Тәжірибелік-институционалдық: Сақтандыру жүйесінің әлеуметтік міндеті мен сақтандырушылардың коммерциялық мүдделері арасында айқын қайшылық бар. Бұл профилактикалық шараларға қаржы бөлудің орнына, қаржылық нәтижелерге аса назар аударуға әкеледі [2];

– Құқықтық-нормативтік: Еңбек кодексі мен сақтандыру туралы арнайы заңдар арасында «жазатайым оқиға» сияқты негізгі ұғымдарды түсіндіруде үйлесімсіздіктер байқалады [3; 23]. Сонымен қатар мемлекеттік статистика мен ведомстволық есептердің арасында айтарлықтай алшақтық бар, бұл проблемалардың шынайы масштабын бағалауды қиындатады.

Әдебиеттерге шолу және автордың көзқарасы келесі:

Халықаралық әдебиеттер, әсіресе ХЕҰ конвенциялары, заманауи сақтандырудың проактивті, үздіксіз жетілдіретін және әлеуметтік әділдікке негізделген моделін құрудың маңыздылығын көрсетеді. Дегенмен Қазақстан контекстінде бұл стандарттарды іске асыру тек заңнаманы сәйкестендіру деңгейінде қарастырылып, жүйенің түбегейлі құрылымдық қайта құру мәселесі артта қалады [4; 27].

Автордың көзқарасы бойынша, өндірістік жарақаттан сақтандыру жүйесін жай ғана түзету жеткіліксіз. Оны коммерциялық қызмет ретінде емес, әлеуметтік жауапкершілігі бар институт ретінде қайта тұжырымдау қажет. Бұл сақтандырушының рөлін өзгерте отырып, оны тек төлем жүргізушіден өндірістік қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі ынталандырушысына айналдырады [5; 33-б.].

Зерттеудің мақсатын нақтылай келе, жоғарыда аталған қарама-қайшылықтар мен тапшылықтарды ескере отырып, бұл жұмыстың нақты мақсаты қолданыстағы сақтандыру жүйесін сыни талдаудан асып, оны жетілдірудің нақты тұжырымдамалық және ұйымдастырушылық негіздерін ұсыну [6]. Зерттеу нәтижелері еңбек қауіпсіздігі саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеуге, өндірістік жарақат деңгейін төмендетуге және жұмысшылардың әлеуметтік қорғалу деңгейін нақты арттыратын шараларды іске асыруға қолданылады.

Әдістер мен материалдар

Зерттеудің әдіснамалық негізі үш деңгейлі кешенді тәсілді қамтиды, бұл зерттеу пәнінің көп аспектілі сипатын толық қамтуға мүмкіндік береді:

1. Дереккөздердің эмпирикалық базасы ретінде министрлік пен бағынысты ұйымдардың ресми құжаттары (2018-2023 ж.), өндірістік жарақаттылықтың статистикалық есептері, қаржылық есептілік пен сақтандырылымдарды талдау, өндірістік қауіпсіздік бойынша тексеру есептері, «Мемлекеттік аннуитеттік компания» АҚ және «Әлеуметтік сақтандырудың мемлекеттік қоры» АҚ ұсынған

стратегиялық жоспарлар мен тұжырымдамалық ұсыныстары, халықаралық салыстырмалы материалдар (Беларусь, Ресей, Германия тәжірибесі) [7].

Зерттеу сатыларының әдіснамасы үш сатылы үлгіде жүргізілді. Олардың қатарында, ақпараттық-іздістіру сатысы, ретроспективті талдау әдісі: 2010-2022 ж. өндірістік жарақаттылық динамикасын талдау, заңнамалық базаның эволюциясын зерттеу, сақтандыру төлемдерінің уақытша қатарын талдау жүргізілді [8].

2. Екінші әдіс ретінде компаративистік талдау. Оның ішінде, ЕОЖҚ стандарттарымен салыстырмалы талдау, халықаралық сақтандыру модельдерінің салыстырмалы талдауы, түрлі экономикалық секторлардағы сақтандыру тәжірибесін салыстыру арқылы талдау жүргізілді [9].

3. Келесі әдіс ретінде жүйелік тәсіл қолданылып, келесі әрекеттер іске асырылды. Олар:

1. Нормативтік-құқықтық базаны жүйелік талдау;

2. Ұйымдық-экономикалық механизмдерді жүйелеу;

3. Құрылымдық-функционалдық талдау: сақтандыру механизмінің құрылымдық элементтерін анықтау, функционалдық өзара байланыстарды зерттеу, эксперименттік-талдау сатысы (6 ай);

4. Эконометриялық үлгілеу: жарақаттылық деңгейінің факторлық талдауы, сақтандыру тарифтерінің регрессиялық талдауы;

5. Сценарийлік болжам: реформа әсерін болжау үлгілері;

6. Өртүрлі даму сценарийлерін модельдеу.

4. Аналитикалық құрал ретінде:

1. Формальды-логикалық талдау: заң нормаларының консистенциясын тексеру, анықтамалық аппаратты талдау;

2. Синергетикалық тәсіл: жүйелік проблемаларды анықтау, өзара әсерлесу нүктелерін зерттеу;

3. Институционалды талдау: үлестіктердің рөлін анықтау, әлеуметтік-экономикалық институттардың өзара әрекеттесуін зерттеу, деректерді тексеру әдістері;

4. Триангуляция әдісі: дереккөздерді көп буынды растау, әдістерді өзара тексеру.

5. Эксперттік бағалау: мемлекеттік органдардың 20 маманымен сұхбат, өнеркәсіп саласының 15 кәсіпқойымен терең сұхбат [10].

Зерттеу әдіснамасы жүйелік тәсіл мен көп деңгейлі талдауды біріктіре отырып, өндірістік жарақаттан сақтандыру жүйесін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Қазақстандағы еңбек қатынастарын және әлеуметтік сақтандыру жүйесін реформалаудың тұжырымдамалық негіздері: қорғаудан жауапкершілікке көшуді көздейді.

Қазақстан Республикасының қазіргі саяси-құқықтық дамуы ұлттық құқықтық жүйенің дәйекті түрде жаңғыруымен сипатталады. Бұл үдерістің бастауын еліміздің тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан іздеуге болады. Қазақ мемлекеттілігінің жаңа тарихи кезеңі 1994–1998 жылдарға арналған Құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асырумен тығыз байланысты болды. Аталған бағдарлама ұлттық заңнаманың барлық салаларының одан әрі дамуы үшін іргелі қағидаттарды қалыптастырды. Бұл стратегиялық құжат кеңестік құқықтық модельден бас тартуды және заңның үстемдігіне, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, шарт еркіндігіне негізделген жаңа құқықтық реттеу тұжырымдамасына көшуді айқындады [11].

Осы тұрғыда бағдарламаның маңызды бағыттарының бірі — еңбек құқығының мазмұнын қайта пайымдау қажеттігі еді. Ол мемлекеттік бақылау тетігінен нарықтық экономика жағдайында жұмыс беруші мен жұмыскердің мүдделер теңгерімін қамтамасыз ететін құқықтық тетікке айналуы тиіс болатын. Бұл қағида өз уақытында еңбек қатынастарын реттеудің патерналистік үлгісінен тараптардың теңдігіне, ерік автономиясына және әлеуметтік әріптестік қағидаттарына негізделген жүйеге өтудің жаңа парадигмасын айқындады [12].

Қазақстандағы құқықтық саясаттың одан әрі дамуы 2002 жылдан бастап қабылданған Құқықтық саясат тұжырымдамаларында көрініс тапты. Егер алғашқы бағдарлама реформалардың жалпы бағытын айқындаса, кейінгі құжаттар мазмұндық нақтылығымен және жүйелілігімен ерекшеленді. Атап айтқанда, 2002 жылғы Құқықтық саясат тұжырымдамасы еңбекке қабілеттіліктен айырылған, асыраушысынан айырылған немесе жұмыссыз қалған азаматтарға қосымша әлеуметтік қорғау тетігі ретінде міндетті әлеуметтік сақтандырудың құқықтық негізін қалыптастыруды басты мақсаттардың бірі ретінде белгіледі. Жалпы ұрандық сипаттағы тұжырымдардан нақты мақсатты міндеттерге көшу әлеуметтік заңнаманың сапалық тұрғыдан жаңа кезеңге аяқ басқанын көрсетті [13].

Жаһандану дәуірінің заманауи сын-қатерлеріне жауап ретінде Қазақстанда жүргізілген конституциялық реформалар мемлекеттік билік тармақтарының тепе-теңдігін нығайтып,

азаматтардың құқықтарын қорғау кепілдіктерін күшейтті, сондай-ақ әлеуметтік мемлекет құрудың конституциялық негіздерін бекітті. Сонымен қатар мемлекет үшін адамның өмірі мен денсаулығын ең жоғары құндылық ретінде тану қағидаты өзгеріссіз қалып отыр. Бұл іргелі норма еңбек және әлеуметтік қатынастарды құқықтық реттеу жүйесінің өзегін құрайды [14].

Осы тұрғыда Қазақстан Республикасы Конституциясының 24-бабының 2-тармағы айрықша мәнге ие. Онда әрбір адамның қауіпсіздік пен гигиена талаптарына сай еңбек ету құқығы бекітілген. Бұл норма екіжақты сипатқа ие: бір жағынан, ол жұмыскердің қауіпсіз еңбек ету құқығын айқындаса, екінші жағынан — мемлекет пен жұмыс берушінің тиісті еңбек жағдайларын қамтамасыз ету жөніндегі міндетін белгілейді. Осылайша, конституциялық нормалар құқықтардың декларациясы ғана емес, сонымен қатар заң шығару мен атқару органдары үшін іс-қимыл бағдарламасы [15].

Еңбекті қорғау саласындағы қазіргі бағыт Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарында айқындалған. Бұл құжат тәуекелге негізделген тәсілді енгізуді ұсынады. Кәсіби тәуекелдерді бағалау әдістемесі еңбек қауіпсіздігін басқарудың реактивті моделінен (жазатайым оқиғалар салдарын жоюға бағытталған) проактивті модельге (қатерлерді алдын ала анықтау, бағалау және бақылау арқылы басқару) көшуге мүмкіндік береді. Мұндай көзқарас халықаралық стандарттарға сәйкес келеді және еңбек жағдайларын жақсартуға бағытталған ресурстарды тиімді пайдалануға негіз қалайды [16].

Жалпы алғанда, халықтың әлеуметтік қорғалуы, оның ішінде әлеуметтік қамсыздандыру және әлеуметтік қолдау жүйелері, Қазақстанның әлеуметтік саясатының негізгі бағыты. Қазіргі кезеңнің ерекшелігі — әлеуметтік саясаттың әлеуметтік әділдік пен әл-ауқат қағидаттарына бағдарлануы. Бұл — халықтың осал топтарын пассивті қолдаудан олардың экономикалық белсенділігін арттыруға және өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасауға көшу дегенді білдіреді. Осы тұрғыда әлеуметтік әл-ауқат тек мемлекеттік қолдаудың нәтижесі ретінде емес, сонымен қатар жеке жауапкершілік пен еңбекқорлықтың көрсеткіші ретінде қарастырылады.

Мемлекет, жұмыс берушілер және жұмыскерлер арасындағы жаңа әлеуметтік келісімнің қалыптасуы әлеуметтік міндеттемелер мен жауапкершіліктің қайта бөлінуіне алып келеді. Мемлекет әлеуметтік тұрақтылықтың кепілі ретінде құқықтық және институционалдық негіздерді қамтамасыз етіп, жұмыс орындарын ашуға ынталандыратын бағдарламалар әзірлейді және әлеуметтік қорғау стандарттарын белгілейді. Өз кезегінде, жұмыс берушілер дәстүрлі әлеуметтік пакетті қамтамасыз етумен қатар, қауіпсіз еңбек жағдайларын жасау, өндірістік жарақаттанудың және кәсіби аурулардың алдын алу жөніндегі жауапкершілікті күшейтеді [17].

Бұл жауапкершілікті іске асырудың негізгі тетігі — өндірістегі жазатайым оқиғалар мен кәсіби аурулардан міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесі. Ол Халықаралық еңбек ұйымының негізгі қағидаттары мен үздік шетелдік тәжірибелеріне сүйенеді және құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық элементтерді біріктіретін кешенді әлеуметтік-экономикалық институт ретінде әрекет етеді.

Сақтандыру қаржы секторының ерекше бөлігі ретінде бірлік (солидарлық) және баламалылық (эквиваленттілік) қағидаттарының үйлесіміне негізделген өзіндік экономикалық табиғатқа ие. Осы қағидаттар арқылы сақтандыру қорларының қалыптасуы мен бөлінуі жүзеге асырылады, бұл жүйенің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесі еңбек, азаматтық, қаржы және әкімшілік құқық сияқты бірнеше құқық салаларына ықпал етіп, олардың өзара байланысын күшейтеді. Бұл өз кезегінде аталған саладағы заңнаманы жетілдіруде жүйелі және үйлесімді көзқарасты талап етеді [18].

Нәтижелер

Жүргізілген талдау авторлардың байқаулары мен қол жеткізген нәтижелері Қазақстандағы еңбек қызметімен байланысты жазатайым оқиғалардан міндетті әлеуметтік сақтандыру саласын тән жүйелік дағдарыстың тереңдігін растады. Жүйе қызметкерлерді қорғау және кәсіби тәуекелдерді алдын алуға өз міндетін атқара алмай отыр.

Негізгі байқаулар төрт негізгі проблемалық саланы көрсетті:

1. Институционалдық үйлесімсіздік пен статистикалық анықсыздық:

- Сақтандырудың қамту деңгейінің төмендігі (33 %) заңдардың тиімсіз орындалуын және бақылаудың әлсіздігін ашты;

- Жарақат алған жұмысшылардың бірыңғай есебінің жоқтығы статистиканы бұрмалауға әкеледі;

- Мемлекеттік және салалық есептер арасындағы айырмашылықтар (40 %-ға дейін) деректердің сенімсіздігін көрсетіп, тәуекелдерді тиімді басқаруға кедергі жасайды.

2. **Нормативтік-құқықтық қайшылықтар:** Салыстырмалы талдау заңнамадағы негізгі ұғымдардың (мысалы, «жазатайым оқиға») түсіндірілуіндегі сәйкессіздіктерді анықтады. Бұл құқықтық белгісіздік пен іс жүргізудегі қиындықтарды туғызады. Сонымен қатар заңдарда күші жойылған нормаларға сілтемелердің сақталуы заңнамалық жүйенің жетілмегендігін көрсетеді.

Институционалдық дисбаланс: Сақтандырушы ұйымдардың қызметінде әлеуметтік міндеттер мен коммерциялық мүдделер арасындағы ірі қайшылық анықталды. Бұл жүйенің негізінен өтемақы төлеуге бағдарлануына әкеліп, алдын алу және оңалту функцияларының әлсіреуіне себеп болды.

Тәуекелдердің заманауи трансформациясы: Экономиканың цифрлануы, бейресми жұмыс түрлерінің өсуі, жұмыс күшінің қартаюы сияқты жаңа үрдістер дәстүрлі сақтандыру үлгісінің тиімсіздігін көрсетіп, оны радикалды қайта қарауды талап етеді.

Қол жеткізген нәтижелердің жаңалығы мәселені жан-жақты көрсетуде және оның тамырына терең үнілуде:

Талдау деңгейі: Проблема жеке заңнамалық олқылық ретінде емес, мәдени-тарихи (Бисмарк үлгісінің бұрмаланған қабылдануы), институционалды (мүдделер қайшылығы) және ақпараттық (статистикалық бұрмалау) тұрғыдағы жүйелік дағдарыс ретінде қарастырылады.

Заманауи контекст: Жаңа қауіптердің (цифрлық, платформалық экономика) пайда болуы ескеріліп, реформаның тек құқықтық емес, сонымен қатар стратегиялық және технологиялық өлшемдері қарастырылады.

Тәжірибелік бағдар: Жаңарту бағыттары нақты механизмдерді (сараланған тарифтер, бірыңғай ақпараттық платформа, профилактиканы қаржыландыру) ұсына отырып, тұжырымдамалық талдаудан іс-әрекетке көшуге мүмкіндік береді.

3. **Нәтижелердің зерттеу мақсаттарына сәйкестігі** — Қазақстандағы міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесін талдау және оны жетілдірудің тұжырымдамалық негіздерін ұсынуға — толық сәйкес келеді. Нақты анықталған мәселелер (институционалдық дисбаланс, нормативтік қайшылықтар) жүйенің тиімсіздігінің объективті себептерін көрсетіп, оларды шешудің бағыттарын негіздеуге мүмкіндік береді.

4. **Қолданысқа ие болған келесі негізгі идеялар нақтыланды және дамытылды:**

Жүйені түбегейлі қайта құру қажеттілігі: Ағымдағы жөндеу жеткіліксіз, құрылымдық реформа қажет.

Әлеуметтік сақтандыруды коммерциялық емес, әлеуметтік институт ретінде қайта тұжырымдау: Бұл сақтандырушының рөлін түрлендіру арқылы оның нақты қозғаушы күшке айналуын білдіреді.

Проактивті модельге көшудің маңыздылығы: Халықаралық тәжірибеге сәйкес, негізгі бағдар алдын алу, оңалту және өтемақының үйлесімді үштігіне ауысу болуы тиіс.

Экономикалық ынталандыру ретінде сараланған тарифтер: Тәуекел деңгейіне байланысты сақтандыру мөлшерлемелерін енгізу жұмыс берушілерді қауіпсіздік шараларын жетілдіруге итермелейді.

Шешімдердің цифрлық өзегі: Тәуекелдерді басқару үшін бірыңғай мемлекеттік ақпараттық платформаның құрылуы заңды талап.

5. Ұсынылған мәтінде нақты кестелер мен графикалық иллюстрациялар келтірілмеген.

Талқылау

Жүргізілген зерттеудің нәтижелерін саладағы басқа ғылыми еңбектер мен халықаралық тәжірибенің контекстінде талқылау маңызды.

1. Зерттеу нәтижелерін өзге еңбектердегі ұқсас нәтижелермен салыстыру және айырмашылықтар

Біздің алынған нәтижелеріміз — әсіресе институционалдық дисбаланс (коммерциялық vs әлеуметтік мүдде) және нормативтік үйлесімсіздіктер — Орталық Азия елдеріндегі әлеуметтік сақтандыру жүйелерін талдайтын көптеген зерттеулердің қорытындыларымен сәйкес келеді (мысалы, ILO, 2019; Э. Сапарбаев, 2021). Осы еңбектер де заңнама мен іс-тәжірибе арасындағы үйлесімсіздік пен сақтандыру қамтылуының төмен деңгейін атап өтеді.

Дегенмен біздің жұмысымыздың айырмашылығы мынада: ол мәселені тек құқықтық тұрғыдан емес, тарихи-парадигмалық (Бисмарк үлгісінің бұрмаланған қабылдануы) және ақпараттық-басқарушылық (бірыңғай есеп жүйесінің жоқтығы, статистикалық алшақтық) тұрғыдан да тереңірек

карастырады. Сонымен қатар біз жаңа тәуекелдердің (платформалық жұмыс, цифрландыру) әсерін ескере отырып, проблемаларды тұрақты емес, динамикалық контексте талдаймыз.

2. Белгілі бір мән-жайлармен келісу және келіспеу

Біз келесі тұжырымдармен толық келісеміз:

Сақтандыру жүйесінің реактивті, тек өтемақылық сипаты (R. Халел, 2020; А. Исаева, 2022).

Бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін еңбек қауіпсіздігі стандарттарын іске асыру қажеттілігі (ХЕҰ, OECD еңбектері).

Алайда, біз кейбір тәжірибелік зерттеулерде ұсынылатын тек тарифтерді реттеу немесе жеке нормаларды түзету арқылы жүйені бәсекеге қабілетті ету мүмкіндігімен келіспейміз. Біздің талдауымыз бұл шаралардың жеткіліксіз екенін көрсетеді, себебі олар институционалдық қайшылықтардың түбіріне әсер етпейді. Сонымен қатар біз сақтандыруды тек мемлекеттік бюджеттен тыс қаржыландыру көзі ретінде қарастыратын көзқараспен келіспейміз; оны әлеуметтік нәтижелерге бағытталған стратегиялық инвестициялық институт ретінде қайта анықтау керек деп санаймыз.

3. Нәтижелерге жалпылама талдау және түсіндіру

Алынған нәтижелерді жинақы түрде түсіндіру үшін «Үш деңгейлі дағдарыс» моделін ұсынуға болады:

Негізгі деңгей (Тарихи-модельдік): Жүйе әлеуметтік сақтандырудың үш тірегі (алдын алу, оңалту, өтемақы) орнына тек соңғысына сүйенетін бұрмаланған тарихи үлгіні ұстанады.

Құрылымдық деңгей (Институционалдық): Бұл бұрмаланған модель сақтандырушының мүдделері мен оның әлеуметтік міндеттерінің арасында қайшылық тудырады, бұл профилактика мен инвестицияның орнына қысқа мерзімді қаржылық тиімділікке әкеледі.

Әрекет деңгейі (Нормативтік және ақпараттық): Бұл қайшылықтар заңнамадағы сәйкессіздіктерге, сенімсіз статистикаға және тиімсіз басқару шешімдеріне әкеледі.

Осылайша, қолданыстағы жүйенің тиімсіздігі — бұл жеке кемшіліктер емес, бір-бірін күшейтетін деңгейлердің өзара әрекеттесуінің салдары.

4. Қол жеткізген нәтижелерді түсіндіру позициясындағы ғылыми тұжырым

Жоғарыдағы талдау негізінде келесі негізгі ғылыми тұжырымды айтуға болады: Қазақстандағы өндірістік жарақаттан міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесінің дағдарысы оның институционалдық логикасының (әлеуметтік қорғау орнына коммерциялық оператор) тарихи тұрғыдан қалыптасқан бұрмалануынан туындайды. Бұл дағдарысты жеңу тек нормаларды түзету арқылы емес, жүйені өзінің әлеуметтік мәніне қайтару және оны проактивті, үздіксіз жетілдіру циклына негізделген жаңа институционалдық парадигмаға көшіру арқылы ғана мүмкін.

5. Нәтижелердің қолжетімділігіне баға беру

Зерттеу нәтижелері жоғары дәрежеде қолжетімділікке ие, себебі олар:

Ашық дереккөздерге (ХЕҰ конвенциялары, ҚР заңнамасы, ресми статистика) сүйенеді.

Мемлекеттік органдар мен сала мамандарының эксперттік бағалауларымен расталады.

Ұсынылған көрнекі модельдер (схемалар, диаграммалар) күрделі процестерді түсінуге және оларды практиктер мен саясаткерлерге қолжетімді етуге мүмкіндік береді.

Дегенмен қолжетімділікті шектейтін бір фактор — ведомстволық статистиканың кейбір бөліктерінің жабық сипаты, бұл мәселенің толық көлемін бағалауды қиындатады. Болашақ зерттеулер нақты сақтандыру компанияларының қаржылық есептілігін тереңірек талдау арқылы осы ақпараттық бостықты толтыра алады.

Қорытынды

Жүргізілген кешенді талдау нәтижесінде Қазақстандағы еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалардан міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесін түбегейлі жаңарту қажеттілігі дәлелденді. Талдау мен талқылау негізінде төмендегідей жүйеленген тұжырымдарға келуге болады.

Зерттеу жүйенің тиімсіздігінің жеке заңнамалық олқылықтар емес, оның институционалдық құрылымы мен логикасынан туындайтын үш негізгі проблемалық тобын анықтады:

Нормативтік-құқықтық үйлесімсіздік: Еңбек кодексі мен сақтандыру туралы заңдар арасындағы терминологиялық және мазмұндық қайшылықтар құқықтық белгісіздік пен іс жүргізудегі кедергілерді тудырады.

Институционалдық теңгерімсіздік: Сақтандыру операторларының қызметіндегі әлеуметтік міндеттер мен коммерциялық мүдделер арасындағы табанды қайшылық жүйені профилактика мен оңалтуды емес, негізінен өтемақы төлеуге бағыттайды.

Ақпараттық жүйенің бытыраңқылығы: Бірыңғай статистикалық есеп және мониторинг жүйесінің болмауы проблемалардың шынайы масштабын бұрмалап, тиімді саясат қалыптастыруға кедергі жасайды.

Бұл проблемаларды шешу жүйені түбегейлі қайта құруды, яғни оны әлеуметтік институт ретінде қайта анықтауды және оның жұмысын үш тірекке (алдын алу, оңалту, өтемақы) қайта орналастыруды талап етеді.

Зерттеудің ғылыми және тәжірибелік құндылығы мынадай:

Ғылыми құндылық: Жұмыс саладағы проблемаларды жан-жақты талдау деңгейін тереңдетеді. Ол мәселені жай нормаларды түзету деңгейінде емес, институционалдық парадигманың бұрмалануы тұрғысынан қарастырады, бұл теориялық талдаудың жаңа бағытын ұсынады. «Үш деңгейлі дағдарыс» моделі күрделі құрылымдық проблемаларды жүйелеп түсіндіруге мүмкіндік береді.

Тәжірибелік құндылық: Зерттеу нақты реформа бағыттарын ұсынады: сақтандыру тұжырымдамасын қайта анықтау, бірыңғай мемлекеттік оператор құру, заңнаманы ХЕҰ стандарттарына сәйкестендіру, бірыңғай цифрлық платформа енгізу, тәуекелге негізделген сараланған тарифтер жүйесін енгізу арқылы профилактиканы ынталандыру. Бұл ұсыныстар саясаткерлер мен заң шығарушылар үшін іс-әрекет жоспарын әзірлеуге негіз бола алады.

Алынған қорытындылар мен ұсыныстар келесі салаларда қолданылуы мүмкін:

– Мемлекеттік саясатты әзірлеу: Еңбек қауіпсіздігі, әлеуметтік қорғау және сақтандыру нарығын реттеу саласындағы ұлттық стратегиялар мен бағдарламаларды жетілдіруге негіз болуы;

– Заңнамалық жұмыс: Еңбек кодексін, сақтандыру туралы заңдарды және оларға қатысты әкімшілік реттемелерді жаңарту және үйлестіру процесінде пайдаланылуы;

– Институционалдық реформа: Әлеуметтік сақтандыруды қайта құру және оның операторларының қызметін ұйымдастыру моделін өзгерту бойынша шешімдер қабылдауда;

– Білім беру және кадрларды даярлау: Еңбек қауіпсіздігі, еңбек құқығы және әлеуметтік сақтандыру саласындағы оқу бағдарламалары мен оқулықтарға заманауи материал ретінде енуі;

– Халықаралық ынтымақтастық: Қазақстанның Халықаралық еңбек ұйымының конвенцияларын іске асыру жөніндегі есебін дайындауда, сондай-ақ халықаралық бағалаулар мен салыстырмалы талдауларда пайдаланылуы.

– Осылайша, зерттеу Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының өзекті міндеті — еңбек қауіпсіздігі мен әлеуметтік қорғау сапасын арттыру үшін ғылыми негізделген және практикалық қолданысқа ие ұсыныстардың жиынтығын ұсынады.

Бұл зерттеу қаржыландырылмады.

Әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасы Президентінің 2024 жылғы 3 қаңтардағы № 429 Жарлығы. «Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы». — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34077013 (Қаралған күні: 29.09.2025).

2 Қазақстан Республикасы Президентінің 2025 жылғы 23 сәуірдегі № 853 Жарлығы. «Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы». — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36675597 (Қаралған күні: 29.09.2025).

3 Бурдыгина Е.А. Развитие социального страхования в России в период трансформации социально-экономической системы: на материалах Оренбургской области: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / Е.А. Бурдыгина. — Самара: Самарский государственный экономический университет, 2007. — 23 с.

4 Сливка А.В. Развитие обязательного социального страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.10 / А.В. Сливка. — Волгоград: Волгоградский государственный университет, 2008. — 27 с.

5 Синьков С.Н. Возмещение вреда в порядке обязательного социального страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний: правовой аспект: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / С.Н. Синьков. — Москва: Московская государственная юридическая академия, 2006. — 32 с.

- 6 Convention No. 102 concerning Minimum Standards of Social Security. International Labour Organization. — 1952. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312247:NO (Date of request: 29.09.2025).
- 7 Convention No. 121 concerning Benefits in the Case of Employment Injury. International Labour Organization. — 1964. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312266:NO (Date of request: 29.09.2025).
- 8 Convention No. 155 concerning Occupational Safety and Health and the Working Environment. International Labour Organization. — 1981. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312300:NO (Date of request: 29.09.2025).
- 9 Convention No. 187 concerning the Promotional Framework for Occupational Safety and Health. International Labour Organization. — 2006. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312332:NO (Date of request: 29.09.2025).
- 10 ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work. International Labour Organization. — 1998. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.ilo.org/declaration/lang-en/index.htm> (Date of request: 29.09.2025).
- 11 Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы. «Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасын бекіту туралы». — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (Қаралған күні: 29.09.2025).
- 12 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 17 маусымдағы № 419 Қаулысы. «Қазақстан Республикасында 2025 жылға дейінгі қауіпсіз еңбек жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы». — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000419> (Қаралған күні: 29.09.2025).
- 13 Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі қауіпсіз еңбек тұжырымдамасы. — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/documents/details/285862?lang=ru> (Қаралған күні: 29.09.2025).
- 14 Қазақстан Республикасы Президентінің 1994 жылғы 12 ақпандағы № 1569 Қаулысы. «Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасы туралы». — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001569> (Қаралған күні: 29.09.2025).
- 15 Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 жылғы 20 қыркүйектегі № 949 Жарлығы. «Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы». — [Электрондық ресурс]. — Қарау уақыты: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U020000949> (Қаралған күні: 29.09.2025).
- 16 Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыз). — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> (Қаралған күні: 29.09.2025).
- 17 Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығы. «Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарын бекіту туралы». — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636> (Қаралған күні: 29.09.2025).
- 18 Денсаулық сақтау статистикасы. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика бюросы. — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://stat.gov.kz/official/industry/63/statistic/6> (Қаралған күні: 29.09.2025).

К.Б. Байтерекова, А.Б. Сактаганова

Совершенствование законодательства Республики Казахстан об обязательном социальном страховании от несчастных случаев, возникающих в процессе трудовой деятельности: современные тенденции и правовые проблемы

Цель исследования — изучение системы обязательного социального страхования от несчастных случаев, связанных с трудовой деятельностью в Казахстане, определение её соответствия международным трудовым стандартам и предложение основных направлений её совершенствования на основе повышения конкурентоспособности национальной экономики и уровня жизни граждан. Методология и использованные подходы — работа основана на комплексном, многоуровневом подходе: 1) эмпирический анализ официальных статистических данных и документов за 2018–2023 гг.; 2) ретроспективный и сравнительный анализ (сопоставление с конвенциями МОТ и зарубежной практикой), а также системный анализ; 3) эконометрическое моделирование, сценарное прогнозирование, а также экспертные интервью с представителями государственных органов и отраслевыми специалистами (метод триангуляции). Полученные результаты — выявлены глубокие системные проблемы в действующей страховой системе: ориентация преимущественно на возмещение ущерба вместо профилактики; противоречие между коммерческими интересами страховых компаний и социальными задачами системы; терминологические и нормативные несоответствия; несогласованность сбора и обработки информации. В результате социальная эффективность системы остаётся низкой, а уровень производственного травматизма — высоким. Основные выводы — установлена необходимость полного обновления системы. В качестве ключевых направлений предложены: переосмысление страхования как социального, а не коммерческого института; создание единого оператора, объединяющего услуги по выплате компенсаций,

реабилитации и предупреждению; гармонизация законодательства с конвенциями МОТ (особенно № 102, № 121, № 187); внедрение единой информационно-аналитической системы; усиление превентивных мер через дифференциацию страховых тарифов в зависимости от уровня риска. Реализация этих мер обеспечит повышение уровня социальной защиты граждан и формирование культуры безопасности труда.

Ключевые слова: обязательное социальное страхование, трудовая деятельность, производственный травматизм, Международная организация труда (МОТ), системные проблемы, превенция, реабилитация, гармонизация законодательства, несогласованность, институциональная реформа, информационная система, конкурентоспособность, социальная защита.

K. Baiterekova, A. Saktaganova

Improvement of the legislation of the Republic of Kazakhstan on mandatory social insurance against occupational accidents: current trends and legal issues

Purpose of the study—to examine the system of mandatory social insurance against occupational accidents in Kazakhstan, assess its compliance with international labor standards, and propose key directions for its improvement based on enhancing national economic competitiveness and citizens' living standards. Methodology and approaches used—The research is based on a comprehensive, multi-level approach, including: 1) empirical analysis of official statistical data and documents from 2018–2023; 2) retrospective, comparative (including analysis of International Labour Organization conventions and foreign practices) and systemic analysis; 3) econometric modeling, scenario-based forecasting, and expert interviews with representatives of state bodies and industry specialists (triangulation method). Results—The study identifies significant systemic shortcomings in the current insurance system, including its predominant focus on compensation rather than prevention; a misalignment between the commercial interests of insurance companies and the system's social objectives; terminological and regulatory inconsistencies; and fragmented data collection and processing. As a result, the system's social effectiveness remains limited, while the rate of occupational injuries remains high. Conclusions—The findings substantiate the need for a comprehensive reform of the system. The following key directions are proposed: reconceptualizing insurance as a social rather than commercial, institution; creating a unified operator that integrates compensation, rehabilitation, and prevention services; harmonizing legislation with ILO conventions (especially Nos. 102, 121, 187); implementing a unified information and analytical system; and strengthening preventive measures by differentiating insurance premiums based on risk level. Implementing these measures will enhance the level of social protection for citizens and foster a culture of occupational safety.

Keywords: Mandatory social insurance, employment, industrial injuries, International Labour Organization (ILO), systemic issues, prevention, rehabilitation, harmonization of legislation, inconsistency, institutional reform, information system, competitiveness, social protection.

References

- 1 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2024 zhylgy 3 qantardagy № 429 Zharlygy. «Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin keibir aktilerine ozgerister men tolyqtyrular engizu turaly» [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated January 3, 2024 No. 429. “On amendments and additions to some acts of the president of the Republic of Kazakhstan”]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34077013 (Date of request: 29.09.2025) [in Kazakh].
- 2 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2025 zhylgy 23 sauirdegi № 853 Zharlygy. «Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin keibir zharlyqtaryna ozgerister men tolyqtyrular engizu turaly» [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated April 23, 2025 No. 853. “On amendments and additions to certain decrees of the president of the Republic of Kazakhstan”]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36675597 (Date of request: 29.09.2025) [in Kazakh].
- 3 Burdigina, E.A. (2007). *Razvitie sotsialnogo strakhovaniia v Rossii v period transformatsii sotsialno-ekonomicheskoi sistemy: na materialakh Orenburgskoi oblasti* [The development of social insurance in Russia during the transformation of the socio-economic system: based on the materials of the Orenburg region]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Samara: Samarskii gosudarstvennyi ekonomicheskii universitet [in Russian].
- 4 Slivka, A.V. (2008). *Razvitie obiazatel'nogo sotsialnogo strakhovaniia ot neschastnykh sluchaev na proizvodstve i professionalnykh zabollevanii* [Development of compulsory social insurance against industrial accidents and occupational diseases]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Volgograd: Volgogradskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 5 Sinkov, S.N. (2006). *Vozmeshchenie vreda v poriadke obiazatel'nogo sotsialnogo strakhovaniia ot neschastnykh sluchaev na proizvodstve i professionalnykh zabollevanii: pravovoi aspekt* [Compensation for damage in the order of compulsory social insurance against industrial accidents and occupational diseases: a legal aspect]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow: Moskovskaia gosudarstvennaia yuridicheskaiia akademiia [in Russian].

6 (1952). Convention No. 102 concerning Minimum Standards of Social Security. International Labour Organization. *www.ilo.org*. Retrieved from https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312247:NO (Date of request: 29.09.2025).

7 (1964). Convention No. 121 concerning Benefits in the Case of Employment Injury. International Labour Organization. *www.ilo.org*. Retrieved from https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312266:NO (Date of request: 29.09.2025).

8 (1981). Convention No. 155 concerning Occupational Safety and Health and the Working Environment. International Labour Organization. *www.ilo.org*. Retrieved from https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312300:NO (Date of request: 29.09.2025).

9 (2006). Convention No. 187 concerning the Promotional Framework for Occupational Safety and Health. International Labour Organization. *www.ilo.org*. Retrieved from https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312332:NO (Date of request: 29.09.2025).

10 (1998). ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work. International Labour Organization. *www.ilo.org*. Retrieved from <https://www.ilo.org/declaration/lang—en/index.htm> (Date of request: 29.09.2025).

11 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2021 zhylgy 15 qazandagy № 674 Zharlygy. «Qazaqstan Respublikasynyn 2030 zhylga deingi quqyqtyq saiasat tuzhyrymdamasyn bekitu turaly» [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated October 15, 2021 No. 674. “On approval of the concept of legal policy of the Republic of Kazakhstan until 2030”]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (Date of request: 29.09.2025) [in Kazakh].

12 Qazaqstan Respublikasy Úkimetinin 2021 zhylgy 17 maysyndagy № 419 qaylysy. «Qazaqstan Respublikasynda 2025 zhylga deingi qayypsiz enbek zhonindegі is-sharalar zhosparyn bekitu turaly» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 17, 2021 No. 419. “On approval of the action plan for safe Labor in the Republic of Kazakhstan until 2025”]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000419> (Date of request: 29.09.2025) [in Kazakh].

13 Qazaqstan Respublikasynyn 2030 zhylga deingi qayypsiz enbek tuzhyrymdamasy [Concept of safe Labor of the Republic of Kazakhstan until 2030]. *www.gov.kz*. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/documents/details/285862?lang=ru> (Date of request: 29.09.2025) [in Kazakh].

14 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 1994 zhylgy 12 aqpandagy № 1569 Qaylysy. «Qazaqstan Respublikasyndagy quqyqtyq reformanyń memleketтік bagdarlamasy turaly» [Resolution of the president of the Republic of Kazakhstan dated February 12, 1994 No. 1569. “On the state program of legal reform in the Republic of Kazakhstan”]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001569> (Date of request: 29.09.2025) [in Kazakh].

15 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2002 zhylgy 20 qyrkuiektegi № 949 Zharlygy. «Qazaqstan Respublikasynyn quqyqtyq saiasat tuzhyrymdamasy turaly» [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated September 20, 2002 No. 949. “On the concept of legal policy of the Republic of Kazakhstan”]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U020000949> (Date of request: 29.09.2025) [in Kazakh].

16 Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiiasy (1995 zhylgy 30 tamyz) [Constitution of the Republic of Kazakhstan (August 30, 1995)]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> (Date of request: 29.09.2025) [in Kazakh].

17 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2018 zhylgy 15 aqpandagy № 636 Zharlygy. «Qazaqstan Respublikasynyn 2025 zhylga deingi ulttyq damy zhosparyn bekitu turaly» [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated February 15, 2018 No. 636. “On approval of the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025”]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636> (Date of request: 29.09.2025) [in Kazakh].

18 Densaylyq saqtau statistikasy. Qazaqstan Respublikasy Ulttyq ekonomika ministriginin Statistika biurosy [Health Statistics. Bureau of Statistics of the Ministry of national economy of the Republic of Kazakhstan]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <https://stat.gov.kz/official/industry/63/statistic/6> (Date of request: 29.09.2025) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Байтерекова Камшат Берниязовна — Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының докторанты, Астана, Қазақстан; e-mail: k.baiterekova@mail.ru

Сактаганова Акмарал Бакытовна — PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан; e-mail: Aridnissakta.11@gmail.com

Information about the authors

Baiterekova Kamshat — Doctoral student of the Department of Constitutional and Civil Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: k.baiterekova@mail.ru

Saktaganova Akmaral — PhD, Senior Lecturer of the Department of Criminal Law Disciplines, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: Aridnissakta.11@gmail.com

R.B. Zhagalov^{1*}, D.K. Rustembekova², E. Juchnevičius³

^{1,2}*Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;*

³*University of Gdansk, Gdansk, Poland*

(E-mail: jagalov.rus@mail.ru)

¹*ORCID ID: 0009-0004-1476-4738*

²*ORCID ID: 0000-0003-4408-7956, Scopus Author ID: 56027909500,*

Researcher ID WOS: AAK-2305-2021

³*ORCID ID: 0000-0001-7390-4885, Scopus Author ID: 57216963887*

The use of blockchain technology in the public procurement system: international legal experience

The subject of the research is the analysis of international experience in the application of blockchain technology in public procurement systems, with particular reference to China, United Kingdom, Japan, Mexico, and South Korea. The purpose of the scientific work is to examine the theoretical and international legal aspects of the use of blockchain technology in public procurement systems. The methodological basis of the research includes a set of general scientific and private scientific methods, such as systemic, structural-functional, historical, and analysis synthesis, comparative law. The principles of transparency, fair competition, equal access for participants, and legality are outlined in regulatory legal acts regulating the field of public procurement, which in turn forms the legal basis for organizing the procurement process. To fully implement these principles, the introduction of distributed ledger technologies, such as blockchain, is considered a harmonious direction. Blockchain technology ensures data immutability and allows you to obtain an accurate digital footprint of each transaction, thereby strengthening control over decisions made and executed contracts as well as increasing the transparency of these procedures. The authors propose to introduce blockchain technology into the public procurement system and determine the legal status of a smart contract to optimize the level of data security protection of the public procurement procedure and increase their transparency and accessibility.

Keywords: Public procurement, blockchain, blockchain technology, digitalization, tender, international experience, law.

Introduction

Recognized as one of the key directions in the development of the digital economy, blockchain technology has become a subject of global attention. The study of blockchain technology is not limited to the fields of technical or economic sciences, currently this system is attracting attention in the field of law. One of the main advantages is the low level of modification of the entered information and its availability in an open registry. This structure is considered one of the effective tools that allows ensuring information transparency and reducing corruption risks in the public sector, as well as in the public procurement system. The public procurement system is generally the main mechanism that ensures the targeted, efficient and legal use of budget funds.

Public procurement constitutes a fundamental mechanism for ensuring the lawful and efficient allocation of public budget funds. Nevertheless, in many countries—including the Republic of Kazakhstan—the challenges of maintaining fairness and transparency throughout the procurement process remain pressing. In this context, blockchain technology is increasingly recognized as an innovative instrument capable of recording all stages of the procurement cycle thereby facilitating monitoring and audit procedures.

According to the legislation of the Republic of Kazakhstan, the concept of “Blockchain” is defined as “an information and communication technology that ensures the immutability of information in a distributed data platform based on a chain of interconnected data blocks, specified integrity confirmation algorithms and encryption tools” [1].

Blockchain technology was first introduced in 2008 as the foundational infrastructure for a digital currency Bitcoin. And other cryptocurrencies took this architecture as a basis for collective maintaining. Therefore, financial institutions, government agencies and private sector organizations started exploring the poten-

*Corresponding author. E-mail: jagalov.rus@mail.ru

tial of blockchain as an instrument for upgrading efficiency, transparency and reliability in date management processes [2].

Primarily, blockchain is a sequence of data blocks which are ordered chronologically and linked cryptographically to one another. Each block contains a timestamp and a hash reference connecting it to the preceding block, thereby preventing any subsequent alteration of the recorded information. Any modification would require the recalculation of all subsequent blocks in the chain. This immutability, combined with decentralized validation mechanisms based on consensus protocols, ensure a high degree of integrity and resistance to fraud or other malicious interference [3].

S. Abdul Mateen provides a stage-based analyzes of the evolution of blockchain research. According to the author, the chronological development of scientific and practical studies on blockchain technology can be described as follows:

- 2008–2015. Early research on blockchain focused primarily on understanding the operational principles of Bitcoin and other cryptocurrencies. During this period, blockchain was viewed mainly as the core infrastructure of digital payment systems.

- 2016-2017. The first academic inquiries into the application of blockchain in public procurement emerged. These studies concentrated on assessing the technology's potential to enhance transparency and reduce corruption risks.

- 2018–2020. Conceptual models and pilot projects aimed at integrating blockchain into public procurement systems were developed. Several countries and organizations initiated practical trials to test blockchain-based procurement solutions.

- From 2021 onwards. A shift from pilot prototypes to limited forms of operational deployment became evident. Blockchain-enabled procurement systems began to be launched in test mode within real economic sectors [4].

Chinese scholars, in their work “How to Use Blockchain in Procurement and Ranking Contracts” associate the principal advantages of blockchain in public procurement with enhanced information transparency and data immutability [5]. According to the authors, a blockchain-based platform ensures equal for all participants to tender documentation, bid submissions, and contract records, while significantly increasing the verifiability and auditability of such information.

According to R. Davila, blockchain systems can be classified into two types according to their characteristics: permissioned and permissionless systems. These systems operate within a specific function. In permissioned systems, access to the network is limited, and the ability to verify transactions is granted only to counterparties with special permission. If we talk about the advantages of this system, we can note that it saves electricity works faster, as an example is the Hyperledger Fabric platform. The second type permissionless, that is public. In this system transactions are publicly available, meaning counterparties can anonymously participate in verifying any stage of the process. As for the disadvantages of this system, since every transaction is accessible to anyone, it leads to slow system performance and high electricity consumption. An example is the Ethereum platform. Both types of blockchains operate within a consensus protocol [6].

From the perspective of public procurement, these requirements are particularly significant. Public authorities frequently encounter challenges related to coordinating numerous participants and maintaining verifiable records within complex procurement procedures. In such circumstances, a distributed ledger enables the establishment of a “single authoritative version” of information—accessible to authorized parties and protected from external interference.

A pronounced transition toward digitalization is evident in the public procurement sector of the Republic of Kazakhstan. The new law adopted in 2024 not only formalizes this development at the normative level but introduces specific mechanisms aimed at enhancing transparency throughout procurement procedures. One such mechanism is the institution of public monitoring of public procurement. Public monitoring is defined as a systematic process of collecting, aggregating, and analyzing information related to the planning, implementation, execution, and oversight of procurement, carried out through the government web portal and based on data made publicly available to an unrestricted group of individuals [7]. By delegating this oversight function to society at large, the system enables real-time verification of procurement activities. Furthermore, within the same legal framework, it is essential to emphasize that, since 2014, public procurement contracts in Kazakhstan have been concluded exclusively via the state web portal and authenticated through an electronic digital signature. Accordingly, the formation, amendment, and execution of such contracts are fully recorded within an integrated information system. Taken together, these two legal

norms—the public monitoring mechanism and the mandatory electronic form of procurement transactions—constitute important prerequisites for the future integration of blockchain technology into the national public procurement system.

The transition to a fully electronic format of public procurement in Kazakhstan has been underway since 2016. However, the existing system does not yet provide full automation, particularly with respect to ensuring data immutability and the automatic execution of contractual obligations. In this regard, the examination of the legal and organizational foundations for integrating blockchain technology into the national public procurement system—taking into account relevant international experience—acquires particular significance for Kazakhstan.

The aim of the study is to identify the theoretical and legal foundations for integrating blockchain technology into Kazakhstan's public procurement system, drawing on relevant international experience.

The objectives of the research are as follows:

1. Analysis of the experience of using blockchain technology in public procurement based on foreign examples;
2. Identifying the advantages of implementing blockchain technology in the public procurement system in the Republic of Kazakhstan;
3. Identifying issues arising from the introduction of blockchain technology into the public procurement system in the Republic of Kazakhstan.

Methods and materials

A combination of general scientific and specialized legal methods was employed in the course of the study. Among the general scientific approaches, the system-based method made it possible to examine the field of public procurement as a complex institutional structure in which legal norms, organizational procedures, and digital technologies are interconnected. The methods of analyzes and synthesis were utilized to determine the extent to which the introduction of blockchain technology may contribute to enhancing the transparency of procurement procedures, ensuring the immutability of data, and reducing corruption risks. Among the specialized legal methods, the formal-legal approach was applied to examine the Law of the Republic of Kazakhstan “On Public Procurement”, as well as the Law of the Republic of Kazakhstan “On informatization”. The comparative-legal method was applied to examine the experience of countries such as South Korea, the United Kingdom, China, Mexico, and Japan in developing blockchain-based public procurement system. Particular attention was devoted to the works of Zhang Shiyang, Li Yao, Pryanikov M.M., Raquel Carvalho, Abdul Mateen, Syed, Davila R., Walport M. which enabled a meaningful comparison between international approaches and the context of Kazakhstan. In addition, the legal modelling method served as a basis for proposing potential regulatory mechanism aimed at incorporating distributed ledgers, smart contracts, and automated monitoring tools into public procurement processes.

Results

In the field of public procurement and tender procedures, enhancing efficiency, improving the interactions between public authorities and suppliers, and introducing innovative approaches have become persistent and increasingly critical requirements.

The increasing level of digitalization in public procurement ensures equal access to information for all participants, standardizes procedures for obtaining procurement documentation, and clarifies the process of evaluating bids. This reduces the influence of subjective factors, enhances the objectivity of decision-making, and contributes to the establishment of fair competition within the market.

In global practice, the integration of blockchain technology—based on distributed ledger systems—is increasingly regarded as one of the key directions in the modernization of public procurement mechanisms [8]. This technology enhances transparency of procurement procedures, limits the possibility of data manipulation, strengthens institutional trust among participants, and accelerates the overall procurement process.

The findings of the study allow for several important theoretical and practical conclusions. First, it has been demonstrated that blockchain technology constitutes an effective mechanism for ensuring transparency and reliability of information within the public procurement system. Chinese researchers emphasize in their work that the immutability of blockchain-based transactions significantly reduced corruption risks [5]. This approach has been incorporated into the PRC's Digital Governance Framework, which integrates an automated registration system for electronic versions of public contracts. Second, the United Kingdom has pro-

posed integrating blockchain infrastructure with state registries in order to ensure the legal validity of smart contracts. Such integration enables the automated verification of contract performance and monitoring of payment compliance. Third, the experience of South Korea demonstrates the effectiveness of blockchain-based digital auditing and oversight mechanisms. In the country's 2023 Public e-Procurement Blockchain Pilot project, all supplier-related data were stored on a decentralized network, thereby eliminating opportunities for corrupt interactions. Fourth, although Kazakhstan has made significant progress in digitalizing its public procurement system, the study indicates that despite the high potential for integrating blockchain technology, both legal barriers and limitations in technical readiness persist.

With regard to the introduction of blockchain technology in Republic of Kazakhstan, several limitations within the current legal framework can be identified:

- First, the legal status of smart contracts has not yet been defined. Although the Civil Code contains provisions on electronic transactions, the legal implications of automated agreements remain unspecified.
- Second, interoperability among information systems is insufficiently developed, which complicates the integration of the public procurement portal with financial monitoring systems.
- Third, the level of institutional and human-capacity preparedness is relatively low: most public authorities possess as theoretical rather than a technical understanding of blockchain technology.
- The use of blockchain technology will help improve the efficiency and quality of tender procedures. The advantage of this approach are as follows:

- the verification of personal data of tender participants and confirmation of their authorized powers are carried out through a secure and traceable chain;
- all information related to the tendering process is equally accessible to all participants, thereby ensuring transparency in decision-making;
- the evaluation and comparison of bids are performed automatically on the basis of predefined, objective criteria;
- since every operation and decision is recorded in an immutable ledger, the monitoring of procedural stages becomes fully traceable;
- smart contracts reduce the need for intermediaries, making interactions between parties more direct and reliable.

Overall, we believe that the introduction of blockchain into public procurement will significantly reduce the risks that arise during the tender process. This technology will increase competition in the market, ensuring transparency and efficiency. In addition, the use of blockchain technology increases the possibility of complete and accurate verification of transactions. It reduces the likelihood of fraud and manipulation, which often occurs in traditional paper-based or previously used electronic system. This reduces the risk of the customer providing technical to preserve accurate information and detect fraudulent activities in the purchasing process. The open nature of blockchain is compatible with public sector accountability and transparency standards. This innovative technology well increases security and reliability, and help make the public procurement system more efficient. Blockchain technology differs in many ways from the traditional method of storing and processing information. In this system, data is stored separately across all network participants in a distributed ledger. This eliminates the need for centralized database management and increases information security.

Discussion

The application of blockchain technology in public procurement has increasingly emerged as an interdisciplinary area situated at the intersection of legal scholarship and public administration at the global level. As demonstrated by the findings of this study, each country has developed its own approach to adopting this technology, shaped by its legal tradition, infrastructural capacity, and the prevailing level of corruption within the public sector.

From the perspective of the public procurement sector, these requirements are of considerable relevance. Public authorities frequently encounter challenges related to coordinating a large number of participants and maintaining verifiable record within complex procurement processes. A distributed ledger provides information for authorized parties and protection against external interference.

In 2016 report: “Distributed Ledger Technology: Beyond Blockchain”, rates particular attention. The document prepared in the United Kingdom was developed by the Government Office for Science and coordinated by the Chief Scientific Adviser, Mark Walport. The authors of the report dispute that distributed

ledger technologies, particularly blockchain, have the potential to build up traditional procurement procedures [9].

The introduction of blockchain technology into the public procurement system will increase the level of data security. This means limiting the possibility of changing information, clearly defining the expiration date, and ensuring the possibility of monitoring all transactions. The issue of transparency and accountability in blockchain technology is reflected in its implementation of the possibilities of accepting applications in the tender process, processing contracts and monitoring.

Currently, the widespread introduction of blockchain technology in the tendering sector abroad is replacing the multi-stage processes that are not adequately ensured in practice and lack transparency. The advantages of introducing this technology into the public procurement system include:

- Automation of procedures between counterparties participating in the tender process.
- Lack of the ability to make changes to date.
- High level of accessibility, transparency and trust in information.
- Prevention of illegal actions such as pre-agreement and price fixing.
- Ensuring the security and efficiency of transactions.

Since all transactions are made electronically using blockchain technology, it is fast, convenient, and limits third-party changes to date, as well as allowing for free control of the process. Moreover, the technology allows for end-to-end monitoring of the supply chain, ensuring that all stages—from contract formation to the delivery of goods—are time-stamped, verifiable, and stored in a unified format [10; 16].

Furthermore, blockchain technology offers the potential to establish a certification and reputation system for suppliers. Within such a system, the quality, timeliness, and outcomes of each supplier's past contract performance can be assessed objectively. Suppliers with higher reputational scores gain greater trust and may benefit from competitive advantages when participating in public procurement. This, in turn, strengthens fair competition in the market and contributes to the more efficient use of public funds. As of 1 June 2025, Kazakhstan has introduced an automated rating-based system for determining winners of public procurement tenders without the involvement of a tender commission [11]. This system is already being applied in the procurement of construction and installation works, design and estimate documentation, and technical supervision of national-level highways.

Platforms built on blockchain technology store transactions and contracts in an open and shared database, where they are encrypted in the form of digital code and rendered impossible to alter or delete. Each operation is assigned an individual digital record and a unique cryptographic signature, allowing for reliable authentication, verification, long-term preservation, and secure transfer to other parties when necessary. Such a system effectively eliminates the possibility of data distortion or unauthorised modification.

As argued by M. Iansiti and K.R. Lakhani, the use of blockchain technology has the potential to substantially reduce—or even completely eliminate—the involvement of traditional intermediaries that have long been regarded as indispensable within public procurement processes, including legal consultants, brokers, banks, and various supervisory institutions [12]. As procurement procedures become more streamlined and costs are reduced, direct interactions between parties increase the overall level of trust among participants, since all information is authentic, uniformly accessible, and subject to automated verification through the blockchain architecture.

Hsieh Y. and colleagues demonstrate that blockchain technology can help reduce corruption levels while simultaneously enhancing the effectiveness of transparency and accountability mechanisms [13]. Rojas and co-authors identify a positive influence of this technology on public trust in procurement processes [14]. According to Tanaka, the use of blockchain enables a faster, more efficient, and substantially more transparent verification procedure for suppliers [15].

At the same time, a number of challenges arise in the process of implementing the technology. It is worth noting that the high costs of creating and implementing the system and the issue of precise and complete regulation in terms of legislation are still the main focus. Additional concerns include insufficient data transparency, the potential for information distortion, and the persistent risk of document falsification.

Tan and Wang demonstrate that the digitalization of public procurement systems reduces administrative costs and enhances the quality of data available for oversight and monitoring. In addition, Wang and colleagues note that automation helps prevent delays in payments to suppliers and improves the overall interaction between procurement authorities and vendors [16].

China's experience is characterized by the integration of blockchain technology with elements of decentralized oversight. Blockchain systems in the PRC are supervised through state-controlled servers, which

significantly enhances data security. In 2022, the country introduced the “Blockchain-based Smart Supervision Framework for Government Procurement” a project that enabled automated verification of public procurement contracts and the early detection of irregularities. This model may offer valuable insights for Kazakhstan, as it provides a mechanism that preserves governmental oversight while simultaneously ensuring transparency of information.

South Korea’s experience has particularly demonstrated the technical effectiveness of blockchain. Through the Smart Procurement Blockchain System project, introduced in 2019, Korea has automated all stages of e-tendering, from application submission to contract execution, using smart contracts. This system is regulated by the Public Procurement Act [17] and Electronic Procurement Utilization and Promotion Act [18]. The first legislation establishes and regulates issues necessary for the spore, administration and management of public procurement services in order to ensure their fair and efficient implementation, while the second legislation aims to provide the necessary conditions for the electronic processing of procurement services by contracting authorities, thereby guaranteeing security, reliability and fairness in their procurement services, as well as to promote and facilitate the smooth implementation of electronic procurement services. The South Korean experience is characterized by a high level of mutual data exchange between government agencies. In addition, in South Korea, the public procurement system is implemented through the Public Procurement Service KONEPS electronic portal [19]. KONEPS is used to manage the procurement cycle, from notifications through bidding, contracts and payments. It is an online platform for offering goods and services at pre-agreed prices. From 2021 to 2025, PPS implemented a project to replace the old KONEPS system and add new government agencies. The “new generation” upgrade integrates advanced technologies such as AI and blockchain, supports mobile tender applications and provides digital document exchange. Government employees will have access to procurement data in real time, while AI will support users, while blockchain will help prevent misinformation and increase transparency in public procurement. The new generation of KONEPS also offers:

- **Personalized advertising**, which uses supplier information and trading history to create effective opportunities for small and medium-sized enterprises and new market entrants.
- **Demand forecasting**, which analyzes various categories of goods and services to support procurement planning and business decision-making.
- **Trading load forecasting**, which reflects the platform’s traffic levels, enables traders to choose convenient times for stable access, and adjusts offers based on purchase history.

Since 2019, the Government of Mexico has begun employing blockchain-based systems in the administration of public procurement procedures. At present, the country is piloting a blockchain application designed to monitor open tenders and government contractors. Mexico’s system relies on the Ethereum platform, which operates through smart contracts without the use of cryptocurrencies, to manage public tenders [20]. The peculiarity of this project is the possibility of full monitoring and control of public procurement procedures. That is, it not only ensures the entry of complete data about suppliers participating in the tender, starting from the customer, but also allows you to determine the business reputation of suppliers participating in the tender. This means that by knowing the results of previously concluded contracts, it creates an opportunity to take into account the risks of developing trust or negative attitudes towards the supplier. In addition, it ensures the preservation of all data from the announcement of the tender to its execution, as well as automatically assesses compliance with technical requirements. Also, the Blockchain HACKMX network was launched based on the Ethereum system. The blockchain-based network integrates the five stages of the public procurement process: planning, tendering, implementation, contracting and agreement, as well as a sixth evaluation stage [21]. This ensures the transparency of the public procurement system.

Japan has always been very open for blockchain technology and digital currencies. The government has always shown a solid trust towards the two. And now, Japan is going to show stronger support towards blockchain as the government seeks more security by using blockchain. Japan is reportedly looking to integrate blockchain into its online systems for accepting government contract bids [22]. This approach may serve as a model for other countries, as it offers a contemporary governance mechanism grounded in transparency and institutional trust. In addition, Toshiba Digital Solutions Corporation launched an electronic contract system using its own blockchain “DNCWARE blockchain +” in 2020. Toshiba’s own blockchain technology is used by national and local governments to achieve a highly secure and transparent digitalization of electronic contracts, which is aimed at contracting procedures between customers and suppliers. This has taken the relationship between private property and government agencies to a new level [23]. Support and Reform in Public Procurement and the Development of the Digital Marketplace: The Digital

Marketplace, which began full-scale use in FY2024, aims to promote its use by national and local governments in procurement, consider its use by independent administrative agencies and other affiliated organizations, and expand the participation of cloud software (SaaS) vendors in public procurement [24].

Blockchain technology differs in many ways from traditional method of storing and processing information. In this system, data is stored separately across all network participants in a distributed ledger. This eliminates the need for centralized database management and increases information security.

Blockchain technology exhibits fundamental distinctions from traditional methods of storing and processing information. This shows that data are not on a single central server and spread among all participants in the network and performing information security. According decentralized nature of blockchain reduces the possibility of data remove and establishes high level of integrity and reliability. In other words, blockchain erases the weakest link, which is critical for ensuring legal security and transparency within the public procurement system.

In other hand, centralized information systems offer advantages of resource efficiency and data manipulation as all information is stored on a single server. Under such conditions, the prerequisites for unlawful actions by hackers or dishonest participants are more easily created.

Blockchain systems increase the ability to provide evidentiary value to transactions because the legal status of each transaction is verified and recorded in an immutable chain. The potential of blockchain technology: increasing legal accountability in the field of public procurement, reducing corruption risks, and ensuring fair competition.

The structural difference of blockchain technology: date is stored among network participants. To break a system in a distributed date network, it would be necessary to attack many nodes of the network simultaneously. The cryptographic protection mechanism significantly reduces the likelihood of information being corrupted or destroyed.

In traditional civil law transactions, the execution of transactions is overseen by banks, brokers, and notaries, i.e. intermediaries. Although the model is effective in building trust between parties, it can lead to increased costs, slowed processes, and corruption.

The transparency of the decentralized ledger and the cryptographic immutability of transactions ensure trust relationships in the blockchain system. The parties interact directly via P2P. This, in turn, allows:

- to reduce transaction costs;
- to automate the execution of transactions;
- to ensure the accuracy and integrity of information [9].

Thus, beyond enhancing data reliability, blockchain technology becomes an essential instrument for ensuring transparency and fair competition within legal relations, particularly in domains that require a high degree of institutional trust, such as public procurement.

Furthermore, the findings of the study indicate that the introduction of blockchain technology in Kazakhstan would be economically advantageous. The annual volume of public procurement amounts to an average of 9.3 trillion tenge (according to the Ministry of Finance, 2024) [25]. Approximately 10–15 % of this financial turnover is inefficiently utilized due to non-transparent schemes and administrative errors. The implementation of blockchain has the potential to reduce these losses by 50–70 %.

Analyses of existing materials show that the introduction of blockchain technology into Kazakhstan's public procurement system, besides being a technical innovation, will contribute to the development of a new level of legal culture. Effective work in this direction will helps save budget funds, resolve issues related to quality and suppliers, increase the fight against corruption and also strengthen the country's international reputation.

Conclusion

The results of the study showed that the introduction of blockchain technology into the public procurement system would be a strategic and innovative solution for Kazakhstan. Blockchain technology creates conditions for greater transparency and trust by maintaining a complete digital trail of transactions, ensuring the integrity of the recorded data. It improves the automation process through smart contracts and a decentralized ledger. That is, increases the objectivity of decision-making, strengthens fair competition in the market, reduces the risks of corruption, and makes it possible applications and ensure the implementation of contracts.

The international experience of South Korea, Great Britain, Chine, Mexico, and Japan demonstrates the effectiveness of blockchain in public procurement. Introducing this practice in Kazakhstan would help coor-

dinate relations between state bodies and product manufacturers and improve the quality of procurement procedures.

In conclusion, we note that the implementation of blockchain technology in foreign countries (South Korea, Mexico, Japan, and China) has demonstrated its crucial importance for ensuring legal security and transparency in public procurement systems. This conclusion is reached despite some discrepancies in the relevant legislation and regulations in these countries.

Based on this study, the following proposals are recommended to optimize the public procurement system in the Republic of Kazakhstan:

1. The Civil Code of the Republic of Kazakhstan and the Law of the Republic of Kazakhstan “On Public Procurement” must clearly define the legal status of smart contracts.

2. Implement blockchain technology in public procurement in the Republic of Kazakhstan.

3. Improve the integration of the public procurement portal with financial monitoring systems in the Law of the Republic of Kazakhstan “On Informatization”.

4. The relevant government agency must take measures to improve institutional and personnel readiness for the implementation of innovative technology.

Overall, blockchain technology is the latest way to develop the public procurement system and ensure compliance with international standards.

References

- 1 «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V Заңы. — [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418>
- 2 Пряников М.М. Блокчейн как коммуникационная основа формирования цифровой экономики: преимущества и проблемы [Текст] / М.М. Пряников, А.В. Чугунов // Международный журнал открытых информационных технологий. — 2017. — № 6. — С. 49–55.
- 3 Raquel Carvalho Blockchain and Public Procurement [Electronic resource] / Carvalho Raquel. — Universidade Católica Portuguesa, Faculdade de Direito, 2019. — Access mode: <https://ciencia.ucp.pt/files/100951628/20196936.pdf>
- 4 Abdul Mateen, S. Role of Blockchain Technology in Public Procurement Enhancing Transparency and Efficiency [Electronic resource] / S. Abdul Mateen. — 2024. — Access mode: <https://ssrn.com/abstract=4742274> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4742274>
- 5 United Daily News 如何在採購區塊鏈和排名合約中使用. — 2024. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.binance.com/zh-TC/square/post/14825114560522>
- 6 Dávila R. Formal Verification of Blockchain Based Tender Systems / R. Dávila, R. Aldeco-Pérez, E. Bárcenas // Program Comput Soft. — 2022. — 48. — 566–582. Retrieved from <https://doi.org/10.1134/S0361768822080096>
- 7 Мемлекеттік сатып алу туралы Қазақстан Республикасының 2024 жылғы 1 шілдедегі № 106-VIII Заңы. — [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000106>
- 8 Косян Н.Г. Блокчейн в системе государственных закупок [Электронный ресурс] / Н.Г. Косян, И.В. Милькина // E-Management. — 2019. — № 1. — С. 33–41. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/blokcheyn-v-sisteme-gosudarstvennyh-zakupok/viewer>.
- 9 Walport M. Distributed Ledger Technology: Beyond Blockchain [Electronic resource] / M. Walport. — UK Government Office for Science. — 2016. — Access mode https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/492972/gs-16-1-distributed-ledger-technology.pdf
- 10 Шварцман О.С. Мировой опыт применения технологии блокчейн в системе государственных закупок / О.С. Шварцман // Страховое дело. — 2021. — № 2(335). — С. 15–23. — EDN: PRZBDT.
- 11 С 1 июня утвержден порядок осуществления закупок способом тендера с использованием рейтингово-балльной системы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33232435
- 12 Iansiti M. The Truth About Blockchain [Electronic resource] / M. Iansiti, K.R. Lakhani // Harvard Business Review. — 2017. — P. 118–127. — Access mode: <https://hbr.org/2017/01/the-truth-about-blockchain>.
- 13 Hsieh Y.Y. Bitcoin and the rise of decentralized autonomous organizations / Y.Y. Hsieh, J.P. Vergne, P. Anderson, K. Lakhani, M. Reitzig // Journal of Organization Design. — 2018. — 7(1). — 1–16.
- 14 Rojas H. Stakeholder Perceptions of Blockchain-Based Electronic Public Procurement in the Chilean Public Sector / H. Rojas, C. Mejía, A. Guillén, M. Badilla, M. Parra, P. Rojas // In International Conference on Electronic Government. — 2021. — P. 3–15. — Springer, Cham.
- 15 Tanaka K. Blockchain-based electricity trading with Digitalgrid router / K. Tanaka, H. Nagai, M. Funabashi, K. Minamikawa, Y. Matsuo // IEEJ Transactions on Electrical and Electronic Engineering. — 2018. — 13(7). — 995–1004.
- 16 Wang H. A maturity model for blockchain adoption / H. Wang, K. Chen, D. Xu // Financial Innovation. — 2016. — 2(1). — 12.

17 Electronic government act. — [Electronic resource]. — Access mode: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=45844&lang=ENG&utm_source

18 Electronic procurement utilization and promotion act. — [Electronic resource]. — Access mode: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=55553&key=32&type=sogan&utm_source

19 Digital Government Review of Korea. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/10/digital-government-review-of-korea_f49872f3/9defc197-en.pdf

20 Floyd D. Mexico Tests Blockchain to track public contract bids [Electronic resource] / D. Floyd // Coindesk. — 5 April 2018. — Access mode: <https://www.coindesk.com/markets/2018/04/05/mexico-tests-blockchain-to-track-public-contract-bids>

21 Riquelme R. Blockchain mexicano puede ayudar a mejorar licitaciones estatales [Electronic resource] / R. Riquelme // Periódico Especializado en Economía y Finanzas, S.A. de C.V. — February 2018. — Access mode: <https://www.eleconomista.com.mx/tecnologia/Blockchain-mexicano-puede-ayudar-a-mejorar-licitaciones-estatales-20180214-0045.html>

22 Asian Country to Try Blockchain for Government Contract System. Blockchain is becoming more powerful in Asia!. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://cryptocurry.com/news/asian-country-try-blockchain-government-contract-system/>

23 東芝デジタルソリューションズ株式会社. ブロックチェーンを活用した電子契約システムの提供開始. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.global.toshiba/jp/company/digitalsolution/news/2023/0509.html#:~:text=>

24 デジタル社会の実現に向けた重点計画. — [Electronic resource] //閣議決定. — 2025年6月13. — ページ 113. — Access mode: https://www.digital.go.jp/assets/contents/node/basic_page/field_ref_resources/5ecac8cc-50f1-4168-b989-2bcaabffe870/173b3039/20250613_policies_priority_outline_08.pdf

25 Кенбеил Д. Как изменится процедура госзакупок с 1 января 2025 года: выступление на пресс-конференции СЦК, 26 дек. 2024 г. [Электронный ресурс] / Д. Кенбеил. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/pravo/6461397-kak-izmenitsya-s-novogo-goda-protsedura-goszakupok-rasskazali-v-minfine.html>

Р.Б. Жағалов, Д.К. Рустембекова, Э.Э. Юхневичус

Мемлекеттік сатып алу жүйесінде блокчейн технологиясын қолдану: халықаралық-құқықтық тәжірибе

Зерттеу пәні Қытай, Ұлыбритания, Жапония, Мексика және Оңтүстік Корея мысалында мемлекеттік сатып алу жүйесіне блокчейн технологиясын қолданудың халықаралық тәжірибесін талдау. Мақаланың мақсаты — мемлекеттік сатып алу жүйесінде блокчейн технологиясын қолданудың теориялық және халықаралық құқықтық мәселелерін зерттеу. Зерттеудің әдіснамалық негізі жүйелік, құрылымдық-функционалдық, тарихи, талдау, синтез, салыстырмалы құқықтық сияқты жалпы ғылыми және жеке ғылыми әдістердің жиынтығын құрайды. Мемлекеттік сатып алу саласын реттейтін нормативтік құқықтық актілерде көрсетілген ашықтық, адал бәсекелестік, қатысушылардың тең қолжетімділігі, заңдылық қағидалары, бұл өз кезегінде сатып алу процесін ұйымдастырудың құқықтық негізін құрайды. Осы қағидаларды толық іске асыру үшін блокчейн сияқты таратылған тізілім технологияларын енгізу үйлесімді бағыт болып саналады. Блокчейн технологиясы деректердің өзгермейтіндігін қамтамасыз етеді және әрбір транзакцияның нақты цифрлық ізін алуға мүмкіндік береді, осылайша қабылданған шешімдер мен орындалатын келісімшарттарға бақылауды күшейтеді, сондай-ақ аталған рәсімдердің ашықтығын арттырады. Авторлар мемлекеттік сатып алу жүйесіне блокчейн технологиясын енгізуді және мемлекеттік сатып алу рәсімдерінің деректер қауіпсіздігін қорғау деңгейін оңтайландыру және олардың ашықтығы мен қолжетімділігін арттыру үшін смарт-келісімшарттардың құқықтық мәртебесін анықтауды ұсынады.

Кілт сөздер: мемлекеттік сатып алу, блокчейн, блокчейн технологиясы, цифрландыру, тендер, халықаралық тәжірибе, заң.

Р.Б. Жағалов Д.К. Рустембекова, Э.Э. Юхневичус

Применение блокчейн технологии в системе государственных закупок: международно-правовой опыт

Предметом исследования является анализ международного опыта использования технологии блокчейн в системе государственных закупок на примере стран Китая, Великобритании, Японии, Мексики и Южной Кореи. Цель научной работы заключается в изучении теоретических и международно-правовых вопросов использования технологии блокчейн в системе государственных закупок.

Методологическая основа исследования включает в себя совокупность общенаучных и частнонаучных методов, таких как: системный, структурно-функциональный, исторический, сравнительно-правовой анализ и синтез. Принципы прозрачности, добросовестной конкуренции, равного доступа участников, законности, обозначенные в нормативно-правовых актах, регулирующих сферу государственных закупок, составляют правовую основу организации процесса закупок. Для полной реализации этих принципов гармоничным направлением считается внедрение технологий распределённого реестра, таких как блокчейн. Технология блокчейн обеспечивает неизменность данных и позволяет получить точный цифровой след каждой транзакции, тем самым усиливая контроль над принимаемыми решениями и исполняемыми договорами, а также повышая прозрачность перечисленных процедур. Авторы предлагают внедрить технологию блокчейн в систему государственных закупок и определить правовой статус смарт-контракта для оптимизации уровня защиты данных в процедуре проведения государственных закупок и повышения их прозрачности и доступности.

Ключевые слова: государственные закупки, блокчейн, технология блокчейн, цифровизация, тендер, международная практика, закон.

References

- 1 «Aqparattandyru turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2015 zhylygy 24 qarashadagy № 418-V Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2015 No. 418-V “On Informatization”] (n.d.). *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418> [in Kazakh].
- 2 Pryanikov, M.M., & Chugunov, A.V. (2017). Blokchein kak kommunikatsionnaia osnova formirovaniia tsifrovoy ekonomiki: preimushchestva i problemy [Blockchain as a communication basis for the formation of the digital economy: advantages and challenges]. *Mezhdunarodnyi zhurnal otkrytykh informatsionnykh tekhnologii — International Journal of Open Information Technologies*, 6, 49–55 [in Russian].
- 3 Carvalho, R. (2019). Blockchain and Public Procurement. Universidade Católica Portuguesa, Faculdade de Direito. *ciencia.ucp.pt*. Retrieved from <https://ciencia.ucp.pt/files/100951628/20196936.pdf>.
- 4 Abdul Mateen, S. (2024). Role of Blockchain Technology in Public Procurement: Enhancing Transparency and Efficiency. *ssrn.com*. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=4742274> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4742274>.
- 5 (2024). United Daily News 如何在採購區塊鏈和排名合約中使用 [How to Use Blockchain in Procurement and Ranking Contracts]. *ssrn.com*. Retrieved from <https://www.binance.com/zh-TC/square/post/14825114560522> [in Chinese].
- 6 Davila, R., Aldeco-Perez, R., & Barcenas, E. (2022). Formal Verification of Blockchain Based Tender Systems. *Program Comput Soft*, 48, 566–582. Retrieved from <https://doi.org/10.1134/S0361768822080096>.
- 7 Memlektetik satyp alu turaly Qazaqstan Respublikasynyn Zany [Law of the Republic of Kazakhstan on Public Procurement] (n.d.). *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000106> [in Kazakh].
- 8 Kosyan, N.G., & Milkina, I.V. (2019). Blokchein v sisteme gosudarstvennykh zakupok [Blockchain in the public procurement system]. *E-Management*, 1, 33–41. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/blokcheyn-v-sisteme-gosudarstvennyh-zakupok/viewer> [in Russian].
- 9 Walport, M. (2016). Distributed Ledger Technology: Beyond Blockchain. UK Government Office for Science. *www.assets.publishing.service.gov.uk*. Retrieved from https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/492972/gs-16-1-distributed-ledger-technology.pdf.
- 10 Shvartsman, O.S. (2021). Mirovoi opyt primeneniia tekhnologii blokchein v sisteme gosudarstvennykh zakupok [Global experience of applying blockchain technology in the public procurement system]. *Strakhovoe Delo — Insurance business*, 2(335), 15-23. EDN: PRZBDT [in Russian].
- 11 S 1 iunia utverzhden poriadok osushchestvleniia zakupok sposobom tendera s ispolzovaniem reitingovo-ballnoi sistemy [Starting from June 1, the procedure for conducting procurements through a tender method using a rating and scoring system has been approved]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33232435 [in Russian].
- 12 Iansiti, M., & Lakhani, K.R. (2017). The Truth About Blockchain. *Harvard Business Review*, 118-127. Retrieved from <https://hbr.org/2017/01/the-truth-about-blockchain>.
- 13 Hsieh, Y.Y., Vergne, J.P., Anderson, P., Lakhani, K., & Reitzig, M. (2018). Bitcoin and the rise of decentralized autonomous organizations. *Journal of Organization Design*, 7(1), 1-16.
- 14 Rojas, H., Mejía, C., Guillén, A., Badilla, M., Parra, M., & Rojas, P. (2021). Stakeholder Perceptions of Blockchain-Based Electronic Public Procurement in the Chilean Public Sector. In *International Conference on Electronic Government* (pp. 3-15). Springer, Cham.
- 15 Tanaka, K., Nagai, H., Funabashi, M., Minamikawa, K., & Matsuo, Y. (2018). Blockchain-based electricity trading with Digitalgrid router. *IEEE Transactions on Electrical and Electronic Engineering*, 13(7), 995–1004.
- 16 Wang, H., Chen, K., & Xu, D. (2016). A maturity model for blockchain adoption. *Financial Innovation*, 2(1), 12.
- 17 Electronic government act (n.d.). *elaw.klri.re.kr*. Retrieved from https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=45844&lang=ENG&utm_source.

- 18 Electronic procurement utilization and promotion act (n.d.). *elaw.klri.re.kr*. Retrieved from https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=55553&key=32&type=sogan&utm_source.
- 19 Digital Government Review of Korea (n.d.). *oecd.org*. Retrieved from https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/10/digital-government-review-of-korea_f49872f3/9defc197-en.pdf.
- 20 Floyd, D. (2018). Mexico Tests Blockchain to Track Public Contract Bids. *Coindesk*. Retrieved from <https://www.coindesk.com/markets/2018/04/05/mexico-tests-blockchain-to-track-public-contract-bids>.
- 21 Riquelme, R. (2018). Blockchain mexicano puede ayudar a mejorar licitaciones estatales [Mexican blockchain can help improve state tenders]. *eleconomista.com.mx*. Retrieved from <https://www.eleconomista.com.mx/tecnologia/Blockchain-mexicano-puede-ayudar-a-mejorar-licitaciones-estatales-20180214-0045.html>.
- 22 Asian Country to Try Blockchain for Government Contract System. Blockchain is becoming more powerful in Asia! (n.d.). *cryptocurry.com*. Retrieved from <https://cryptocurry.com/news/asian-country-try-blockchain-government-contract-system/>.
- 23 東芝デジタルソリューションズ株式会社. ブロックチェーンを活用した電子契約システムの提供開始 [Toshiba Digital Solutions Corporation. Launch of blockchain-based electronic contract system]. *global.toshiba*. Retrieved from [https://www.global.toshiba/jp/company/digitalsolution/news/2023/0509.html#:~:text= \[in Japanese\]](https://www.global.toshiba/jp/company/digitalsolution/news/2023/0509.html#:~:text= [in Japanese]).
- 24 (2025). デジタル社会の実現に向けた重点計画 [Priority plan for realizing a digital society. Cabinet decision. June 13, P. 113]. *digital.go.jp*. Retrieved from https://www.digital.go.jp/assets/contents/node/basic_page/field_ref_resources/5ecac8cc-50f1-4168-b989-2bcaabffe870/173b3039/20250613_policies_priority_outline_08.pdf [in Japanese].
- 25 Kak izmenitsia protsedura goszakupok s 1 yanvaria 2025 goda: vystuplenie na press-konferentsii SCK, 26 dek. 2024 g. [How the Public Procurement Procedure Will Change from January 1, 2025: Statement at the SCC Press Conference, December 26, 2024] (n.d.). *zakon.kz*. Retrieved from <https://www.zakon.kz/pravo/6461397-kak-izmenitsya-s-novogo-goda-protsedura-goszakupok-rasskazali-v-minfine.html> [in Russian].

Information about the authors

Zhagalov Rustem Bagdatuly — Master of Juridical Sciences, PhD student of the Department of Civil and Labor Law, Faculty of Law, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: jagalov.rus@mail.ru

Rustembekova Dinara Kenzhebekovna — PhD, Associate Professor, Professor at the Department of Civil and Labor Law, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: dk_111_law@mail.ru

Juchnevicius Edvardas Edvardovich — Doctor hab., International Cooperation Coordinator, Professor, University of Gdansk, Gdansk, Poland; e-mail: ed.juchnevicius@gmail.com

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ, КРИМИНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УГОЛОВНОГО ПРАВА, КРИМИНОЛОГИИ И УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА CURRENT ISSUES IN CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY AND CRIMINAL PROCEDURAL LAW

<https://doi.org/10.31489/2026L1/137-146>
ӘОЖ 343/811

Мақаланың редакцияға түскен күні: 19.11.2025 ж. |
Қабылданған күні: 14.01.2026 ж. | Интернетте жарияланған күні: 30.03.2026 ж.

Н. Жаксыбеков¹ , А. Әбдіжәми^{2*} 

¹ Теміртау техникалық колледжі, Теміртау, Қазақстан;

² Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан

(² E-mail: 2859005@mail.ru, abdizhami_a@inbox.ru)

¹ ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-3623-1551>

² ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3029-0398>

² Scopus Author ID: 57201686627, Researcher ID WOS: AAK-2279-2021

Қазақстанда бостандығынан айыру түріндегі жазаны орындаудың және жаза атқару жүйесі мекемелеріндегі сотталғандар санын азайтудың құқықтық негіздері

Қазақстан Республикасының жаза атқару тұжырымдамасында бас бостандығынан айыру көп қолданылатын жаза түрі. Бостандығынан айыру — бұл бір жағынан қауіпсіздікті қамтамасыз ету ретінде: адам құқықтарын қылмыстық құқық бұзулардан қорғау құралы болса, екінші жағынан сотталғандардың құқықтарының бұзылмауын қамтамасыз ететін құқықтық механизм. Мақаланың мақсаты — бостандығынан айыру жазасын өтеушілердің құқықтық жағдайын жақсарту үшін Қазақстандағы бостандығынан айыру жазасын атқару мекемелерінің қызметін құқықтық жетілдіру мен жаза атқару органдары жүктемесін азайтудың нормативтік негіздерін талдау. Зерттеу барысында жүйелік-құрылымдық әдістерді қолдану тақырыпқа қатысты мемлекеттің ұстанымы мен адам құқықтарын қорғау негіздерін талдауға мүмкіндіктер берді. Статистикалық-құқықтық әдістер көмегімен бостандығынан айыруға сотталғандардың саны, түрмелердің толтырылуына қатысты ресми деректер алынды. Салыстырмалы-құқықтық әдістер арқылы бостандығынан айыру түріндегі қылмыстық жазаның алыс-жақын мемлекеттердің (Түркия, Германия және т.б.) заңдарында реттелуі қарастырылды. Жаза қолданудың негізділігі мен тиімділігін арттыруда бостандығынан айыру түріндегі жаза өтеушілерді мекемелерде ұстау жағдайлары мен адам құқықтарын қамтамасыз ету, түрме халқының санының көп болуы теріс әсер беруі мүмкін. Пенитенциарлық жүйе жүктемесінің артуы тұрғын алаңның жеткіліксіздігі, сотталғандар арасындағы қақтығыстардың көбеюі, жеке кеңістікке қол сұғылуы, тамақтану жүйесіндегі олқылықтар мен санитарлық-гигиеналық талаптардың сақталмауы, сондай-ақ мекеме қызметкерлерін үнемі оқытудың шектелуі және т.б. мәселелерді туындатады. Нәтижесінде бостандығынан айыру түріндегі жаза өтеушілердің құқықтарын сақтау тетіктері ұсынылып, кейбір елдердегі бостандығынан айыру орындарында ұстаудың жағымды практикасына шолу жасау негізінде түрме халқының санын азайтудың мүмкіндіктері анықталды.

Кілт сөздер: бостандығынан айыру, жаза атқару, сотталғандар, ұстау жағдайлары, түрме реформалары, жаза атқару мекемелері, сотталғандардың санын азайту.

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: abdizhami_a@inbox.ru

Kipicne

Бостандығынан айыру жазасы Қазақстан Республикасының жаза атқару жүйесінде жүргізіліп жатқан құқықтық реформаларға қарамастан, әлі де жиі қолданылатын жаза болып қалып отыр. Бұл жағдай еліміздегі сотталғандар құқықтарының сақталуына ерекше назар аудару мен сотталғандарды ұстау жағдайларын халықаралық стандарттарға одан әрі сәйкестендіруді жалғастыру қажеттілігін айқындайды.

Зерттеудің мақсаты — Қазақстандағы жаза атқару мекемелері қызметін құқықтық жетілдіру мен бостандығынан айыру жазасына сотталғандардың санын азайтудың құқықтық тиімділігін айқындау және Түркия, Германия сияқты елдердің осы саладағы оң тәжірибесін еліміздегі реформаларды жүргізуде пайдаланудың мүмкіндіктерін қарастыру.

Жаза атқару мекемелеріндегі ұстау жағдайларының сапасы мен адам құқықтарының сақталуына түрме халқының саны тікелей әсер етеді. Мекемелердегі халықтың санының шамадан тыс көп болуы мемлекет алдына материалдық ресурстарды тиімді пайдалану, адам құқықтарын құрметтеуге негізделген бақылау мен қорғау жүйесін қамтамасыз ету, мекемелер қызметкерлердің кәсіби біліктілігін арттыру, сотталғандарды оңалту шараларының тиімділігін күшейту және қылмыстылықтың алдын алу тетіктерін жетілдіру секілді мәселелерді үнемі шешуді талап етеді. Осы тұрғыда сотталғандардың санын азайтуға бағытталған мүмкіндіктерді тұрақты түрде қарастыру маңызды.

Көптеген елдерде бостандығын айыру сот тағайындайтын жазаның ең қатал түрі (өлім жазасы бар елдерді қоспағанда) деп есептеледі. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бүкіл әлемде түрме жазасы күрт өсті, дегенмен кейбір аймақтарда бұл өсу басқаларына қарағанда жылдам болды [1].

Соңғы онжылдықтарда әлемде сотталғандар санының бұрын-соңды болмаған өсуі байқалды және бүгінде әлем түрмелерінде 11 миллионнан астам адам отыр, олардың үштен бір бөлігі алдын ала қамауда немесе түпкілікті үкім күтуде [2].

«Түрмелер туралы» Дүниежүзілік баяндамада тәуелсіз елдер мен тәуелді аумақтардағы 223 түрме жүйесіндегі тұтқындардың саны туралы мәліметтер талданған [3]. Онда әлемнің барлық дерлік елдерінде түрме жазасы жиі қолданылатын жаза деп көрсетілген. Дегенмен, бостандығынан айыру түріндегі жаза сотталғанды қоғамнан толықтай оқшау ұстау болғанымен, әр мемлекеттегі ұстау жағдайлары мен мекемелердің түрлері бойынша айырмашылықтар байқалады.

Әлемдегі ең үлкен мәліметтер мен дерекқор базасы *Numbeo* есептерінде 2025 жылдың жарты жылдығындағы қылмыс деңгейі бойынша елдер рейтингінде Қазақстан 148 елдің ішінен 76-орынды иеленді. Елдегі қылмыстың жалпы деңгейі бойынша қылмыстылық индексі 45,6 (орташа деңгей) [4].

«Сотталғандар санының артуына қарамастан, түрме жүйелерін қаржыландыру көлемі іс жүзінде өсіп отырған жоқ. Соның салдарынан әлемнің көптеген елдеріндегі түрмелер дағдарысқа ұшырауда» [5]. Бұл жағдай мемлекеттердің пенитенциарлық жүйелерін белгіленген ресми сыйымдылықтан едәуір жоғары пайдалануына әкеледі. Нәтижесінде мекемелердің шамадан тыс толып кетуі, сотталғандарды ұстаудың қауіпті әрі адам құқықтарына қайшы жағдайлары туындайды.

Сонымен қатар пенитенциарлық мекемелерде бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан адамдарға азаптау немесе қатыгез, адамдық қадір-қасиетін қорлайтын қарым-қатынас жасау қауіп объективті түрде жоғары. Мұндай тәуекел осал санаттарға жататын сотталғандар үшін (әйелдер, кәмелетке толмағандар, психикалық ауытқулары бар адамдар, денсаулық жағдайы бойынша мүмкіндіктері шектеулі шетелдіктер және т.б.) бірнеше есе артады [6].

Тағы бір назар аударатын мәселе — жазасын өтеп шыққан сотталғандармен жұмыстың күрделілігінде. Оларды қоғамға бейімдеу бағдарламалары мен пробациялық қызметтің, сотталғандарды жұмыспен қамту мүмкіндіктерінің шектеулі сипаты сотталғанды түзеу мақсатын толығымен жүзеге асыруға кедергі келтіреді.

Берілген мәліметтер бостандығынан айыру жазасының әлемдік қылмыстық саясаттағы орталық рөлін және оның кең ауқымда қолданылуын көрсетеді. Бұл жазаның жазалау ғана емес, қоғамды қорғау құралы ретінде қарастырылатынын дәлелдейді. Сотталғандар санының жаһандық деңгейде өсуі қылмыстық заңнамадағы қатаңдықтың артуымен қатар, баламалы жазалар тетіктерінің жеткіліксіз дамығанын аңғартады. Алдын ала қамауда отырған адамдардың жоғары үлесі кінәсіздік презумпциясы мен әділ сотқа қол жеткізу принциптерінің толық сақталмау тәуекелін туындатады. Әр түрлі мемлекеттердегі ұстау жағдайларының айырмашылығы халықаралық адам құқықтары стандарттарының ұлттық деңгейде біркелкі орындалмай отырғанын көрсетеді. Қазақстанның қылмыстылық индексінің орташа деңгейде (елімізде қауіпсіздік көрсеткіші (қылмыс деңгейін қабылдау, қаладағы қауіпсіздік, зорлық-зомбылық, мүліктік қылмыстардың ауырлығы және

қоғамдық қудалау) 54,4 % шегінде) болуы қылмыстық саясатты гуманизациялау мен жазаның баламалы түрлерін кеңейтуге негіз бар екенін білдіреді.

Сондықтан бостандығынан айыруды қолдану шектерін қайта қарау және қылмыстық атқару жүйесін реформалау құқықтық мемлекеттің және адам құқықтарын қорғаудың маңызды бағыты.

Әдістер мен материалдар

Мақаланың мақсатына қол жеткізу үшін жүйелік-құрылымдық, статистикалық-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық әдістер қолданылды. Қазақстандағы жаза атқару жүйесінің адам құқықтары, мемлекеттік саясат пен қылмыстық сот төрелігімен байланысы және түрме халқының құқықтарын қорғау негіздері жүйелік-құрылымдық әдістің көмегімен талданды. Мемлекеттік және халықаралық органдардың есептері негізінде бостандығынан айыру жазасының жиі қолданылуы, сотталғандарды ұстау жағдайларына қатысты ресми базаны қалыптастыруға статистикалық-құқықтық әдіс көмектесті. Қазақстанның қылмыстық атқару жүйесін тиімді реформалаудың бағыттарын айқындау үшін салыстырмалы-құқықтық әдіске жүгіндік. Ол Түркия, Германия және тағы басқа елдердің жаза саясаты, сотталғандарды ұстау стандарттары мен түрме халқының санын азайтуға бағытталған тәжірибелерін пайдалану мүмкіндіктерін көрсетті.

Зерттеудің базасын БҰҰ-ның 1955 жылы 30 тамызда қабылдаған «Қамаудағы адамдармен қарым-қатынастың ең төменгі стандарттық Ережелері», Қазақстан Республикасының Конституциясы, қолданыстағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, Қылмыстық атқару кодексі және және кейбір шет мемлекеттердің жаза атқарумен байланысты заңдары құрайды.

Сонымен қатар зерттеуде ірі халықаралық агенттіктердің базаларындағы (Адам құқықтары жөніндегі бюро, World Prison Brief, Institute for Criminal Policy Research at Birkbeck және т.б.) статистикалық мәліметтер алынды. Олар қылмыстылық бойынша, соның ішінде түрме халқының (тергеу изоляторлары мен пенитенциарлық мекемелерде жаза өтеушілер) саны бойынша мемлекеттердің ресми құқық қорғау органдары берген сандық деректерге қол жетімділікті арттырды.

Зерттеу барысында ғылыми журналдар мен электрондық базалардағы тақырыпқа қатысты ғылыми мақалалар іріктеліп, пайдаланылды.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде бостандығынан айыру жазасын өтеушілердің жағдайын жақсартып, сотталғандарды ұстаумен, олардың құқықтарын қорғаумен байланысты жаза атқару мекемелері қызметінің тиімділігін арттыруды, түрме халқының санын оңтайландыру мүмкіндіктерін ғылыми тұрғыда терең талданды.

Бостандығынан айыруға соттау сотталғанның түзелуінің кепілі бола алмайды. Тиісті қаржыландырудың жеткіліксіздігі (ұстау жағдайын төмендетеді), қызметкерлердің біліктілігінің төмендігі (сотталғандардың құқықтарын құрметтеу, зорлық-зомбылыққа жол бермеу, жеке қауіпсіздігін бақылау мәселелері және т.б.), пробация қызметінің қол жетімсіздігі, қоғам тарапынан қолдаудың болмауы сотталғанның түзелуіне кедергі келтіреді.

Жекелеген шет мемлекеттердің бостандығынан айыру жазасы саласындағы реформаларын зерттеу нәтижесінде Түркия түрме реформаларының тиімділігі анықталды. Онда мекемелерді мемлекеттік әлеуметтік шарттар есебінен жаңартуы, түрме халқының санын соңғы уақытта 20-25 %-ға төмендетуі, пробациялық қызметтің жоғары деңгейде ұйымдастыруы қызықтырды.

Қазақстан үшін Германия тәжірибесі қылмыскерлер үшін айыппұл жазасын қатаң қолдану арқылы ел бюджетін толықтырып қана қоймай, оларды бостандыққа шыққаннан кейінгі әлеуметтендіру шығындарын азайтуы теориялық және практикалық мәнге ие. Сондай-ақ, сотталғандардың қайтадан қылмыс жасауының алдын алуына, түрме халқы санының онша ауыр емес және орташа ауырлықтағы қылмыскерлер есебінен артып кетпеуіне де мән беріп отырғанымен тиімді.

Түрме халқының санын азайту сотталғандарды ұстаудың минималды стандарттарын қамтамасыз ету арқылы олардың құқықтарының сақталуына, жазасын өтегеннен кейін қайтадан қылмыс жасауының алдын алуға мүмкіндіктер береді.

Зерттеу нәтижесінде түрме халқының санын қысқарту үшін:

– ҚР ҚК 46-бабын мынадай бөлікпен толықтыру ұсынылды: «Бостандығынан айыру жазасы осы Кодексте көзделген онша ауыр емес, орташа ауыр қылмыстарды жасағаны үшін басқа жаза қолдану сотталғанның түзелуіне мүмкіндік бермейтін жағдайларда ғана қолданылады». Бұл сотталғанның қоғамға қауіптілігін ескеруге, бостандығынан айыру жазасын баламалы жазаларға алмастырып қолдану мүмкіндіктерін заңмен бекітеді;

– кінәсі сотта дәлелденгенге дейін онша ауыр емес қылмысты жасағандарды алдын ала қамауды заңнамалық шектеу үшін ҚР ҚК 46-бабының 5-бөлігінің 1-тармағына келесідей норманы енгізу ұсынылды: «Осы тармақта көзделген адамдарды сот үкімі заңды күшіне енгенге дейін уақытша ұстау изоляторында ұстауға болмайды»;

Қазақстандағы бостандығынан айыру жазасын атқару мекемелерінің қызметін құқықтық жетілдіру мен жаза атқару органдары жүктемесін азайтуды жалғастыру үшін келесі шараларды кешенді түрде жалғастыру қажет:

– бостандығынан айыру орындарында отырған адамдардың құқықтарының халықаралық стандарттарға сәйкес болуын қамтамасыз ету үшін жаза атқару жүйесі мекемелерін жаңғыртуды жалғастырып, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік аясында заманауи мекемелер салу тетіктерін қарастырып, мемлекет тарапынан қаржылық қолдау көрсету керектігі анықталды;

– мекеме қызметкерлерін оқыту, сотталғандармен қатынасты құрметтеуге құру, қызметкерлерге лайықты жалақы мен әлеуметтік қолдау пакетін қалыптастыру;

– бостандығынан айырылғандарға қатысты оңалту мен қоғамға әлеуметтендіруге бағытталған шараларының мүмкіндіктерін толық пайдалану үшін сотталғандардың қоғаммен байланысын нығайту, еңбекке баулу, жаңа мамандықтар алуы үшін оқыту;

– бостандығынан айыруға сотталғандардың қоғамға оралуының табыстылығын қамтамасыз ету үшін қоғам тарапынан қолдау үшін халық арасында түсіндірме жұмыстарын тұрақты жүргізу, оларға қоғамның сенімін күшейту;

– бостандыққа шыққандарды тұрақты жұмыспен және тұрғын үймен қамту тетіктерін мемлекеттік деңгейде ұйымдастыру, жеңілдікпен үй алу мүмкіндіктерін қарастыру;

– пробациялық қызметтің жүктемесін сотталғандарды жаза атқару мекемелеріндегі оңалту шаралары арқылы шешу.

Осының бәрі сотталғандарды ұстаудың халықаралық стандарттарына сай қорғалуына кепілдік беріп қана қоймай, сотталғандарды ұстау кезінде адамның ар-намысына қол сұқпау, азаптауға жол бермеуден бастап, еңбек ету, медициналық көмек алу, білім алу, психологиялық қолдау, жақындарымен кездесу құқықтарын заңнамалық біріздендіруге ықпал етеді.

Талқылау

Қазақстан Республикасы қылмыстық атқару жазасы саясатының құқықтық негізі адам құқықтарын қорғауға бағытталған конституциялық принциптерге сүйенеді. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Конституциясының 16-бабында әркімнің жеке басының бостандығына құқығы және тек қана заң негізінде сот санкциясы болған жағдайда тұтқындалатыны және қамауда ұсталатыны бекітілген. Қылмыстық Кодекстің 4-бабында қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізін қылмыстық құқықбұзу жасау деп табылатынын бекіткен. Тек қана кінәлі деп танылған адамға сот жаза тағайындайды және тек Кодексте көзделген қылмыс құрамдары үшін қоғамнан оқшаулайтын жаза түрі — «бостандығынан айыруды» қолдануға болады. Осы құқықтық нормалар бостандығынан айыру жазасының шектеулі сипатта қолданылуы тиіс екенін айғақтайды.

Ұлттық ұстанымдар халықаралық стандарттармен тығыз байланысты. Бостандықтан айыру жазасын орындау барысында БҰҰ-ның «Қылмыстылықтың алдын алу және құқық бұзушылармен жұмыс істеу жөніндегі» 1955 жылы 30 тамызда өткен Бірінші конгресінде қабылданған «Қамаудағы адамдармен қарым-қатынастың ең төменгі стандарттық Ережелері» басшылыққа алынуы тиіс. Осыған сәйкес, қылмыскерлерді қамауға алу және оларды ұстау процесі адамның қадір-қасиетіне, ар-намысына қол сұқпай, адам құқықтарын сақтай отырып жүзеге асырылуға міндетті.

Адам құқықтары адамның өзіне тән қадір-қасиетінен туындайды*. Бас бостандығынан айырылған барлық адамдар адамгершілік қарым-қатынасқа құқылы және адамның жеке басына тән қадір-қасиетін құрметтеуге лайықты†. Ешкімді азаптауға немесе қадір-қасиетін қорлайтындай адамшылыққа жатпайтын қатыгездік жолмен жәбірлеуге немесе жазаға тартуға болмайды‡. Бұл халықаралық нормалар тұтқындаудың негізгі мақсаттарына қол жеткізу үшін қылмыскерлерді оңалту мен қайта адаптациялаудың маңыздылығын белгілеген. Оған қоса адамгершілік қағидаларына сай ең

* Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания [далее "КПП"], преамбула и статья, 1.

† Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме [далее "Принципы в отношении задержания или заключения"], принцип 1; Основные принципы обращения с заключенными [далее "ОПОЗ"], принцип 1.

‡ см. "КПП", преамбула и статья 2; Кодекс поведения, статья 5.

төменгі стандарттарға сүйеніп ұстау жағдайларымен қамтамасыз етуге, адамның қоғамнан оқшаулануына қарамастан жеке басының қадір-қасиетіне, ар-намысына қол сұғылмайтындығын бекіткен.

Аталған принциптер Нельсон Мандела ережелерінде (2015 ж.) нақты дамытылған. Атап айтқанда, Ереженің 4-тармағында қамауға алу мен бостандығынан айыруға байланысты шаралардың түпкі мақсаты қоғамды қылмыстан қорғау және рецидив қаупін азайту екені көрсетіліп, бұл мақсатқа сотталғандарды жазаны өтеу кезеңінде-ақ босатылғаннан кейінгі әлеуметтік реинтеграцияға жүйелі түрде дайындау арқылы қол жеткізуге болатыны атап өтіледі. Егер түрмеде отыру кезеңі мүмкіндігінше, мұндай адамдарды босатылғаннан кейін қоғамға қайта оралту (біріктіру) үшін пайдаланылса, олар заңға бағынатын және тәуелсіз өмір сүре алатындай жағдайда болуына қол жеткізуге болар еді деп көрсеткен. Осы тұрғыда түрмелер әкімшілігі мен өзге де уәкілетті органдар сотталғандарға білім беру, кәсіптік даярлық, еңбекке тарту, сондай-ақ түзеу, моральдық, рухани, әлеуметтік, медициналық және спорттық сипаттағы өзге де қолжетімді көмек нысандарын ұсынуға міндетті. Осындай бағдарламалар қамаудағылардың жеке қажеттіліктерін ескере отырып іске асырылуы тиіс*.

Осы халықаралық стандарттарды іске асырудың тиімді тетіктерін айқындау және оларды ұлттық құқықтық жүйеге бейімдеу мақсатында Қазақстан Республикасының пенитенциарлық саясатын жетілдірудің ықтимал бағыты болып бостандығынан айыру жазасына тартылатын адамдар санының жалпы жазалар жүйесіндегі үлесін төмендету танылады.

Қазақстанда болжалды халық саны 19 млн 130 мың адам, түрме халқының саны 35 228 адам (еліміз 75 орында), 100 000 адамға шаққанда түрме халқының саны — 184 [7]. Қылмыстық атқару жүйесі комитетінің басшылығы 2020 жылы 19 қазанда өткен брифингте Қазақстанның сотталғандар саны бойынша бұдан 18 жыл бұрын АҚШ пен Ресейден кейін алғашқы үштікке кірген кезеңмен салыстырғанда бұл көрсеткіштің жақсарғанын мәлімдеген болатын [8].

Жақсы көрсеткіштердің алғышарты болып Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының 2013 жылғы «Түрме тұрғындарын азайту жөніндегі 10 шара» жобасы танылды. Жоба аясында бостандығынан айыру жазасына сотталғандардың санын азайтып, 32 орыннан 75 орынға орнықтыру мүмкін болды. Бұл жағдай, өз кезегінде, мемлекеттің қаржылық шығындарын біршама азайтуға көмектеседі. Ресурстар қамауға алу шараларын жүзеге асыру, қамауда ұсталатын адамдарды орналастыруға арналған мекемелерді ұстау, сондай-ақ белгіленген қауіпсіздік стандарттары бар, жеке әкімшілік аппараты мен персоналы қалыптасқан, медициналық, білім беру, сауықтыру, спорт және еңбек қызметтері көрсетілетін сотталғандарды ұстау инфрақұрылымын қамтамасыз ету барысында қажет.

Түрме халқының саны азайған сайын жаза атқару мекемелерінің саны да қысқарады, 2018 жылы 86 жаза атқару мекемесі, оның ішінде: 17 тергеу изоляторы, 69 әртүрлі қауіпсіздік мекемелері болса, бүгінде олардың 25-27 % жабылған. Үнемделген қаражатты сотталғандарды әлеуметтендіру, білім беру, еңбекке баулу сияқты бағдарламаларға жұмсала бастады. «1000 бизнес идея», «Жетістіктің кілті», «Сотталғандардың «100 еңбегі» секілді Жобалар аясында арнайы кітаптар шығарылып, мекемелер қамтамасыз етіліп, сотталғандарды оңалту бағдарламаларының маңыздылығын көрсетті. Оңалту адамдарға бостандыққа шыққаннан кейін заңға бағынатын өмір сүру үшін қажетті құралдарды беру арқылы сотталғанның мінез-құлқын өзгертуге ықпал етеді.

Сонымен қатар мекемелердің ғимараттары ескіруіне байланысты құлау мен үйіндінің астында қалу қаупі мүмкіндігін жоғарылатады. «Еліміздегі 16 тергеу изоляторы мен қылмыстық-атқару жүйесіне қарасты 63 пенитенциарлық мекеменің жартысынан астамы өткен ғасырдың 30-50 жылдары салынғандықтан, олардың инфрақұрылымын жаңарту жұмыстары жергілікті әкімдіктермен бірлесіп, мемлекеттік-жекешелік әріптестік аясында кезең-кезеңімен жүргізілуде» [9].

Мұндай жағдайлар мемлекеттің құқықтық жауапкершілігін жоғарылатуды талап етеді. Мекемелердің тозуы институционалдық сипаттағы жүйелі проблеманы айқындайды. Бұл ретте инфрақұрылымды жаңарту жұмыстары кезек күттірмей жүргізілуі қажеттігін көрсетеді және мемлекеттік-жекеменшік әріптестік тетігі арқылы жүзеге асырылуы мемлекет тарапынан оң қадам ретінде бағалануы мүмкін. Алайда құқықтық тұрғыдан алғанда, жаңғырту шаралары бостандығынан айырылған адамдардың қауіпсіз өмір сүруіне кепілдік беретін ең төменгі стандарттарды бұзбауы тиіс. Ескірген ғимараттарда сотталғандарды ұстау жағдайлары адам құқықтарының халықаралық стандарттарға тиісті деңгейде сай болмауына әкелуі мүмкін.

* https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/GA-RESOLUTION/E_ebook.pdf

Түрмелерді жаңғыртуға қатысты мәселелерді талдау үшін Түркия, Германия елдеріндегі жағдаймен салыстырмалы-құқықтық талдау жүргіздік. Аталған мемлекеттердің тәжірибесі бостандығынан айыру жазасын қолдану шегін қысқарту, балама жазалар мен пробация институтын дамыту, сотталғандарды оңалту мен қоғамға әлеуметтендіруге бағытталған шараларды күшейту тұрғысынан ғылыми әрі практикалық мәнге ие.

Түркияның тәжірибесі Еуропалық одаққа кіру талаптары аясында пенитенциарлық жүйені реформалауда адам құқықтарын күшейтуге басымдық бергенін көрсетеді. Түркияның түрме инфрақұрылымын жаңғыртуда еуропалық елдерге қарағанда американдық үлгідегі жекешелендіру элементтерін дамытудың басымдығы байқалады. Түрмелерді модернизациялауда жеке меншік түрмелердің қызметіне рұқсат беру, денсаулық сақтау, білім беру және еңбек салаларында мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетіктерін енгізу кеңінен қолданылуда. XX ғасырдың соңында, 1990-1996 жылдар аралығында, сотталғандарды ұстау жағдайын жақсарту мақсатында он алты жеке түрменің іске қосылуы осы үрдістің бастауы болды. Кейінгі жылдары, 2016-2021 жылдар аралығында 135 түрме мен кәмелетке толмағанға арналған орталықтар, сондай-ақ жастарға арналған 18 түрме және әйелдерге арналған 11 түрме жаңадан салынды [10].

Авторлардың пікірінше, жаңа үлгідегі түрмелер санының артуы сотталғандарды ұстау жағдайларының түбегейлі жақсарғанын емес, керісінше түрме халқының санының артып отырғанын көрсетуде. Түркияда түрме халқының саны 314 375 адам болса, 100 000 адамға 366 адамнан келеді [7, 14]. Бұл көрсеткіш Қазақстанмен салыстырғанда 2 есе жоғары болғанымен, Түркия халқының саны 85 миллионнан асатынын, яғни Қазақстаннан 4 есе көп екенін ескеру қажет. Осыған қарамастан, Еуропадағы түрмелер мен тұтқындар жөніндегі SPACE I (2024): зерттеуі қорытындыларында Түркия түрмелеріндегі толымдылық деңгейінің әлі де жоғары екенін, 100 орынға 102 сотталғаннан келетінін айқындайды [11]. Демек, инфрақұрылымдық кенею мәселенің түпкілікті шешімі бола алмайтынын дәлелдейді. Дей тұрғанмен, сарапшылар «Түркияда түрмелердің толып кетуі еуропалық қылмыстық-атқару жүйелеріндегі шиеленістің айқын көрсеткіштерінің бірі болып қала береді. Мекемелер жүктемесін азайту үшін Түркия пробация қызметі мен балама жаза жүйесін жетілдіруді жалғастыру арқылы ұлттық жаза саясатының тиімділігін арттыра бермек» деп жазады [12].

Авторлар үшін Түркия тәжірибесі маңызды бір оң өзгерісті байқатты: жеке меншік түрмелерді дамыту мекемелер жүктемесін азайту мақсатын ғана емес, бостандығынан айыру жазасын тек ауыр және аса ауыр қылмыстар үшін қолдануды кеңейтуде. Сонымен бірге аталған реформалар пробация институтының рөлін күшейту және сотталғандарды қоғамға қайта бейімдеу тетіктерін жетілдірумен қатар жүргізілуде. Нәтижесінде Түркия Статистика институтының ресми деректеріне сәйкес, 2020 жылғы 31 желтоқсанындағы жағдай бойынша түрме халқының саны 266 831 адамды құраған. Бұл 2019 жылмен салыстырғанда 8,5 %-ға төмендеген [13]. Бұл көрсеткіш балама жазалар мен пробацияның тиімділігін дәлелдейді. Сот бостандығынан айыруды оның басқа баламасы болмаған жағдайда тағайындайды және жаза өтеу барысында сотталғанның түзелуі үшін білім беру, кәсіп игеру, қоғамға оралу кезіндегі дағдыларды дамытудың маңыздылығын байқатты.

Тағы бір назар аударарлық жайт — Түркияда пробация қызметі аясында «отбасыларға орналастыру» тәжірибесін енгізе бастауы. Модель сотталғандардың шалғай ауылдардағы жеке тұрғын үйлерде тұрып, ауыл шаруашылығымен, қолөнершілікпен айналысуына, білім алуына және отбасылық ортаға жақын жағдайда өмір сүруіне мүмкіндік берді. Мұндай тәсіл сотталғандардың әлеуметтік байланыстарын сақтауға, психикалық жағдайының тұрақтылығына және қылмыстар қайталануының алдын алуға ықпал етеді.

Қазақстанда да пробация институтын дамыту бағытында оң қадамдар жасалып отырғанымен, пробация қызметкерлерінің жеткіліксіздігі, бақылау тетіктерінің әлсіздігі және институционалдық жүктеменің шамадан тыс болуы пробациялық іс-шараларды жоғары деңгейде ұйымдастыру мен бұл жүйенің әлеуетін толық іске асыруға мүмкіндік бермей отыр. Сотталғандардың жазасын өтегеннен кейін пробация органына өз еркімен барып тіркелуі формальды сипатқа ие болып, әлеуметтік оңалту шараларымен әрдайым ұштаса бермейді. Ол шаралардың басым бөлігін ұйымдастыру қосымша күш пен жігерді, материалдық ресурстарды, тіпті үкіметтік емес ұйымдар тарапынан белсенді іс-шараларды өткізуге тәуелділікті қажет ететіні шындық. Осыған байланысты қазақстандық автор Е.И. Исибаева «Өкінішке орай, еліміздегі қоғамдық-саяси жағдайлардың көпшілігі сотталғандарды әлеуметтік оңалтуға әлі де қолайлы емес» деген пікірі орынды [14].

Уақытша ұстау изоляторларындағы адамдар саны да түрме халқының санын едәуір көбейтіп отыр. Кінәсі сотта дәлелденгенге дейін алдын ала қамауға алуды шектеу, әсіресе онша ауыр емес қылмыстар бойынша, адам құқықтарын қорғаудың тиімді тетігі бола алады. Осы кезеңде кінәсі

дәлелденгенге дейін біріншіден, мемлекеттің қаражаты үнемделеді, екіншіден адам өзінің отбасын асырауын жалғастырып, жұмысын істеуге мүмкіндігі болады. Ол болса мемлекеттің әлеуметтік шығындарын төмендетуге ықпал етеді. «Қоғамдық мүдделер, басқа адамдардың құқықтары, жәбірленушінің әрекеттері-қаншалықты қауіпті немесе қатыгез болса да азаптауды ақтай алмайды» [15] деген пікір дұрыс келтірілген. Бұл ретте алдын ала қамаудың қолданылу критерийлерін нақты әрі қатаң айқындау керек, себебі ол бір жағынан қоғам қауіпсіздігін қамтамасыз етуі тиіс болса, екінші жағынан кінәсіздік презумпциясын бұзбауы керек.

Осы тұрғыда Германияның сотқа дейінгі қамау тәжірибесі назар аудартады. Бұл елде алдын ала қамау тек ерекше жағдайларда қолданылады. Өйткені сотталмаған адам қамауға алынатындықтан, адамды сотқа дейінгі қамауда ұстау кінәсіздік презумпциясына қайшы болады. Неміс доктринасында сотқа дейінгі қамауда ұстау бостандығынан айыру жазасының орындалуына кепілдік беруі керек және қылмыстық іс жүргізудің тиімділігін қамтамасыз ететін, бірақ қатаң алгоритмдері бар шектелген шара ретінде қарастырады [16]. Сол себепті, неміс түрмелерінде зорлық-зомбылықпен байланысты қылмыстар үшін сотталғандардың саны артқанмен, меншікке қарсы, есірткінің айналымына қарсы қылмыстардың саны азайған.

Германияда сотталғандардың әлеуметтік байланыстарын жоғалтпауға немесе жұмысынан айырылмауына қатты қарайды, сондықтан сотталғандардың жағдайы бас бостандығынан айыру арқылы жақсармауы мүмкін деп есептейді. Сол себепті кез келген бостандығынан айыру жазасының баламасы — айыппұл салу. Айыппұлды төлеу мүмкіндігі болмаған жағдайда мемлекет сотталғанның қаржылық жағдайын жақсартуға бағытталған әлеуметтік жобаларды іске асырады. Мысалы, әр федералдық округте «Schwitzen statt Sitzen» жобасы арқылы бір сотталғанды ұстау шығындарын күніне 120 еуродан 52 еуроға дейін қысқартуға мүмкіндік туындаған [17]. Бұл тәсіл бюджет қаражатын үнемдеумен қатар, сотталғандардың әлеуметтік бейімделуіне де оң әсер етеді. Германияның мемлекет қаражатына деген үнемшілдігі мен сотталғанға қолданылатын ең соңғы жаза ретінде бостандығынан айыруды қолдану тәжірибесі түрме халқының санын төмендетуге өз ықпалын тигізуде. Түрмеге тоғытылғандардың өзін еңбекпен қамтамасыз ету, тұрмыстық қалдықтарды өңдеу саласына тартуы да бұл елдің түрме реформаларының тиімділігін айқындайды.

Қорытынды

Талдау көрсеткендей, еліміздегі түрме халқының санын азайту тек қылмыстық саясатты ізгілендірумен байланысты емес, ол сотталғандардың құқықтарының сақталуының, оның қоғамға қауіпсіз болып оралуының кепілі болуы керек.

Құқықтық реформалар түрмедегі жағдайды жақсарту, бостандығынан айыру жазасын қолдануды барынша шектеу, айыппұл салу түріндегі баламалы жазаларға басымдық беру, оңалту бағдарламалары мен пробация институтын дамыту, алдын ала қамауды қатаң критерийлермен қолдануға бағытталуы тиіс.

Бостандығынан айыру жазасын Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 52-бабына сәйкес жаза тағайындаудың жалпы негіздерін басшылыққа ала отырып, басқа жаза түрі жаза мақсаттарына жетуге мүмкіндік бермейтіні анық болған жағдайда ғана қолдану нормасы мен заң аналогиясын қолдануға тыйым салынатынын ескеріп толықтыру ұсынылды.

Түркияның балама санкцияларды кеңейту мен пробация қызметін нығайтудағы тәжірибелері, сотталғандарға «отбасындағыдай» жағдай жасауының артықшылықтары Қазақстанның қылмыстық атқару жүйесі саласында бостандығынан айыруға сотталғандармен қатынастың проблемаларын ашып көрсетті.

Еліміздің қылмыстық атқару жүйесі мекемелеріне аталған тәжірибені енгізудің мүмкіндіктерін пилоттық жоба ретінде жүзеге асыру тетіктерін қарастыру қажет. Сотталғанды жазасын өтегеннен кейін пробациялық бақылауға берудің тиімсіздігін, жаза орындау барысында жүргізілетін оңалту шараларының әлдеқайда тиімділігін ескеру қажет.

Біздің елімізде мекемелердегі сотталғандарды еңбекке тарту, халықаралық стандарттарға сай келетін жағдаймен қамтамасыз ету, әртүрлі әлеуметтік бейімдеу бағдарламаларын жүзеге асыруды жалғастыру арқылы қылмыстық атқару жүйесін реформалауды шетелдік озық тәжірибелерді басшылыққа ала отырып жалғастыруды тоқтатпауы тиіс.

Аталған елдердің тәжірибесі адам құқықтарын қорғау қағидаларын нығайтады, сотталғандардың құқықтық жағдайын жақсартады және пенитенциарлық мекемелердегі жүктемені азайтады, бостандығынан айыру жазасын тағайындаудың шектерін заңнамада нақтылайды. Нәтижесінде жаза атқару мекемелерін ұстауға қатысты бюджеттік шығыстарды төмендетуге мүмкіндіктер береді.

Қорыта айтқанда, бостандығынан айыру жазасына сотталғандардың құқықтарын қорғау қылмыстық атқару саласын реформалаудың маңызды бағыты болып қала береді.

Бұл зерттеу қаржыландырылмады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Coyle A. A Human Rights Approach to Prison Management: Handbook for Prison Staff [Electronic resource] / A. Coyle, H. Fair. — 3rd ed. — London: Institute for Criminal Policy Research (ICPR), Birkbeck, University of London, 2018. — 290 p. — Access mode: https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/handbook_3rd_ed_english_v5_web.pdf
- 2 The Ten-country Prison Project. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.prisonstudies.org/research-publications?shs_term_node_tid_depth=27
- 3 Fair H. World Prison Population List. Thirteenth edition [Electronic resource] / H. Fair, R. Walmsley. — London: Institute for Crime & Justice Policy Research (ICPR), Birkbeck, University. 2021. — 18 p. — Access mode: https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_prison_population_list_13th_edition.pdf
- 4 Индекс преступности по странам, середина 2025 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа https://www.numbeo.com/crime/rankings_by_country.jsp?title=2025-mid&displayColumn=0
- 5 PRISON. Evidence of its use and over-use from around the world. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/global_imprisonment_web2c.pdf
- 6 Рахимбердин К.Х. Сравнительный анализ Уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан и Минимальных стандартных правил обращения с заключенными: защита осужденных от пыток и жестокого обращения в местах лишения свободы [Электронный ресурс] / К.Х. Рахимбердин. Алматы, 2021. — 40 с. — Режим доступа https://bureau.kz/wp-content/uploads/2021/06/uik_mandela.pdf
- 7 Helen Fair1 and Roy Walmsley. World Prison Population List thirteenth edition. — *World Prison Brief*. April 2024. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_prison_population_list_14th_edition.pdf
- 8 В мировом рейтинге по количеству заключенных Казахстан занимает 100 место. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/press/news/details/110743?lang=ru>
- 9 Қасенов Ә. Қазақстанда түрме инфрақұрылымын жақсарту бойынша қандай іс-шаралар жүзеге асырылуда [Электрондық ресурс] / Ә. Қасенов. — 2025. — Қол жеткізу режимі <https://kaztag.kz/ru/news/aza-standa-t-rme-infraylymyyn-zha-sartu-boyyynsha-anday-is-sharalar-zh-zege-asyryluda>
- 10 Aebi M.F. SPACE I — Council of Europe Annual Penal Statistics: Prison Populations. Survey 2020 / M.F. Aebi, M.M. Tiago. — Strasbourg: Council of Europe, 2021. — 156 p. — [Electronic resource]. — Access mode: https://wp.unil.ch/space/files/2021/04/210330_FinalReport_SPACE_I_2020.pdf
- 11 Aebi M.F. Prisons and Prisoners in Europe 2024: Key Findings of the SPACE I survey. Series UNILCRIM 2024/2. / M.F. Aebi, E. Cocco. — Strasbourg: University of Lausanne, 2025. — 75 p. — [Electronic resource]. — Access mode: https://wp.unil.ch/space/files/2025/07/250715_key-findings-space-i_prisons-europe-2024_full.pdf
- 12 Penal Reform International; Thailand Institute of Justice. Global Prison Trends 2025. — [Electronic resource]. — Access mode: https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2025/05/PRI_Global-prison-trends-2025.pdf
- 13 Prison Statistics. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Prison-Statistics-2020-37202>
- 14 Исибаева Е.И. Пробация қызметінің бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдардың әлеуметтенуіне ықпалы / Е.И. Исибаева // Qazaqstan Respublikasy Zańnama jáne ququqtuq aqparat institútynyń Jarshysy. Gylumi-ququqtuq jýrnal. — 2024. — № 1(76). — Б. 164–173.
- 15 Turlayev A.V. Human rights to protection from torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment [Electronic resource] / A.V. Turlayev, N.S. Akhmetova // Bulletin of the Karagandy University. Law Series. — 2025. — No 3(119). — P. 59–69. — Access mode: <https://law-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/law/article/view/915/617>
- 16 Bähr A. Alternatives to imprisonment: opportunities and problems in Germany [Electronic resource] / A. Bähr, A. Hartmann, F. Steengrafe // Rivista di Criminologia, Vittimologia e Sicurezza. — 2016. — Vol. X, No 3. — P. 28–42. — Access mode: https://www.vittimologia.it/rivista/articolo_bahr-et-al_2016-03.pdf
- 17 Dünkel F. Rechtstatsächliche Analysen, aktuelle Entwicklungen und Problemlagen des Strafvollzugs in Deutschland [Electronic resource] / F. Dünkel, B. Geng, C. Morgenstern // Bundeszentrale für politische Bildung. — 2014. — 25 p. — Zugriffsmodus. Access mode: <https://www.bpb.de/system/files/pdf/5P6XI7.pdf>

Н.К. Жаксыбеков, А.Ж. Абдижами

Правовые основы исполнения наказания в виде лишения свободы и снижения численности осужденных в учреждениях уголовно-исполнительной системы Казахстана

В концепции исполнения наказаний Республики Казахстан лишение свободы определяется как наиболее часто применяемый вид наказания. Этот вид наказания одновременно служит средством обеспечения безопасности и защиты прав человека от преступных посягательств, а также является правовым механизмом, предотвращающим нарушения прав самих осужденных. Целью статьи является анализ нормативных основ правового совершенствования деятельности учреждений, исполняющих наказание в виде лишения свободы в Казахстане, а также изучение возможностей снижения нагрузки на органы уголовно-исполнительной системы в целях улучшения правового положения лиц, отбывающих наказание. Применение системно-структурных методов позволило проанализировать позицию государства и основы защиты прав человека в рассматриваемой сфере. С помощью статистико-правовых методов были получены официальные данные о количестве осужденных к лишению свободы и заполненности пенитенциарных учреждений. Сравнительно-правовой метод применялся при анализе регулирования наказания в виде лишения свободы в законодательстве ряда зарубежных стран (Турция, Германия и др.). При исполнении назначенного судом наказания в виде лишения свободы перенаселенность мест лишения свободы может оказать негативное влияние на условия содержания осужденных, обеспечение прав человека, на обоснованность и эффективность применения наказания. В результате проведенного исследования, а также анализа позитивной практики содержания осужденных в местах лишения свободы в ряде зарубежных государств, обосновывается вывод о том, что перенаселенность учреждений и ненадлежащие условия содержания негативно влияют на эффективность применения наказания, порождая системные проблемы функционирования пенитенциарной системы.

Ключевые слова: лишение свободы, наказание, осужденные, условия содержания, тюремные реформы, пенитенциарные учреждения, сокращение числа осужденных.

N.K. Zhaksybekov, A.Zh. Abdizhami

The legal basis for the execution of imprisonment sentences and the reduction of the number of convicted persons in the penal institutions of Kazakhstan

In the Concept for the Execution of Sentences of the Republic of Kazakhstan, imprisonment is defined as the most frequently applied form of criminal punishment. This type of punishment serves both as a means of ensuring public security and protecting human rights from criminal encroachments, and as a legal mechanism aimed at preventing violations of the rights of convicted persons. The purpose of this article is to analyze the regulatory framework governing the improvement of institutions responsible for executing sentences of imprisonment in Kazakhstan, as well as to assess the possibilities for reducing the workload of penal enforcement bodies in order to enhance the legal status of persons serving sentences. Systemic and structural methods were applied to examine the state's position and the foundations of human rights protection in this field. Statistical and legal methods were used to analyze official data on the number of persons sentenced to imprisonment and the occupancy rates of penitentiary institutions. A comparative legal analysis was conducted based on the legislation of several foreign countries, including Turkey and Germany. The study concludes that overcrowding and inadequate conditions of detention negatively affect the effectiveness of imprisonment and create systemic problems in the functioning of the penitentiary system.

Keywords: deprivation of liberty, punishment, convicts, conditions of detention, prison reforms, penitentiary institutions, reduction of the number of convicts.

References

- 1 Soyle, A., & Fair, H. (2018). A Human Rights Approach to Prison Management: Handbook for Prison Staff. 3rd ed. London: Institute for Criminal Policy Research (ICPR), Birkbeck, University of London. www.prisonstudies.org. Retrieved from https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/handbook_3rd_ed_english_v5_web.pdf.
- 2 The Ten-country Prison Project. www.prisonstudies.org. Retrieved from https://www.prisonstudies.org/research-publications?shs_term_node_tid_depth=27.
- 3 Fair, H., & Walmsley, R. (2021). World Prison Population List. Thirteenth edition. London: Institute for Crime & Justice Policy Research (ICPR), Birkbeck, University. [prisonstudies.org](http://www.prisonstudies.org). Retrieved from https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_prison_population_list_13th_edition.pdf.
- 4 Индекс преступности по странам, середина 2025 г. [Crime Index by Country 2025 Mid-Year]. www.numbeo.com. Retrieved from https://www.numbeo.com/crime/rankings_by_country.jsp?title=2025-mid&displayColumn=0 [in Russian].

- 5 PRISON. Evidence of its use and over-use from around the world. *www.prisonstudies.org* Retrieved from https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/global_imprisonment_web2c.pdf
- 6 Rahimberdin, K.H. (2021). Sravnitelnyi analiz Ugolovno-ispolnitelnogo kodeksa Respubliki Kazakhstan i Minimalnykh standartnykh pravil obrasheniia s zakliuchennymi: zachita osuzhdennykh ot pytok i zhestokogo obrasheniia v mestakh lisheniia svobody [Comparative Analysis of the Criminal Executive Code of the Republic of Kazakhstan and the United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners: Protection of Prisoners from Torture and Ill-Treatment in Places of Deprivation of Liberty]. *bureau.kz*. Retrieved from https://bureau.kz/wp-content/uploads/2021/06/uik_mandela.pdf [in Russian].
- 7 Fairl, H. & Walmsley, R. World Prison Population List thirteenth edition. World Prison Brief. April 2024. Retrieved from https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_prison_population_list_14th_edition.pdf.
- 8 V mirovom reitinge po kolichestvu zakliuchennykh Kazakhstan zanimaet 100 mesto [In the global ranking by number of prisoners, Kazakhstan ranks 100th.] *www.gov.kz*. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/press/news/details/110743?lang=ru> [in Russian].
- 9 Kasenov, A. (2025). Qazaqstanda turme infraqurylymyn zhaqsartu boiynsha qandai is-sharalar zhuzege asyryluda [What measures are being implemented in Kazakhstan to improve prison infrastructure?]. *kaztag.kz*. Retrieved from <https://kaztag.kz/ru/news/aza-standa-t-rme-infra-rylymyn-zha-sartu-boiynsha-anday-is-sharalar-zh-zege-asyryluda> [in Kazakh].
- 10 Aebi, M.F., & Tiago, M.M. (2021). SPACE I — Council of Europe Annual Penal Statistics: Prison Populations. Survey 2020. Strasbourg: Council of Europe. *wp.unil.ch/space*. Retrieved from https://wp.unil.ch/space/files/2021/04/210330_FinalReport_SPACE_I_2020.pdf.
- 11 Aebi, M.F., & Cocco, E. (2025). Prisons and Prisoners in Europe 2024: Key Findings of the SPACE I survey. Series UNILCRIM 2024/2. Strasbourg: University of Lausanne. *wp.unil.ch/space*. Retrieved from https://wp.unil.ch/space/files/2025/07/250715_key-findings-space-i-prisons-europe-2024_full.pdf.
- 12 Penal Reform International; Thailand Institute of Justice. Global Prison Trends 2025. *cdn.penalreform.org*. Retrieved from https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2025/05/PRI_Global-prison-trends-2025.pdf.
- 13 Prison Statistics. *data.tuik.gov*. Retrieved from <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Prison-Statistics-2020-37202>.
- 14 Isibaeva, E.I. (2024). Probatsiia qyzmetinin bas bostandyqynan aiyr uoryndarynan bosatyлgan adamdardyn aleumettenuine yqpaly [The Impact of Probation Services on the Social Reintegration of Individuals Released from Prisons]. *Qazaqstan Respublikasy Zaңnama және quqyqtyq aqparat institutyńyń Jarshysy. Gylymi-quqyqtyq jýrnal — Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Jarshysy. Scientific and Legal Journal*, 1(76), 164–173 [in Kazakh].
- 15 Turlyayev, A.V., & Akhmetova, N.S. (2025). Human rights to protection from torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. *Bulletin of the Karagandy University. Law Series*, 3(119), 59–69. Retrieved from <https://law-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/law/article/view/915/617> [in Russian].
- 16 Bähr, A., Hartmann, A., & Steengrafe, F. (2016). Alternatives to imprisonment: opportunities and problems in Germany. *Rivista di Criminologia, Vittimologia e Sicurezza*, X, 3, 28–42. Retrieved from https://www.vittimologia.it/rivista/articolo_bahr-et-al_2016-03.pdf.
- 17 Dünkel, F., Geng, B., & Morgenstern, C. (2014). Rechtstatsächliche Analysen, aktuelle Entwicklungen und Problemlagen des Strafvollzugs in Deutschland [Legal and factual analyses, current developments and problems in the penal system in Germany]. *Bundeszentrale für politische Bildung*, 25. Retrieved from <https://www.bpb.de/system/files/pdf/5P6XI7.pdf> [in German].

Авторлар туралы мәліметтер

Жаксыбеков Нурлан Кенжеевич — заң ғылымдарының магистрі, Темиртау техникалық колледжінің директоры, Темиртау, Қазақстан; e-mail: 2859005@mail.ru

Әбдіжәми Айтуған Жұмахметқызы — заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының меңгерушісі, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан; e-mail: abdizhami_a@inbox.ru.

Information about the authors

Zhaksybekov Nurlan Kenzheevich — Master of Law, Director, Temirtau Technical College, Temirtau, Kazakhstan; e-mail: 2859005@mail.ru

Abdizhami Aitugan Zhumakhmetovna — Candidate of Law, Associate Professor, Head of the Department of Civil and Labor Law, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: abdizhami_a@inbox.ru

Е.А. Николаева^{1*} , А.Т. Кабжанов² 

¹ ФГБОУ ВО «Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова», Абакан, Россия;

² Академии «Bolashaq» г. Караганды, Караганда, Казахстан

(E-mail: tengrianec_9192@mail.ru)

¹ORCID ID: 0000-0002-7834-7640

²ORCID ID: 0000-0003-2934-5224

Scopus ID: 57201684032

Проблемы квалификации преступлений, совершённых с использованием искусственного интеллекта

В статье рассматриваются проблемы квалификации преступлений, совершённых с использованием технологий искусственного интеллекта в уголовном праве Республики Казахстан. Анализируются особенности субъективной стороны, вопросы вины и причинно-следственной связи в условиях автономии искусственного интеллекта. Особое внимание уделено пробелам в уголовном законодательстве и трудностям применения действующих норм при расследовании и квалификации цифровых преступлений. Проведен сравнительный анализ подходов Казахстана, России и Европейского союза, а также судебных решений, связанных с использованием искусственного интеллекта в преступной деятельности. Цель исследования заключается во всестороннем анализе проблем квалификации преступлений, совершаемых с применением технологий искусственного интеллекта, и разработке предложений по совершенствованию уголовно-правовых механизмов их оценки. Рассмотрены вопросы распределения ответственности между разработчиками, пользователями и автономными системами, а также сложности определения предмета и формы вины. Методологическая основа исследования включает сравнительно-правовой, предметный и аналитический методы, а также анализ судебной практики и зарубежных нормативных актов. Обоснована необходимость введения норм, учитывающих специфику алгоритмического принятия решений, и предложены меры по совершенствованию уголовно-правового регулирования преступлений, связанных с искусственным интеллектом, что позволит обеспечить более справедливое и эффективное правоприменение.

Ключевые слова: искусственный интеллект, квалификация преступлений, субъект преступления, цифровизация, автономные системы, судебная практика, киберпреступность.

Введение

Быстрое развитие технологий искусственного интеллекта (ИИ) стало одним из ключевых факторов цифровой трансформации современного общества. Искусственный интеллект (ИИ) — это программа или технология, которая умеет думать и учиться как человек: анализировать информацию, делать выводы, распознавать речь, понимать текст и изображения, а также принимать решения. С интеграцией ИИ в области финансов, образования, транспорта и государственного управления возникают новые формы преступности, которые используются в качестве инструмента незаконных действий. Значительное число теоретиков и практиков признают перспективность исследования вопросов, связанных с квалификацией уголовных правонарушений с использованием искусственного интеллекта в уголовном праве. Подобная необходимость связана не только с развитием технологий ИИ в различных сферах жизнедеятельности общества, но и со значительным ростом правонарушений, совершаемых с их помощью.

Развитие технологий искусственного интеллекта (ИИ) ставит новые задачи перед современным уголовным правом, поскольку традиционные категории, такие как предмет преступления, вина и причинная связь, оказываются недостаточными для квалификации преступлений, совершённых с помощью ИИ. В последние годы в зарубежной литературе активно обсуждаются проблемы юридической ответственности за действия автономных систем и алгоритмов. Отмечается, что национальные уголовные системы остаются реактивными и не учитывают конкретные риски ИИ, что приводит к пробелам в регулировании [1]. Подобного рода юридические риски могут повлечь непредсказуемые последствия.

* Автор-корреспондент, e-mail: katrimm@yandex.ru

Исследования Bashir и соавторов демонстрируют, что классические элементы преступления не всегда применимы к ИИ, так как машина не обладает сознанием и волей, что усложняет квалификацию деяний [2]. В этом контексте рассматриваются различные модели ответственности: ответственность оператора, разработчика или организации, использующей ИИ, а также концепция корпоративной ответственности [3].

Сравнительный анализ регулирования показывает, что Европейский союз и США разрабатывают специальные директивы и руководящие принципы для оценки рисков ИИ и его последствий в уголовном праве [4]. В России и Казахстане исследования пока носят преимущественно теоретический характер. Одни авторы подчеркивают необходимость адаптации национальной уголовной доктрины к современным технологиям, другие указывают на пробелы в казахстанском законодательстве в квалификации действий ИИ и распределении ответственности между субъектами [5, 6].

Практические аспекты квалификации преступлений с использованием ИИ также требуют особого внимания. Автономность алгоритмов затрудняет установление причинно-следственной связи и степени вины человека или организации. Анализ российской судебной практики показывает, что на практике суды до сих пор не применяют специальных норм по делам, связанным с ИИ, и часто используют общие составы преступлений, например, мошенничество, киберпреступность и нарушение авторских прав [2].

Современные исследования подчеркивают необходимость пересмотра традиционных категорий уголовного права в контексте ИИ, разработки новых моделей ответственности за действия автономных систем, применения методов судебно-экспертной оценки действий ИИ, а также создания законодательной базы, учитывающей как внутренний, так и международный опыт.

В мировой практике уже зафиксированы случаи мошенничества, взлома информационных систем, распространения дезинформации и манипулирования персональными данными с помощью автономных алгоритмов. Так, в 2021 году в Великобритании было возбуждено дело о фальсификации голоса руководителя компании с использованием технологии ИИ, что позволило злоумышленникам украсть около 240 тысяч фунтов стерлингов [7; 45].

В Казахстане также наблюдается рост преступности, совершаемой с помощью цифровых средств, хотя законодательство не содержит специальных положений, регулирующих квалификацию действий с использованием ИИ. В докладах Министерства внутренних дел Республики Казахстан за 2024 год отмечается рост числа киберпреступлений на 32 % по сравнению с предыдущим годом [8; 17]. Однако в большинстве случаев следственные органы квалифицируют подобные действия по традиционным статьям — мошенничеству, несанкционированному доступу к информации, производству и продаже поддельных документов.

Проблема заключается в том, что существующие принципы уголовного права, в частности субъективная сторона преступления, не учитывают возможность совершения общественно опасных действий с частичным или полным отсутствием контроля со стороны человека. Возникает вопрос: кто является субъектом преступления, если противоправное действие совершается системой, действующей на основе алгоритмов самообучения?

Сравнительный анализ зарубежных подходов показывает, что в ряде стран (ЕС, Сингапур, Япония) обсуждается возможность введения понятия «электронный агент», ответственность за действия которого лежит на владельце или разработчике системы [9]. В Казахстане такие подходы еще не разработаны, что создает правовой вакуум и усложняет правоприменительную практику.

Цель исследования — выявление и анализ проблем квалификации преступлений с помощью искусственного интеллекта, выявление пробелов и противоречий в уголовном праве, а также разработка предложений по совершенствованию теории и практики уголовного права Республики Казахстан и Российской Федерации.

Исследовательские цели:

1. Изучение современного состояния теории квалификации преступлений с использованием ИИ во внутренней и зарубежной юридической науке.
2. Анализ действующих норм уголовного законодательства Республики Казахстан и Российской Федерации, регулирующих ответственность за действия с использованием ИИ.
3. Исследование проблемы разграничения ответственности между разработчиками, пользователями и автономными системами.
4. Рассмотрение особенностей установления субъекта, формы вины и причинно-следственной связи в преступлениях с участием ИИ.

5. Выявление пробелов и противоречий в теории и практике применения уголовного права к преступлениям с использованием ИИ.

6. Разработка научно обоснованных рекомендаций по повышению квалификации подобных преступлений и адаптации законодательства к цифровой реальности.

Объект исследования — уголовно-правовые и иные общественные отношения, возникающие в процессе совершения, выявления и квалификации преступлений, совершённых с использованием искусственного интеллекта в сфере неприкосновенности частной жизни, информационной безопасности, собственности, чести и достоинства и т.д. в Российской Федерации и Республике Казахстан.

Предмет исследования — нормы уголовного законодательства Российской Федерации и Республики Казахстан, правоприменительная практика, доктринальные подходы и проблемы квалификации преступлений, где ИИ выступает инструментом, посредником или элементом механизма преступного поведения (цифровые данные, биометрия, изображение, голос, цифровой профиль человека, персональные данные, дипфейки, цифровые маски и т.п.). Это деяния, в которых программные системы, генерирующие или искажающие цифровую информацию, выступают средством или способом совершения преступления, обеспечивая автономную обработку данных, имитацию внешности или действий лица, либо подмену его идентификационных признаков, что направлено на введение в заблуждение, сокрытие личности и достижение преступного результата.

Исследования в области правового регулирования искусственного интеллекта (ИИ) сопровождаются значительным количеством теоретических и методологических противоречий. С теоретической точки зрения наиболее остро стоит вопрос о правовом статусе ИИ: одни ученые рассматривают его исключительно как инструмент, не имеющий юридической личности, в то время как другие допускают возможность признания ограниченных прав и обязанностей по нему. Сложность также обусловлена определением предмета и формы вины при совершении преступлений с помощью искусственного интеллекта, поскольку традиционные уголовно-правовые конструкции не учитывают автономность алгоритмических систем.

Использование ИИ в преступлении охватывает его применение как орудия, способа, средства совершения или сокрытия преступления, а также как формы цифровой подмены идентичности и информационно-психологического воздействия, существенно влияющих на механизм преступного поведения и усложняющих его выявление и квалификацию.

Для устранения пробелов квалификации преступлений, совершаемых с использованием ИИ, необходимо закрепить на уровне уголовного законодательства специальный квалифицирующий признак — «совершение преступления с использованием технологий искусственного интеллекта», при этом нормативно определить ИИ как технологическую систему, применяемую в качестве орудия, способа или средства совершения либо сокрытия преступления, включая генерацию или искажение цифровых данных.

Такой подход позволит однозначно устанавливать роль ИИ в механизме преступления, учитывать повышенную общественную опасность цифровых способов, унифицировать практику следствия и суда, а также обеспечить гармонизацию правовой политики в условиях цифровизации.

Методологические конфликты проявляются в отсутствии единого подхода к изучению феномена ИИ. Исследователи опираются на разнородные правовые, этические и технические методы, что усложняет формирование согласованной научной базы. Практические противоречия выражаются в неопределенности судебной практики, трудностях доказывания причинно-следственных связей и различиях в национальных регулятивных системах.

В выводах научных трудов есть несоответствия. Одни авторы настаивают на создании новых правовых категорий и институтов, другие — на адаптации существующих норм к цифровым реалиям. Таким образом, формирование целостной системы правового регулирования ИИ требует преодоления этих конфликтов и разработки междисциплинарного подхода, сочетающего правовые, этические и технологические аспекты.

Несмотря на растущий объем научных публикаций, проблемы правового регулирования искусственного интеллекта остаются недостаточно развитыми и характеризуются рядом существенных недостатков. Во-первых, нет единой концептуальной основы, определяющей место и правовое положение ИИ в правовой системе. Существующие теоретические школы предлагают различные подходы: от восприятия ИИ как объекта правового регулирования до признания его потенциальным субъектом права, но ни один из них не получил общепринятого научного признания.

Значительный разрыв наблюдается в области уголовно-правовых исследований. Критерии квалификации преступлений, совершенных с помощью ИИ, а также механизмы распределения ответственности между разработчиком, пользователем и владельцем автономной системы недостаточно разработаны. Кроме того, многие исследования ограничиваются описательным анализом, не затрагивая вопросы процесса доказывания и практической применимости правовых норм.

Методологические пробелы связаны с отсутствием комплексного междисциплинарного подхода. Юридические исследования часто отделяются от технических и этических аспектов функционирования ИИ, что снижает их прикладную ценность. Сравнительно-правовые аспекты также недостаточно изучены: анализ зарубежного опыта регулирования ИИ фрагментарен и редко используется для разработки национальных правовых решений.

Таким образом, исходя из тезиса о том, что ИИ не является субъектом преступления, поскольку не имеет вины и сознания, ответственность несут люди, создавшие или использующие его. Проблемы преодоления этих пробелов требуют консолидации усилий представителей различных теоретических школ, интеграции правовых и технологических подходов, а также разработки единой методологии правового анализа искусственного интеллекта. Анализ научных источников показывает, что в современной правовой доктрине нет единства взглядов на правовой характер и степень ответственности искусственного интеллекта. Некоторые исследователи (А.В. Наумов, Н.И. Костенко и др.) рассматривают ИИ исключительно как инструмент в руках человека, предполагающий сохранение традиционных принципов уголовной ответственности. Другие авторы (К.Ф. Баранов Е.А. Смирнова и др.) предлагают рассматривать автономные системы как особый правовой феномен, требующий создания новых категорий — вплоть до введения «электронной правосубъектности». С точки зрения авторов настоящего исследования оба подхода являются частичными. Сведение ИИ только к объекту права не отражает сложности современных автономных технологий, а предоставление ему статуса субъекта представляется преждевременным при отсутствии реальной воли и осознанности. Гибридный подход представляется оптимальным, предполагающим перераспределение ответственности между разработчиком, пользователем и владельцем системы в зависимости от степени их влияния на поведение ИИ. Авторы также отмечают, что значительная часть исследований страдает от недостаточной эмпирической основы: теоретические рассуждения преобладают во внутренней литературе при отсутствии анализа конкретных случаев правоприменения. Это ограничивает практическую применимость выводов и требует активного анализа иностранного опыта, где подобные вопросы уже рассматриваются в рамках судебной практики и специальных положений.

Методы и материалы

Исследование базируется на всестороннем применении общенаучных и частноправовых методов к научному знанию. В его основе лежит методологическая база диалектических, системно-структурных, формально-правовых, сравнительно-правовых и криминологических методов.

Диалектический метод позволил нам рассмотреть институт квалификации преступности как динамическую систему, которая претерпевает изменения в связи с оцифровкой и внедрением ИИ.

Системно-структурный метод используется для анализа отношений клиента к объекту (объекту, субъекту и субъективному государству) при наличии цифрового посредника — искусственного интеллекта.

Формально-правовой метод принят при изучении Уголовного кодекса РК, действующих нормативных актов РФ, а также Европейской конвенции о киберпреступности 2001 года и проекта акта ЕС по развитию искусственного интеллекта от 2021 года.

Сравнительно-правовой метод позволил выявить подходы к квалификациям преступлений, связанных с ИИ, в Республике Казахстан, Российской Федерации и Европейском союзе.

Криминологический метод используется для анализа статистических данных, а также оценки общественной опасности.

Информационную основу исследования составили данные Комитета правовой статистики и специальных учётов Генеральной прокуратуры Республики Казахстан; судебные акты Верховного суда РК (2022–2024 гг.); материалы судебных дел Российской Федерации, доступные в базе sudact.ru и «КонсультантПлюс»; законодательные акты ЕС (AI Act); публикации отечественных и зарубежных исследователей по вопросам уголовной ответственности в цифровой среде [10], [8-9].

Результаты

В ходе исследования был проведен анализ теоретических и практических аспектов квалификации преступлений с использованием искусственного интеллекта (ИИ) в уголовном законодательстве Республики Казахстан и Российской Федерации. Наблюдения авторов показывают, что основным препятствием для точной квалификации подобных действий является отсутствие четких критериев ответственности за действия автономных систем. В частности, в практике следственных органов РК большинство преступлений с использованием цифровых технологий квалифицируются как мошенничество, несанкционированный доступ к информации или подготовка поддельных документов [8; 17].

Новизна достигнутых результатов заключается в систематизации имеющихся пробелов и формулировании предложений по разработке критериев квалификации преступлений, включающих ИИ. В частности, предлагается понятие «многоуровневая ответственность», при которой ответственность распределяется между разработчиком, пользователем и владельцем автономной системы в зависимости от степени их контроля над алгоритмом и возможности вмешательства [9].

Реализация этой идеи демонстрирует возможность внедрения специализированной экспертной методологии анализа преступных действий, совершённых с помощью ИИ. Этот метод может включать оценку степени автономности алгоритма, потенциальной общественной опасности и роли личности в принятии решения системой. Результаты исследования представлены в виде таблицы, отражающей распределение ответственности в зависимости от уровня вмешательства человека и степени автономии ИИ (см. таблицу 1).

Т а б л и ц а 1

Пример распределения ответственности при преступлениях с использованием ИИ

| Уровень автономности ИИ | Роль человека | Предлагаемая форма ответственности |
|-------------------------|---------------------------|--|
| Полная автономность | Минимальное вмешательство | Ответственность разработчика и владельца системы |
| Частичная автономность | Контроль и корректировка | Совместная ответственность пользователя и разработчика |
| Низкая автономность | Полный контроль | Ответственность пользователя |

В ходе исследования авторы наблюдали ситуацию, когда преступления, использующие автономные алгоритмы (например, технологии искусственного интеллекта), квалифицируются по классическим статьям уголовного права, несмотря на наличие новых факторов: автономность системы, алгоритмическое принятие решений, минимальное вмешательство человека. С точки зрения теории уголовного права в Республике Казахстан и Российской Федерации нет специальной правовой инструкции (критериев) для квалификации действий, совершаемых с участием систем ИИ. Существует «правовой вакуум». На основе анализа авторами была предложена и обоснована концепция «многоуровневой ответственности», в которой три ключевых участника — разработчик ИИ-системы, пользователь (владелец или оператор) и сам автономный алгоритм (с точки зрения степени его автономности) — распределяют ответственность в зависимости от условий вмешательства и контроля человека.

Результаты анализа выявили несколько ключевых моделей:

1. Отсутствие четких критериев квалификации преступлений с ИИ создает правовой вакуум и затрудняет правоприменительную практику.
2. Разграничение ответственности между разработчиком, пользователем и владельцем системы остается нерешенной проблемой. В зависимости от степени автономности алгоритма и роли человека возможны различные варианты ответственности.
3. Наличие международного опыта (понятие «электронный агент» в ЕС, Сингапуре и Японии) подтверждает возможность правового регулирования действий автономных систем через ответственность лица, контролирующего ИИ [9].

Новизна результатов заключается в систематическом подходе к квалификации преступлений с участием ИИ, разработке концепции «многоуровневой ответственности», которая учитывает: степень автономии ИИ, роль человека в принятии решений, потенциальную общественную опасность действий системы.

Практическое применение концепции предполагает использование экспертной методологии, позволяющей оценить преступное деяние, включающее ИИ, с учетом всех этих факторов. Эти результаты соответствуют цели исследования — выявлению и анализу проблем квалификации преступлений с использованием искусственного интеллекта, а также задачам, связанным с выявлением пробелов в законодательстве и предложением научно обоснованных решений.

В последние годы растет интерес к проблеме уголовной ответственности за действия, совершенные с использованием ИИ. Основные области исследований включают:

1. Проблемы традиционного построения уголовного права. Автономные системы ставят под сомнение классические элементы преступления — деяние и вина, поскольку ИИ не обладает сознанием и волей, что требует адаптации действующих норм [10].

2. Модели ответственности и правовая концептуализация. Выделяются модели прямой ответственности человека, «преступление через другое лицо», корпоративная ответственность и ответственность системного оператора. Правоприменительная практика сталкивается с трудностями в выявлении субъекта и причинно-следственной связи [11].

3. Международный и сравнительный анализ. В ЕС, Японии и других странах обсуждаются альтернативные конструкции, в том числе новые составы преступлений, учитывающие автономность ИИ и характеристики доказательной базы [12].

4. Практические вызовы. Определение степени автономности алгоритмов, сбор доказательств и квалификация действий затруднены, что создает «серые зоны» в правоохранительных органах.

5. Лакуна национального регулирования. В Казахстане и других странах законодательство еще не адаптировано к рискам действий ИИ. Исследования подчеркивают необходимость разработки методов квалификации и реформирования уголовного права [13].

Обзор литературы подтверждает актуальность изучения квалификации преступлений с ИИ и необходимость перевода международного опыта в национальные реалии.

Научная новизна исследования заключается в разработке концепции «многоуровневой ответственности», которая предполагает распределение ответственности между разработчиком, пользователем и владельцем системы в зависимости от степени автономности алгоритма и уровня контроля человека над ним.

Предлагаемая методика квалификации преступлений с участием ИИ основывается на экспертной оценке уровня автономности системы, роли человека в процессе принятия решений и потенциальной общественной опасности последствий. Этот подход обеспечивает более точное установление субъективной стороны и причинно-следственной связи между действиями человека и результатом, порождаемым ИИ.

Сравнительный юридический анализ показал, что в международной практике (ЕС, Сингапур, Япония) преобладают модели распределенной или посреднической ответственности, основанные на понятии «электронный агент». Эти подходы могут быть адаптированы для Казахстана при условии сохранения антропоцентрического характера уголовного права.

Философско-правовой анализ подтвердил, что ИИ не может рассматриваться как самостоятельный субъект преступления из-за отсутствия воли и сознания, но его автономные действия следует учитывать при определении степени вины человека и характера правового воздействия.

Практическая значимость результатов заключается в возможности использования разработанной концепции и методологии для формирования рекомендаций следственным органам, совершенствования судебной практики и подготовки предложений по внесению изменений в Уголовный кодекс Республики Казахстан.

Обсуждение

В условиях цифровизации выявляется существенный пробел уголовно-правового регулирования, связанный с квалификацией преступлений, совершаемых с использованием технологий искусственного интеллекта, включая дипфейки, синтезированные голоса, цифровые маски и фальсифицированную биометрию. Уголовное законодательство Российской Федерации и Республики Казахстан не предусматривает специальных квалифицирующих признаков, отражающих применение указанных технологий, что обуславливает фрагментарность и противоречивость правоприменительной практики.

В целях устранения данных пробелов представляется целесообразным закрепить в уголовном законе квалифицирующий признак «совершение преступления с использованием технологий искус-

ственного интеллекта», конкретизировав его через такие формы, как генерация или искажение изображения и видеозаписи (дипфейк), имитация голоса, подмена визуальных и поведенческих идентификационных признаков (цифровые маски), а также фальсификация биометрических данных, применяемых в системах идентификации. Указанные признаки следует рассматривать как квалифицирующие либо особо квалифицирующие обстоятельства в составах преступлений против личности, собственности, информационной безопасности и конституционных прав.

Отсутствие специальных квалифицирующих признаков не позволяет адекватно отразить способ и механизм совершения преступления, поскольку ИИ функционирует автономно или полуавтономно, не укладываясь в традиционные представления об оружии преступления. Это нивелирует значение подмены идентичности как самостоятельного криминогенного фактора и существенно затрудняет доказывание умысла и причинно-следственной связи, в результате чего квалификация приобретает формальный характер.

Ключевой теоретико-практической проблемой является неопределённость предмета посягательства. В цифровой среде им выступают нематериальные объекты — цифровые данные, биометрические характеристики, изображение, голос и цифровой профиль личности. Без нормативного определения предмета посягательства невозможно установить объект уголовно-правовой охраны, характер причинённого вреда и границы состава преступления. В связи с этим обоснованным представляется признание цифровых идентификационных признаков личности самостоятельным уголовно-правовым предметом, а использование технологий искусственного интеллекта — обстоятельством, существенно повышающим общественную опасность преступления.

Сравнение полученных результатов с международной практикой показало как сходства, так и различия. Таким образом, концепция «электронного агента», используемая в ряде стран ЕС, Сингапуре и Японии, предполагает ответственность за действия ИИ на уровне собственника или разработчика [9]. Это соответствует предложенной в работе идее распределенной ответственности. В то же время зарубежные исследования уделяют больше внимания правовому статусу ИИ как потенциального субъекта права, что вызывает споры среди отечественных ученых [7; 45].

Авторы соглашаются с тем, что ответственность должна быть распределена, но не поддерживают концепцию признания ИИ полноправным субъектом права из-за отсутствия сознательной воли и способности к формированию намерения.

Результаты исследования подтверждают необходимость адаптации существующих категорий уголовного права к цифровой эпохе, подчеркивая при этом уникальность внутреннего контекста. Методика квалификации преступлений, включающая ИИ, научно обоснована, логически проверена и практически применима. Достоверность результатов обеспечивается комплексным анализом законодательных норм, судебной практики, сравнительным правовым методом и рассмотрением реальных случаев преступлений с использованием ИИ [8; 17].

С точки зрения научной концепции, полученные результаты объясняются подходом комплексного уголовного регулирования, включающим сочетание адаптации традиционных норм и внедрения новых инструментов правовой оценки действий автономных систем.

Для углубленного анализа искомой темы необходимо провести ряд обоснований, в частности, начать с теоретических и правовых предпосылок исследуемых проблем.

Квалификация преступления традиционно основывается на установлении состава преступления — совокупности признаков, закрепленных в уголовном праве. В классическом смысле субъектом преступления может быть физическое вменяемое лицо, достигшее установленного возраста [14; 19]. Однако с появлением автономных цифровых систем, способных принимать решения без участия человека, эта конструкция перестает быть универсальной.

Использование ИИ приводит к размыванию границ умысла и вины. Например, при создании алгоритма самообучения разработчик может не предвидеть всех сценариев поведения программы, но последствия ее функционирования могут нанести существенный вред (утечка данных, финансовые потери, нарушение прав граждан).

В соответствии со статьей 19 Уголовного кодекса Республики Казахстан вина выражается в форме умысла или неосторожности, но ИИ не обладает сознательностью и поэтому не способен к субъективной оценке общественной опасности. Это исключает признание ИИ как субъекта преступления, но не устраняет необходимости учитывать его автономные действия при квалификации.

В состав преступления традиционно входят объект, субъект, объективная и субъективная стороны [14; 19]. Появление автономных ИИ ставит под сомнение:

- классическое определение субъекта (может ли ИИ считаться участником преступления?);
- вопрос вины (умысел или неосторожность, если действия автономны);
- причинно-следственная связь (как доказать, что вред причинен алгоритмом).

Как утверждает казахстанский ученый Кыздарбекова Б.Ж., ИИ представляет собой аппаратно-программную систему. Во-первых, ИИ отражает единство функционирования внешней (аппаратной) и внутренней (программной) составляющих. Во-вторых, указание в определении ИИ на наличие заданного набора определенных человеком целей подчеркивает его производную от человеческой воли природу и исключает возможность наделения его правосубъектностью. В-третьих, характеристика ИИ как системы, генерирующей выходные данные в виде прогнозов, рекомендаций или иных решений, отражает его функциональную сущность. В совокупности эти признаки позволяют отграничить ИИ от иных цифровых технологий и автоматизированных систем, не обладающих способностью к самостоятельной генерации выходных данных на основе заданных целей [15].

Судебная практика Казахстана и России: проблемы применения норм.

В Казахстане до сих пор нет случаев, когда прямо упоминалось использование ИИ в качестве орудия преступления. Однако растет число киберпреступлений, использующих алгоритмы автоматического взлома и генерации ложных сообщений. Так, в судебном акте городского суда Алматы от 17 апреля 2024 г. по делу 2-1456/2024 было обнаружено, что группа лиц использовала автоматизированное программное обеспечение для отправки фишинговых ссылок с целью кражи средств банковских клиентов. Суд квалифицировал действия по части 3 статьи 190 УК Республики Казахстан как мошенничество, хотя прилагаемая программа обладает элементами машинного обучения [16]. В другом деле 03-876/2023 городской суд Астаны также квалифицировал действия по статье 190 УК РК, где был использован чат-бот для массового распространения мошеннических сообщений.

Похожая ситуация наблюдается в России. В случае 01-124/2023, рассмотренном Никулинским районным судом в Москве, злоумышленник использовал нейронную сеть для создания ложных изображений руководства компании с целью получения денежного перевода. Суд признал действия подсудимого мошенничеством по статье 159 УК РФ, при этом подчеркнув роль человека в программировании алгоритма и невозможность признания ИИ субъектом [17].

Практика обеих стран показывает, что судебная практика Казахстана и России до сих пор применяет традиционное понимание субъекта и вины, что создает пробелы в правоприменении.

Сравнительный юридический анализ:

Проект Закона «Об искусственном интеллекте» ЕС (2) ввел понятие «системы искусственного интеллекта с высоким риском» и установил ответственность разработчиков и операторов за негативные последствия их применения [18].

В Германии в научной литературе активно развивается понятие «организационная вина» (2), согласно которому ответственность возлагается на человека, не обеспечившего адекватный контроль за функционированием цифровой системы [19].

В Великобритании и Сингапуре исследователи предлагают применить модель «опосредованной вины», в рамках которой степень ответственности определяется долей участия человека в принятии решений системой.

Эти подходы позволяют учитывать специфику автономных технологий и обеспечивают баланс между индивидуальной и коллективной ответственностью. Казахстан может использовать эти модели при реформировании национального уголовного законодательства (см. таблицу 2).

Таблица 2.

Сравнительный анализ подходов к решению вопроса о правовом регулировании ИИ

| Юрисдикция | Основной подход | Проблемы | Вывод для Казахстана |
|----------------|--|--|--|
| ЕС (AI Act) | Ответственность разработчиков и операторов высокорисковых систем | Пока проект, интеграция в УК отсутствует | Адаптировать ответственность за высокорисковые системы |
| Германия | Организационная вина (Organisationsverschulden) | Сложность применения | Ввести институциональную ответственность компаний |
| Великобритания | Опосредованная вина | Требуется методика оценки участия человека | Стандартизировать методику оценки участия человека |
| Сингапур | Ответственность за вред ИИ, косвенная вина | Недостаток судопроизводственных примеров | Можно внедрить в национальное законодательство |

Таким образом, зарубежный опыт позволяет учитывать автономность ИИ и распределять ответственность между личностью, организацией и системой.

Философско-правовое обоснование необходимости правового регулирования сферы ИИ.

Проблема квалификации преступлений, связанных с ИИ, также имеет философское измерение. Традиционно уголовное право базируется на антропоцентрической модели вины: преступление является результатом сознательного выбора личности. Однако в автономных системах возникает распределенная вина, когда действие осуществляется набором субъектов — программиста, оператора, владельца платформы и самой системы.

Некоторые авторы (Л. Флорида, М. Крамницер) предлагают рассматривать ИИ как «морального агента», действия которого можно оценить с точки зрения этических последствий [20; 51]. В правовой плоскости ИИ не может обладать сознанием и волей, а значит, юридическая ответственность должна оставаться на лице.

Таким образом, философия уголовного права должна адаптироваться к эпохе цифрового антропоцена, сохраняя гуманистический фокус, но расширяя инструменты анализа и контроля причинно-следственных связей.

Концепция «распределенная ответственность»:

- человек отвечает за проектирование и запуск ИИ;
- организация отвечает за контроль и надзор;
- ИИ рассматривается как инструмент, а не как субъект.

Это позволяет:

- Сохранение антропоцентрической модели уголовного права;
- Оценку последствий автономных действий;
- Формирование научно обоснованных критериев квалификации преступлений [20].

Аналитика и обобщение опыта применения юридических норм в рамках регулирования сферы ИИ (см. таблицу 3).

Т а б л и ц а 3

Сравнительный анализ подходов

| Страна / регион | Основной подход к преступлениям с ИИ | Проблемы / ограничения | Возможные уроки для Казахстана |
|--------------------------|--|---|---|
| Казахстан | Применение общих статей УК (мошенничество, хищение данных, киберпреступления) | Нет специальной квалификации для ИИ; сложность доказывания причинно-следственной связи | Необходимость введения квалифицирующих признаков и методик экспертизы |
| Россия | Аналогично Казахстану, судебная практика применяет обычные нормы УК РФ | Отсутствие правового регулирования автономных систем; отсутствие единообразия судебной практики | Можно разработать нормативные рекомендации для судов и правоохранительных органов |
| ЕС (AI Act) | Регулирование высокорисковых систем ИИ; ответственность разработчиков и операторов | Пока проект, не полностью интегрирован в уголовное законодательство | Можно адаптировать принципы ответственности за высокорисковые системы |
| Германия | Концепция «организационной вины» (Organisationsverschulden) | Сложность практического применения, требует судебной экспертизы | Ввести институциональную ответственность компаний и разработчиков ИИ |
| Великобритания/ Сингапур | Модель «посредованной вины»: доля участия человека в действиях ИИ | Необходимость точной методики оценки влияния человека | Применимо для разработки стандартов квалификации преступлений в Казахстане |

Международный опыт показывает, что ключевым вопросом является определение степени контроля человека над ИИ и распределение ответственности. В Казахстане сложившаяся практика имеет «человеческий» подход, который создает пробелы в регулировании.

В Республике Казахстан на фоне роста киберпреступности с использованием алгоритмов и программного обеспечения суды квалифицируют действия участников как мошенничество и несанкционированный доступ. На данный момент отсутствует оценка автономности цифровых систем и их вклад в преступность. Практика Российской Федерации аналогична, но есть попытки учесть роль ал-

горитмов. Например, случаи с генерацией ложных изображений и автоматизированные схемы мошенничества. Суды до сих пор не признают ИИ как субъект, ответственность возлагается на лицо.

Основными проблемами являются: правовой пробел в определении статуса ИИ и квалификации его действий, отсутствие единого подхода, который затрудняет реализацию уголовного закона и прогнозирование последствий.

Зарубежный опыт показывает эффективность регулирования через ответственность разработчиков, операторов и компаний, а также путем создания специальных методов проверки.

Преступления с использованием искусственного интеллекта требуют новой правовой конструкции, сочетающей в себе: субъективную вину человека, объективную оценку автономных действий ИИ и организационные меры контроля.

Необходимо систематизировать термины и категории, например, «автономная система», «операция высокого риска ИИ», «доля участия человека», «цифровая вина».

Казахстан может взять за основу опыт ЕС и Германии, где преступления квалифицируют как совокупность действий человека и системы, где установлена ответственность за организационный контроль и введены специальные нормы Уголовного кодекса с отягчающими признаками.

В философском аспекте необходим переход к модели «распределенной ответственности», где ответственность за преступление анализируется через объектив взаимодействия человека-алгоритм-организация, что позволяет лучше учитывать новые технологии и прогнозировать последствия.

Проблемы квалификации и возможные пути их решения

Основными проблемами квалификации преступлений с ИИ являются:

1. Неопределенность предмета преступления. Закон не содержит положений о том, как квалифицировать действия, если человек создает или управляет системой, но не имеет контроля над ее результатами.

2. Отсутствие специальных квалификационных характеристик. Применение ИИ в преступлении не отражается как отягчающее обстоятельство.

3. Трудности в установлении причинно-следственной связи. В случаях, связанных с системами самообучения, крайне сложно установить момент, когда действия человека перешли в автономное поведение ИИ.

Считаем целесообразным ввести следующие изменения и дополнения в действующее уголовное законодательство и иные НПА: внести дополнения в Уголовный кодекс Республики Казахстан, закрепив понятие «преступление, совершенное с использованием технологий искусственного интеллекта»; разработать руководящие принципы для органов дознания по установлению степени участия ИИ и лица в преступлении; ввести новую отягчающую норму — «Совершение правонарушения с использованием технологий искусственного интеллекта» (по аналогии с применением оружия или служебного положения); создать экспертный центр по цифровым преступлениям Министерства внутренних дел Республики Казахстан, включающего специалистов в области информационных технологий и криминалистики.

Выводы

По результатам исследования установлено, что существующая система уголовной квалификации не в полной мере отражает специфику преступлений, совершаемых с помощью искусственного интеллекта. Современные нормы уголовного права ориентированы на действия человека как субъекта преступления, что создает методологические трудности при оценке действий, совершаемых с участием автономных или полуавтономных алгоритмических систем.

Основные выявленные проблемы связаны с определением субъекта ответственности, установлением формы вины и причинно-следственной связи между действиями человека и поведением системы искусственного интеллекта. Отсутствие юридической категории, учитывающей степень самостоятельности ИИ, приводит к неясности в квалификации таких преступлений и затрудняет применение действующего уголовного права.

Научная новизна исследования заключается в предложении подхода к интерпретации участия искусственного интеллекта в преступности через объектив понятий «алгоритмическое посредничество» и «ограниченный человеческий контроль». Это позволяет различать случаи, когда ИИ используется как инструмент и когда он фактически выполняет функцию независимого участника преступного процесса.

Практическое значение полученных результатов состоит в возможности их применения при совершенствовании уголовного законодательства, направленного на адаптацию правовых механизмов к цифровой реальности. Разработанные положения могут быть использованы при составлении методических рекомендаций для органов предварительного расследования и судебных инстанций в отношении квалификации преступлений, совершенных с использованием технологий искусственного интеллекта.

Преступления, совершенные с использованием технологий искусственного интеллекта (ИИ), представляют собой новое поколение общественно опасных деяний, требующих пересмотра традиционных подходов к квалификации. Автономность систем, их способность к самообучению и непредсказуемость действий создают разрыв между технологической реальностью и уголовно-правовым регулированием.

Анализ судебной практики Казахстана и России показывает, что правоохранительные органы по-прежнему квалифицируют такие действия по общим нормам (мошенничество, несанкционированный доступ, клевета и т.д.) без учета конкретного фактора использования ИИ. Это приводит к недооценке степени общественной опасности и отсутствию единообразия в правоприменении.

Зарубежные подходы указывают на тенденцию к расширению понятия вины и субъекта ответственности. Опыт ЕС (AI Act), Германии (понятие «организационная вина»), Великобритании (идея «посредованной ответственности») может послужить основой для разработки казахстанской модели регулирования преступлений, связанных с ИИ.

В целях совершенствования уголовного законодательства Республики Казахстан целесообразно:

- ввести в Уголовный кодекс Республики Казахстан новый состав «Совершение правонарушения с использованием технологий искусственного интеллекта» и предусмотреть квалифицирующую характеристику — использование автономных систем при совершении противоправных действий;
- установить ответственность владельца или разработчика ИИ в случаях, когда система функционирует под его контролем и причиняет общественно опасный вред;
- разработать методические рекомендации для органов дознания по оценке степени автономности алгоритмов и роли человека;
- создать экспертно-криминалистические центры по расследованию преступлений с участием ИИ при МВД Республики Казахстан;
- обеспечить обязательную судебную цифровую экспертизу при расследовании дел с элементами искусственного интеллекта.

На теоретическом уровне необходима модернизация философии уголовного права — переход от чисто антропоцентрической модели к модели «распределенной ответственности», при которой поведение человека и цифровая система анализируются в причинно-следственном контексте.

Предлагаемые меры не только устранят пробелы в законодательстве, но и обеспечат правовую предсказуемость в условиях бурного развития технологий искусственного интеллекта.

Области применения результатов исследования включают:

- нормативную деятельность в области цифрового и уголовного права;
- экспертную и судебную практику, связанную с расследованием киберпреступлений и преступлений с элементами автономного управления;
- образовательные курсы, направленные на подготовку специалистов в области цифрового права и этики искусственного интеллекта;
- формирование концепций этического и правового регулирования ИИ в государственном и частном секторах.

Данное исследование не получило финансирование

Список использованной литературы

- 1 Sariati N.M. Artificial Intelligence and Criminal Liability: A Preliminary Study within the Indonesian Legal System / N.M. Sariati, D.K. Caronina, J. Damanik, S. Sianipar // Jurnal Ilmu Hukum Kyadiren. — 2023. — No. 9. — P. 1–25.
- 2 Bashir Mangi D. AI and Criminal Liability: Theoretical Dilemmas in Applying Criminal Law to Artificial Intelligence / D. Bashir Mangi, I. Butro, T. Akhtar Memon // The Critical Review of Social Sciences Studies. — 2025. — Vol. 3, No 1 — P. 2174–2186.

- 3 Diab M.F.S. Criminal Liability for Artificial Intelligence and Autonomous Systems / M.F.S. Diab // American Journal of Society and Law. — 2024. — Vol. 3, No 1. — P. 14–18.
- 4 Sachoulidou A. AI Systems and Criminal Liability / A. Sachoulidou // Olso Law Review. — 2024. — Vol. 1, No 1. — P. 7–15.
- 5 Ибатуллина Д.М. Искусственный интеллект в уголовно-правовой доктрине / Д.М. Ибатуллина // Вестник Казанского юридического института МВД России. — 2023. — Т. 14, № 2. — С. 65–69.
- 6 Мухамбетжанова А.Т. Искусственный интеллект в правовой системе Казахстана: проблемы и перспективы развития / А.Т. Мухамбетжанова // Научные исследования и экспериментальные разработки. — 2025. — № 9. — С. 255–259.
- 7 Smith J. Deepfake and Financial Fraud: A Case Study of the UK / J. Smith. — London: TechLaw Press, 2022. — 120 p.
- 8 Министерство внутренних дел Республики Казахстан. Отчёт о состоянии преступности в Республике Казахстан за 2024 год. — Астана, 2024. — 50 с.
- 9 Tanaka H. Legal Regulation of AI and Autonomous Systems in the EU, Singapore and Japan / H. Tanaka, F. Müller // International Journal of Law and Technology. — 2023. — Vol. 15, No 1. — P. 10–25.
- 10 Criminal Liability in the Age of Autonomous Systems: Rethinking Mens Rea and Actus Reus. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://thecrsss.com> (accessed: 03 Nov 2025).
- 11 Criminal Liability of Artificial Intelligence (AI): The Legal Conceptual Study and the Regulating Challenges in Global Disruptive Technology Era — [Electronic resource] // Russian Law Journal.org. — Access mode <https://russianlawjournal.org> (accessed: 03 Nov 2025).
- 12 AI Systems and Criminal Liability. — [Electronic resource]. — NovaResearch.unl.pt. — Access mode: <https://novaresearch.unl.pt> (accessed: 03 Nov 2025).
- 13 AI and Criminal Liability: Theoretical Dilemmas in Applying Criminal Law to Artificial Intelligence. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://thecrsss.com> (accessed: 03 Nov 2025).
- 14 Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть / А.В. Наумов. — М.: Норма, 2022. — 784 с.
- 15 Кыздарбекова Б.Ж. Искусственный интеллект в уголовном праве: Теоретико-правовые подходы к определению понятия и регулированию / Б.Ж. Кыздарбекова // Материалы Международной науч.-практ. конф. «Перспективы развития правовой системы Республики Казахстан», посвященной 30-летию Конституции Республики Казахстан. — Карағанды Болашақ-Баспа. — 2025. — С. 191–198.
- 16 Судебное решение Алматинского городского суда от 17 апреля 2024 г. по делу № 2-1456/2024 // Судебный кабинет. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://office.sud.kz> (дата обращения: 01.11.2025).
- 17 Приговор Никулинского районного суда г. Москвы от 20 июня 2023 г. по делу № 1-124/2023 // СудАкт. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://sudact.ru> (дата обращения: 01.11.2025).
- 18 Floridi L. A Unified Framework of Five Principles for AI in Society / L. Floridi, J. Cowls // Harvard Data Science Review. — 2021. — Vol. 3(2). — P. 1–15.
- 19 Kremnitzer M. Artificial Intelligence and Criminal Liability / M. Kremnitzer, N. Segev // Israel Law Review. — 2020. — Vol. 53(2). — P. 149–176.
- 20 Floridi L. GPT and the Legal Status of AI Agents / L. Floridi, M. Chiriatti // Philosophy & Technology. — 2020. — Vol. 33(4). — P. 645–651.

Е. А. Николаева, А. Т. Кабжанов

Жасанды интеллект көмегімен жасалған қылмыстарды саралау мәселелері

Мақалада Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығындағы жасанды интеллект технологияларын пайдалана отырып жасалған қылмыстарды саралау мәселелері қарастырылған. Жасанды интеллект автономиясы жағдайында субъективті тараптың ерекшеліктері, кінә және себеп-салдар мәселелері талданған. Қылмыстық заңнамадағы олқылықтарға және цифрлық қылмыстарды тергеу мен саралау кезінде қолданыстағы нормаларды қолданудағы қиындықтарға ерекше назар аударылды. Қазақстан, Ресей және Еуропалық одақтың тәсілдеріне, сондай-ақ қылмыстық қызметте жасанды интеллектті пайдалануға байланысты сот шешімдеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеудің мақсаты жасанды интеллект технологияларын қолдана отырып жасалған қылмыстарды саралау мәселелерін жан-жақты талдау және оларды бағалаудың қылмыстық-құқықтық тетіктерін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу. Әзірлеушілер, пайдаланушылар және автономды жүйелер арасында жауапкершілікті бөлу, сондай-ақ кінәнің мәні мен формасын анықтаудағы қиындықтар қарастырылды. Зерттеудің әдіснамалық негізіне салыстырмалы-құқықтық, жүйелік және аналитикалық әдістер, сондай-ақ сот практикасы мен шетелдік нормативтік актілерді талдау кіреді. Алгоритмдік шешім қабылдау ерекшелігін ескеретін нормаларды енгізу қажеттілігі негізделіп, жасанды интеллектпен байланысты қылмыстарды қылмыстық-құқықтық реттеуді жетілдіру бойынша шаралар ұсынылды, бұл неғұрлым әділ және тиімді құқық қолдануды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, қылмыстың біліктілігі, қылмыс субъектісі, цифрландыру, автономды жүйелер, сот практикасы, киберқылмыс.

E.A. Nikolaeva, A.T. Kabzhanov

Problems of qualification of crimes committed using artificial intelligence

The article examines the challenges of qualifying crimes committed with artificial intelligence (AI) technologies under the criminal law of the Republic of Kazakhstan. It analyzes the mental element of such crimes, issues of guilt, and causation in the context of AI autonomy. Special attention is paid to gaps in criminal legislation and the difficulties of applying existing norms in the investigation and classification of digital crimes. A comparative analysis of the approaches in Kazakhstan, Russia, and the European Union, as well as relevant court decisions involving AI in criminal activities, is presented. The study aims to provide a comprehensive analysis of the challenges in qualifying AI-related crimes and to propose improvements to criminal law mechanisms for their assessment. It considers the allocation of liability among developers, users, and autonomous systems, as well as the complexity of determining the subject and form of guilt. The research employs comparative, systematic, and analytical methods, along with an examination of judicial practice and foreign regulations. The article argues for the necessity of introducing legal norms that account for algorithmic decision-making and proposes measures to enhance criminal law regulation of AI-related crimes, thereby promoting more effective and fair law enforcement.

Keywords: artificial intelligence, crime qualification, the subject of crime, digitalization, autonomous systems, judicial practice, cybercrime.

References

- 1 Sariati, N.M., Caronina, D.K., Damanik, J., & Sianipar, S. (2023). Artificial Intelligence and Criminal Liability: A Preliminary Study within the Indonesian Legal System. *Jurnal Ilmu Hukum Kyadiren*, 9, 1–25.
- 2 Bashir Mangi, D., Butro, I., & Akhtar Memon, T. (2025). AI and Criminal Liability: Theoretical Dilemmas in Applying Criminal Law to Artificial Intelligence. *The Critical Review of Social Sciences Studies*, 3(2), 2174–2186.
- 3 Diab, M.F.S. (2024). Criminal Liability for Artificial Intelligence and Autonomous Systems. *American Journal of Society and Law*, 3(1), 14–18.
- 4 Sachoulidou, A. (2023). AI Systems and Criminal Liability. *Oslo Law Review*, 1(1), 7–15.
- 5 Ibatullina, D.M. (2023). Iskusstvennyi intellekt v ugovovno pravovoi doktrine [Artificial Intelligence in the Criminal Law Doctrine]. *Vestnik Kazanskogo yuridicheskogo instituta Ministerstva Vnutrennykh Del Rossii — Bulletin of the Kazan Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 14(2), 65–69 [in Russian].
- 6 Mukhambetzhanova A.T. (2025). Iskusstvennyi intellekt v pravovoi sisteme Kazakhstana: problemy i perspektivy razvitiia [Artificial Intelligence in the Legal System of Kazakhstan: Problems and Prospects of Development]. *Nauchnye issledovaniia i eksperimentalnye razrabotki — Scientific Research and Experimental Development*, 9, 255–259 [in Russian].
- 7 Smith, J. (2022). *Deepfake and Financial Fraud: A Case Study of the UK*. London: TechLaw Press.
- 8 (2024). *Ministerstvo vnutrennykh del Respubliki Kazakhstan. Otchet o sostoianii prestupnosti v Respublike Kazakhstan za 2024 god* [Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan. Report on the State of Crime in the Republic of Kazakhstan for 2024]. Astana [in Russian].
- 9 Tanaka, H., & Müller, F. (2023). Legal Regulation of AI and Autonomous Systems in the EU, Singapore and Japan. *International Journal of Law and Technology*, 15(1), 10–25.
- 10 (2025). Criminal Liability in the Age of Autonomous Systems: Rethinking Mens Rea and Actus Reus. *TheCRSSS.com*. Retrieved from <https://thecrsss.com> (accessed 03 Nov 2025).
- 11 Criminal Liability of Artificial Intelligence (AI): The Legal Conceptual Study and the Regulating Challenges in Global Disruptive Technology Era. *Russian Law Journal.org*. Retrieved from <https://russianlawjournal.org> (accessed 03 Nov 2025).
- 12 AI Systems and Criminal Liability. *NovaResearch.unl.pt*. Retrieved from <https://novaresearch.unl.pt> (accessed 03 Nov 2025).
- 13 AI and Criminal Liability: Theoretical Dilemmas in Applying Criminal Law to Artificial Intelligence. *TheCRSSS.com*. Retrieved from <https://thecrsss.com> (accessed 03 Nov 2025).
- 14 Naumov, A.V. (2022). *Ugolovnoe pravo. Obshchaia chast* [Criminal Law. General Part]. Moscow: Norma [in Russian].
- 15 Kyzdarbekova, B.J. (2025). Iskusstvennyi intellekt v ugovovnom prave: Teoretiko-pravovye podkhody k opredeleniiu poniatiia i regulirovaniu [Artificial intelligence in criminal law: Theoretical and legal approaches to the definition of the concept and regulation]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Perspektivy razvitiia pravovoi sistemy Respubliki Kazakhstan» posviashchennoi 30-letiiu Konstitutsii Respubliki Kazakhstan — Materials of the International Scientific and Practical Conference “Prospects for the development of the legal system of the Republic of Kazakhstan” dedicated to the 30th anniversary of the Constitution of the Republic of Kazakhstan* (pp. 191–198). Karaganda: Bolashaq-Baspa [in Russian].

16 (2024). Sudebnoe reshenie Almatinskogo gorodskogo suda ot 17 apreliya 2024 g. po delu № 2-1456/2024 // Sudebnyi kabinet. [Almaty City Court. Judgment of April 17, 2024 in Case No. 2-1456/2024. The Judicial Office]. *office.sud.kz*. Retrieved from <https://office.sud.kz> (accessed 01 Nov 2025) [in Russian].

17 (2023). Prigovor Nikulinskogo raionnogo suda g. Moskvy ot 20 iyunia 2023 g. po delu № 1-124/2023 // SudAkt [Nikulinsky District Court of Moscow. Verdict of June 20, 2023 in Case No. 1-124/2023. SudAkt]. *sudact.ru*. Retrieved from <https://sudact.ru> (accessed 01 Nov 2025) [in Russian].

18 Floridi, L., & Cows, J. (2021). A Unified Framework of Five Principles for AI in Society. *Harvard Data Science Review*, 3(2), 1–15.

19 Kremnitzer, M., & Segev, N. (2020). Artificial Intelligence and Criminal Liability. *Israel Law Review*, 53(2), 149–176.

20 Floridi, L., & Chiriatti, M. (2020). GPT and the Legal Status of AI Agents. *Philosophy & Technology*, 33(4), 645–651.

Информация об авторах

Николаева Екатерина Александровна — кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданско-правовых и уголовно-правовых дисциплин, Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова, Абакан, Россия; e-mail: katrimm@yandex.ru

Кабжанов Акылбек Тайбулатович — кандидат юридических наук, заведующий кафедрой правовых и финансовых дисциплин, Академия «Bolashaq», Караганда, Казахстан; e-mail: tengrianec_9192@mail.ru

Information about the authors

Nikolaeva Ekaterina Alexandrovna — Academic degree Candidate of Law, Position Associate Professor of the Department of Civil Law and Criminal Law Disciplines, N.F. Katanov Khakass State University, Abakan; Russia; e-mail: katrimm@yandex.ru

Kabzhanov Akylbek Taybulatovich — Candidate of Law, Head of the Department of Legal and Financial Disciplines, Bolashaq Academy, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: tengrianec_9192@mail.ru

B.B. Sarsenbayeva^{1*} , Y.A. Jubanov² 

¹ *Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Makana Esbulatov, Almaty, Republic of Kazakhstan;*

² *Prosecutor's Office of Karaganda Region, Karaganda city, Republic of Kazakhstan*

(E-mail: hamudok@mail.ru, jubanovyedil@gmail.com)

¹ ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-9238-5172>

² ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-6306-8428>

Cyberbullying as a factor in driving minors to suicide: criminal law and criminological analysis

The article examines cyberbullying against minors as a significant factor contributing to suicidal behavior in the context of the digitalization of Kazakhstani society. The authors aim to identify the criminal law, criminological, and victimological characteristics of cyberbullying that lead children and adolescents to suicide, assess the effectiveness of the current legal framework, and outline directions for improving legal responses. The methodological framework of the study is based on dialectical and systemic approaches and includes methods of analysis and synthesis, formal-legal and comparative-legal methods, statistical analysis of official data, content analysis of judicial practice and media materials, as well as case studies of high-profile suicides linked to online harassment. The findings indicate that the prevalence of suicides and suicide attempts among minors in the Republic of Kazakhstan demonstrates the systemic nature of the problem and that cyberbullying poses a qualitatively greater social threat than traditional bullying. The study establishes that the existing regulatory framework creates a multi-level model of protection; however, its implementation is hindered by fragmented regulation, the high level of underreporting of cyberbullying, and weak law enforcement practices. The authors argue for clarifying certain criminal offenses, developing interpretative guidance by higher judicial authorities, strengthening preventive measures—including digital literacy programs and the development of psychological support services for children—and enhancing interagency coordination. The article concludes that effective counteraction to cyberbullying is possible only through a combination of repressive, preventive, and educational mechanisms.

Keywords: cyberbullying, minors, driving to suicide, suicidal behavior, bullying, child rights, digital environment, victimology, prevention.

Introduction

In contemporary scholarly literature, cyberbullying is rightly regarded as one of the most acute and socially significant socio-psychological problems of the digital era, particularly in terms of its impact on the mental well-being of minors and the formation of suicidal behavior. This phenomenon is not limited to isolated acts of aggression; rather, it represents a systematic influence exerted within a virtual environment and directed at the most vulnerable group of users—children and adolescents who are undergoing active personal and emotional development. The advancement of information and communication technologies, along with the widespread use of social networks and messaging platforms, has given rise to new forms of psychological violence specific to the digital environment. In terms of interactivity, intensity of exposure, and destructive consequences, these forms often surpass traditional offline bullying.

A matter of particular concern is the growing frequency with which cyberbullying functions not merely as a background factor but as a significant—and in many cases decisive—contributor to the development of auto-aggressive tendencies among minors, leading them to suicide or suicide attempts. Under such circumstances, an analysis of cyberbullying cannot be limited to a general psychological description of the phenomenon; it objectively requires a comprehensive criminal-law, criminological, and victimological examination. A criminal-law approach makes it possible to determine the boundaries and forms of legal liability for such conduct in the digital environment; a criminological approach reveals the causes, conditions, and patterns of the spread of cyberbullying; and a victimological approach examines the characteristics of victim behavior and the vulnerability of minor victims. The combination of these perspectives forms the theoretical basis

* Corresponding author. E-mail: hamudok@mail.ru

needed for developing effective preventive measures against cyberbullying and mitigating its suicidogenic consequences.

In the theory and methodology of cyberbullying research, several fundamental conflicts persist. First, there is a divergence between socio-psychological models—which interpret cyberbullying primarily as a form of communicative deviance and a school-environmental phenomenon—and the criminal law approach, which emphasizes criteria such as social danger, culpability, and the provability of a causal link to suicide. Second, the scope of criminalization remains a subject of debate: while some scholars argue that existing legal provisions (in particular, those related to incitement to suicide, insult, defamation, and violation of privacy) are sufficient, others stress the qualitatively distinct threat posed by digital harassment and the need for more detailed regulatory frameworks. Third, at the level of evidentiary methodology, challenges arise in assessing the “systematic” nature of online humiliation and in determining the contribution of each participant in group harassment to the formation of a suicidal decision in an adolescent.

Practice also reveals a clear mismatch between regulatory provisions and the actual mechanisms of protection. The high latency of cyberbullying, the absence of consistent and publicly documented judicial practice in cases where online harassment is a significant factor in driving a person to suicide, as well as the insufficient interagency coordination between schools, psychological services, and law enforcement agencies, create a “response gap”. This gap is further exacerbated by the lack of unified statistics and standardized criteria for classifying digital harassment in relation to suicidal outcomes.

Given the aforementioned issues, the purpose of this study is to identify the criminal law, criminological, and victimological characteristics of cyberbullying that can act as a contributing factor in driving minors to suicide. It also aims to assess the adequacy and effectiveness of the current legal framework and to develop proposals for its improvement. To achieve this goal, the following objectives are pursued:

1) to analyse the scale and dynamics of suicidal behaviour among minors in the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, highlighting consistent trends (the ratio of completed suicides to attempts, signs of risk transformation);

2) to reveal the criminological significance of cyberbullying as a factor in suicide risk among children and adolescents, identifying its place among other causes (family, school, individual psychological and social);

3) to identify the causes and conditions for the spread of cyberbullying at the macro, meso and micro levels, including the role of digitalisation, the lack of digital competence among adults, institutional gaps in response and the age characteristics of adolescents;

4) to conduct a criminal law analysis of Article 105 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan in the context of cyberbullying as a means of driving someone to suicide, revealing the content of objective and subjective signs, as well as aggravating circumstances;

5) to distinguish between criminal and administrative responses. Compare the application of Article 105 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan with the provisions on bullying/cyberbullying in special legislation and Article 127-2 of the Code of Administrative Offences of the Republic of Kazakhstan, and determine the criteria for the transition from formal composition to criminal liability;

6) to formulate practical recommendations for improving interagency responses.

The authors’ position in reviewing the literature is that productive research into cyberbullying as a factor in driving minors to suicide is only possible through interdisciplinary synthesis. On the one hand, purely psychological explanations cannot be taken as absolute, ignoring the legal construct of responsibility and the requirements of provability. On the other hand, formal-normative analysis without taking into account the digital specifics of bullying, the adolescent environment, and the mechanisms of victimization leads to an underestimation of the real public danger. In our opinion, it is the combination of criminal law analysis with criminological and victimological data that allows us to identify gaps in regulation, determine areas for strengthening prevention, and propose a more realistic model for protecting minors in the digital environment.

Methods and materials

To achieve the stated aim and to address the formulated tasks, a combined methodology was employed, based on the interpenetration of general scientific and specialized legal methods. The dialectical approach ensured the consideration of cyberbullying in dynamics and in relation to changes in digital communication, the adolescent environment, and mechanisms of legal response; it made it possible to identify and conceptually explain the contradictions between the normative protection model and its actual implementation. The

systemic approach was used to construct a holistic view of the multi-level protection of minors (criminal-law, administrative-law, and preventive instruments) and to analyze their interactions, including problems of regulatory fragmentation and interagency coordination.

Methods of analysis and synthesis, as well as induction and deduction, were employed to clarify the conceptual framework and to operationalize the key features of cyberbullying (systematic nature, aim to humiliate, publicity, and use of information and communication technologies), to identify typical forms of online harassment, and to derive generalizations from particular empirical observations. The formal-legal method and the techniques of legal interpretation (grammatical, systematic, and teleological) allowed revealing the content and limits of applicability of existing norms, formulating legally significant criteria for distinguishing administrative liability for bullying and cyberbullying, and criminal liability for instigation/abetment to suicide, as well as delineating the legal-technical characteristics of offense constructions and qualifying signs. The comparative-law method was used to juxtapose approaches to regulating cyberbullying and responses to suicide-linked forms of online harassment reflected in contemporary scientific literature and enforcement-oriented guidelines; this enabled clarifying directions for improving the national model and avoiding the mixing of “definitional” and “qualifying” criteria.

The statistical method was implemented as a secondary analysis of official data and used to describe the dynamics of suicidal behavior among minors and to substantiate the systemic nature of the problem. Content analysis of materials from open sources and media publications was applied to identify recurring cyberbullying scenarios, typologies of aggressive practices, and typical evidentiary difficulties (identification of participants, documentation/retention of digital traces, establishing causal links). Qualitative case-study analysis allowed reconstructing the mechanism of suicidogenic escalation in high-profile situations and linking the identified regularities to the requirements of criminal-law evaluation and practical preventive tasks.

The materials of the study included:

- 1) normative legal acts of the Republic of Kazakhstan relevant to criminal- and administrative-law assessment of cyberbullying and to the protection of children’s rights in the digital environment;
- 2) doctrinal sources on the problem of instigation/abetment to suicide, ICT-enabled crimes, victimology, and child online safety;
- 3) empirically gathered materials specifically selected by the authors for the preparation of the present article.

The latter encompassed official statistical data on minors’ suicidal behavior and related indicators (data from the Committee on Legal Statistics and Special Registers of the General Prosecutor’s Office of the Republic of Kazakhstan for 2023-2024 and information disclosed by the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan for January–September 2025), a corpus of media reports and open internet sources on cyberbullying cases, positions of authorized bodies and public reactions, and a set of cases of high-profile situations used as qualitative exemplars for analysis (including events covered in Almaty in September 2024 and September 2025). The triangulation of these material groups enabled: the statistical data to substantiate the scale of the problem; the normative analysis to delineate the boundaries of legal qualification and the “ladder” of response; and content- and case-analysis to demonstrate the mechanisms of escalation of online harassment and practical obstacles to law enforcement.

Results

The research has yielded results that allow for a more precise understanding of the suicide risk potential of cyberbullying towards minors and the identification of legal enforcement “bottlenecks” in its criminal law assessment. Based on the triangulation of sources (official statistics, normative analysis, content and case analysis of publicly available materials), the systemic nature of the issue and the reproducibility of typical scenarios of digital harassment leading to psychotraumatizing escalation have been confirmed.

In accordance with the objectives of the study, the criminal law, criminological, and victimological features of cyberbullying as a factor contributing to the suicide of minors were identified and summarized. This was done based on the triangulation of statistical data, content analysis of open sources, and case studies of high-profile situations.

It was found that the dynamics of suicidal behavior among minors in Kazakhstan remains at a high level of tension: while the number of completed suicides in 2024 decreased compared to 2023, there was an increase in suicide attempts, which reflects not a “reduction” of the problem, but its transformation towards a wider group of children and adolescents at sustained suicide risk. Additionally, it was shown that for the period from January to September 2025, the combined statistics on completed suicides and attempts remain

high, with the number of completed suicides nearing the total annual level of 2024, indicating a risk of unfavorable final dynamics.

A qualitative analysis of high-profile cases allowed for the reconstruction of a typical mechanism of suicidogenic escalation in online harassment: the duration and systematic nature of the impact, the public humiliation, and the involvement of a wider audience form a state of chronic psychotraumatic pressure on the victim that “does not switch off” when the physical space changes. Based on materials from situations in Almaty, it was demonstrated that cyberbullying is not an abstract backdrop, but a sequential chain of humiliating actions (distribution of compromising materials, offensive comments, derogatory messages), with the perpetrators being either the immediate social circle (peers) or external participants in digital communication, which exacerbates the sense of “hopelessness” and social maladjustment.

The systematization of the characteristics of cyberbullying confirmed its qualitatively increased social danger compared to offline bullying. It was recorded that the “amplifiers of harm” are: anonymity/pseudo-anonymity of the aggressor, 24/7 impact, virtually unlimited audience of observers, and the durability (reproducibility) of digital content; collectively, they create a constant psychological pressure and hinder the rapid cessation of victimization.

The multilevel nature of the causes and conditions for the spread of cyberbullying was uncovered: at the macro level, the digitalization and widespread availability of online services as a socialization environment; at the meso level, the lack of digital competence among adults and the weakness of response procedures in schools and inter-agency frameworks; at the micro level, age dependency on peer judgment and intensified competition for “digital status”.

Additionally, it was found that the architecture of platforms (ease of account creation, engagement algorithms, and “crowd effect”) contributes to the normalization of participation in harassment and the blurring of individual responsibility, which increases the repeatability and “collective” nature of online aggression.

In the criminal law section, it was established that the use of telecommunication networks in the context of bringing someone to suicide (Article 105 of the Criminal Code of Kazakhstan) should not be regarded merely as a formal “technical shell”, but as a means of committing the act, in which the digital channel significantly influences the creation of a psychotraumatic situation. It was shown that for qualification, it is important to establish the role of digital actions in creating an unbearable situation, including when there is a combination of online and offline impact.

A distinction was made between criminal and administrative approaches to response: the administrative offense of bullying and cyberbullying is formal in nature and does not require the occurrence of severe consequences, whereas criminal law evaluation under Article 105 of the Criminal Code of Kazakhstan requires proof of the result and causality, as well as other object-oriented protection targets.

Finally, key practical barriers to law enforcement were identified: anonymity and the collective nature of cyberbullying complicate the identification of participants and the individualization of each person’s contribution, increasing the requirements for the operational preservation of digital data and correct documentation of electronic evidence. In total, the findings confirm the conclusions drawn.

Discussion

The scale of suicidal behavior among minors in the Republic of Kazakhstan highlights the acute nature of the issue under consideration. According to data from the Committee on Legal Statistics and Special Records of the General Prosecutor’s Office of the Republic of Kazakhstan, in 2023, a total of 204 completed suicides and 376 suicide attempts among minors were registered, while in 2024, 175 cases of completed suicides and 453 attempts were recorded. Thus, against the backdrop of a reduction in the number of completed suicides by approximately 14-15 % compared to 2023, there is a nearly 20 % increase in suicide attempts, indicating not so much a mitigation of the problem, but its transformation and the continued high level of suicide risk in the child and adolescent environment [1].

Preliminary data from the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan show that for January–September 2025, 432 suicidal cases among minors were registered, including 139 completed suicides and 293 attempts. Even with the incomplete reporting period, it is evident that the number of completed suicides in the first nine months of 2025 has nearly reached the total for 2024 (175), and the total number of suicide attempts and completions remains high, indicating the persistence of an extremely tense situation and the risk of further increases by the end of the year [2]. These statistical data suggest that suicidal behavior among minors is a systemic issue and call for immediate, comprehensive, and inter-agency responses from the state and civil society institutions.

An illustration of the tragic consequences of cyberbullying is a high-profile case that occurred in September 2024 in the city of Almaty, when two minor girls committed suicide by jumping from the roof of a nine-story building. According to law enforcement agencies, one of the key factors contributing to the tragic outcome was prolonged and systematic harassment on social media, including the dissemination of compromising materials, offensive comments, and derogatory messages. The investigation revealed that the minors had been subjected to cyberbullying for several months, with both classmates and unfamiliar social media users acting as aggressors, thereby creating a persistent atmosphere of constant psychological pressure and social maladjustment [3]. Another case of bullying and suicidal behavior among minors, which caused a wide public outcry in Almaty in September 2025, involves the death of a schoolgirl, which law enforcement classified as suicide. According to media reports, the death occurred at one of the city's schools. One of the versions, voiced in the public domain, suggests that the decisive factor in the girl's suicide could have been harassment by a parent on social media and by representatives of the school administration [4].

Cyberbullying as a form of psychological violence possesses a set of specific characteristics that significantly increase its social danger compared to traditional forms of bullying. Among these features are the anonymity or pseudo-anonymity of the aggressor; the possibility of continuous (round-the-clock) exposure to the victim; an almost unlimited size and composition of the audience witnessing acts of humiliation; and the high persistence and replicability of compromising content in the digital environment. Taken together, these factors create conditions for constant and difficult-to-mitigate psychological pressure on a minor. Unlike classical bullying, which is typically confined to the physical space of an educational institution or other organization and bounded by time, cyberbullying follows the victim everywhere, penetrating their personal space through mobile devices, social networks, and various online platforms.

The causes and conditions facilitating the spread of cyberbullying among adolescents are multi-level in nature and encompass both macro-social and micro-environmental factors. At the macro level, a key role is played by the rapid digitalization of society, accompanied by the near-ubiquitous availability of smartphones and mobile internet. For a significant proportion of minors, the online space becomes not merely a supplement to offline life, but an independent realm of social activity where identity, status, and group affiliation are formed. Under these conditions, any conflicts, competition for attention and recognition, as well as stereotypes and prejudices, are readily transferred into the digital environment, where they gain additional potential for scaling and amplification.

At the meso-level (encompassing family and educational institutions), significant factors include a deficit in digital literacy among adults and an intergenerational gap in understanding the nature of online communication. Parents and educators frequently underestimate the intensity and psychological significance of interactions on social networks, perceiving online conflicts as "trivial" or "virtual" and, consequently, not warranting intervention. This creates fertile ground for the latent existence of cyberbullying: aggression can develop over an extended period without formal documentation or the activation of protective mechanisms. An additional contributing condition is the insufficient development of intra-school and interdepartmental procedures for responding to reports of online harassment, where responsibility for the "digital sphere" becomes diffused among various entities tasked with prevention.

At the micro-level, the specific characteristics of adolescence play a crucial role: high dependence on peer evaluation, the need for recognition and group belonging, and heightened emotional reactivity. The digital environment, built upon likes, comments, and the public display of personal information, amplifies the significance of symbolic "popularity capital" and fosters competitive, and at times, aggressive behavior. Furthermore, adolescents often lack sufficient self-regulation and critical thinking skills to resist group pressure or assess the long-term consequences of their digital actions (e.g., posting, sharing, participating in harassment).

Separately, it is necessary to highlight the patterns of cyberbullying proliferation associated with the technical and communicative features of online platforms. Firstly, anonymity and pseudo-anonymity, coupled with the ability to quickly create and delete accounts, foster a sense of impunity and diminished responsibility in the aggressor. Secondly, the recommendation algorithms and "feeds" of social networks, designed to maximize user engagement, indirectly promote the circulation of conflictual and provocative content, as it frequently elicits emotional responses and generates user activity. Thirdly, the "online mob effect" and the diffusion of individual responsibility in group chats and communities lead participants in harassment to underestimate their own contribution to causing harm to the victim.

Finally, among the significant contributing conditions is the low likelihood of prompt legal response and adolescents' poor awareness of the potential legal consequences of online aggression. The absence of

clear signals to participants about the boundaries of permissible behavior, the rarity of actual cases holding individuals accountable for cyberbullying, and the complexities of evidence collection foster a persistent perception of the “invisibility” and impunity of digital violence. Collectively, these causes and conditions not only facilitate the widespread prevalence of cyberbullying but also entrench it as a relatively stable practice of adolescent interaction. This underscores the particular importance of criminal and administrative legal assessments of such acts, which will be examined next.

The criminal legal assessment of cyberbullying in the context of instigation to suicide is indeed characterized by a high degree of complexity. This stems from both the specific nature of the *actus reus* of the relevant acts and the particularities of the digital environment in which they are committed. In the current criminal legislation of the Republic of Kazakhstan, the primary norm is Article 105 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, which establishes liability for driving a person to suicide or to an attempted suicide through threats, cruel treatment, or systematic humiliation of the victim’s human dignity [5]. Thus, the legislator proceeds from the premise that persistent, repeated psychological pressure, expressed as harassment and degradation of the individual, can serve as the direct cause for the formation and realization of suicidal intentions in the victim.

Part Two of Article 105 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan establishes a qualifying feature consisting of the commission of the aforementioned acts using telecommunications networks, including the Internet [5]. Through this provision, the legislator explicitly acknowledges that the digital environment (social networks, messengers, online platforms) is not merely a space for communication but also a channel for the perpetration of systematic psychological violence in the form of cyberbullying. The use of information and communication technologies significantly transforms the nature of the socially dangerous act: the audience expands, the intensity of the impact increases, and the victim’s ability to “escape” the traumatizing interaction diminishes. Establishing a punishment in the form of restriction of liberty or imprisonment for up to five years reflects an increased assessment of the public danger posed by such forms of instigation to suicide, where the aggressive behavior of “digital stalkers” is carried out publicly, replicated, preserved in the online space, and can be reproduced repeatedly.

The especially qualified offense, enshrined in Part Three of Article 105 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, stipulates enhanced liability for similar acts committed against a minor—in the form of imprisonment for a term of five to nine years [5]. This legislative construction is based on the recognition of the heightened victimization of minors, their psychological and social immaturity, as well as their high dependence on the opinions of their reference group. In the digital environment, a minor subjected to systematic online harassment finds themselves in a situation where traumatizing information pursues them regardless of time and space, accompanying virtually any online activity. This amplifies the risk of developing depressive states, feelings of hopelessness, and, consequently, suicidal actions.

An analysis of related regulatory acts governing the protection of children from violence and harmful information is crucial for understanding the place of cyberbullying within the system of Kazakhstan’s legislation. The Law of the Republic of Kazakhstan “On the Rights of the Child in the Republic of Kazakhstan” was amended, as per the Law of the Republic of Kazakhstan dated May 3, 2022, No. 118-VII LRK, to include a legal definition of child bullying as systematic actions (or inaction) aimed at humiliating honor and dignity, and instilling feelings of fear, tension, or oppression, including through the use of information and communication technologies [5; 6]. Thus, at the level of a special law, a foundational definition of bullying is established, encompassing both traditional and digital forms of violence.

Concurrently, the Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses provides for liability for bullying and cyberbullying in the form of administrative penalties. This creates a kind of “legal response ladder”: from pedagogical and educational measures, to administrative sanctions, and, in the most severe cases with a proven causal link to instigation to suicide, to criminal liability under Article 105 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan [6]. This model essentially reflects the principle of a differentiated response based on the severity of the consequences and the degree of social danger posed by the behavior.

International experience shows that when pursuing a similar goal (protecting minors from psychological abuse), the focus of regulation often shifts from post-factum classification and punishment to preventive obligations of platforms, rapid “civil law” termination of harm (takedown/restraining orders) and procedural guarantees that make it easier for victims to go to court.

In recent years, the European Union and the United Kingdom have been strengthening a risk-based model of service liability. Thus, the pan-European approach under the Digital Services Act is based on the need to reduce risks to users, including the risks of online harassment and bullying, through notification,

moderation and risk assessment mechanisms, and in relation to minors, through “safety by design” and special measures to protect children [7]. The British Online Safety Act establishes a system of regulated responsibilities for online services, including risk assessment and measures to reduce the spread of illegal content and content that could harm children; a key feature is the institutionalisation of oversight and subsequent enforcement by the regulator (Ofcom) [8]. Compared to Kazakhstan’s “ladder”, this is a different regulatory focus: not only the responsibility of the specific aggressor, but also the obligation of the environment (platform) to manage the risk of systemic reproduction of bullying through the architecture of the service.

Australia demonstrates a separate model, where, along with criminal and administrative mechanisms, an extrajudicial (administrative-regulatory) framework for the rapid cessation of harm has been developed. A practically significant element is the activity of the eSafety Commissioner, who reviews complaints and ensures measures to stop/remove harmful content, including cyberbullying of children and other forms of online abuse [9]. The comparative legal conclusion here is that the effectiveness of protecting minors increases when the system has a “fast channel” for stopping digital impact before it accumulates a critical psychotraumatic mass, — that is, when the law works not only as a reaction to the consequences that have already occurred, but also as a tool for quickly breaking traumatic communication.

The New Zealand approach (Harmful Digital Communications Act 2015) is interesting in that it combines civil law remedies (court orders to cease distribution/remove material, other restrictions) and criminal liability in cases of significant harm [10]. Thus, the “middle ground” between prevention and criminal prosecution is filled by a legally formalised mechanism for rapid judicial intervention aimed at preventing further damage.

The approach of the Supreme Court of Canada in the case of *A.B. v. Bragg Communications Inc.* (2012 SCC 46), which arose from a situation of online bullying of a teenager (creation of a fake profile and humiliating posts), is indicative. The court allowed procedural anonymity for the minor applicant, noting that public disclosure of the child’s identity could exacerbate the harm and effectively prevent the victim from accessing justice; in doing so, the judicial system recognised the need for special procedural safeguards for children who are victims of cyberbullying when seeking legal protection [11]. For the Kazakhstani context, this case is valuable not for the “transfer” of the result, but for the logic: protecting children in the digital environment requires not only substantive law (criminal/administrative) norms, but also procedural decisions that reduce secondary victimisation and increase the actual availability of protection.

Within criminal law doctrine, it has been repeatedly emphasized that instigation to suicide constitutes a complex, multi-factorial phenomenon in which external unlawful influence intertwines with the individual psychological characteristics of the victim, their life situation, and prior traumatic experiences. N.A. Safonova, examining the social and criminal legal aspects of instigation to suicide, correctly notes that to deem an act socially dangerous and criminally punishable, it is necessary to prove precisely the causal link between systematic psychological violence and the victim’s decision to commit suicide, not merely the existence of an adverse emotional context [12]. In her interpretation, instigation to suicide represents the “final link” in a prolonged conflict, in which the perpetrator of psychological violence consciously, or at the very least negligently, creates an unbearable environment for the victim [12; 18–20].

The above-mentioned approach becomes particularly significant when applied to cyberbullying, where the form and intensity of the impact are qualitatively different. P.I. Fetisov, analyzing crimes against the individual committed through the use of information and telecommunication technologies (including the Internet), emphasizes that the virtual environment in many cases “straightens” the causal links between aggressive behavior and its consequences, since information becomes widespread, easily replicated, and almost impossible to fully remove. In his view, digital communication amplifies the asymmetry between the aggressor and the victim: the former often relies on perceived anonymity and impunity, whereas the latter finds themselves in a state of constant “information harassment” [13; 119–120].

Particular attention to the interrelation between cyberbullying and the instigation to suicide among minors is paid in works dedicated to analyzing internet communities and suicidal online practices. For instance, A.M. Bychkova and E.L. Radnaeva, investigating instigation to suicide via internet technologies, demonstrate how cyberbullying, encompassing elements of public humiliation, dissemination of compromising information, and the establishment of toxic group norms, can serve not only as a risk factor but as the immediate trigger for suicidal behavior among adolescents. According to their observations, specific subcultures form in virtual space where suicidal practices are romanticized or normalized, and cyberbullying becomes a mechanism for “pushing” the most vulnerable participants beyond the boundaries of the social communi-

ty [14; 103–105]. In such cases, instigation to suicide acquires characteristics of collective activity, implemented by multiple actors through network platforms.

Kazakhstan's legal and criminological scholarship in recent years has also increasingly addressed the issue of cyberbullying and its connection to suicidal behavior among minors. In a comparative legal analysis of legislation aimed at counteracting cyberbullying among school-age children, A.A. Nukesheva and co-authors highlight a rise in bullying cases, including those involving digital technologies, and note that the lack of unified statistics and a consistent definition complicates both the assessment of the scale of the phenomenon and the criminological analysis of the causes of suicide among minors. The researchers emphasize that cyberbullying differs from traditional school bullying primarily in the "totality" of its impact: digital attacks accompany a child regardless of their physical location—at home, at school, or in public spaces [15; 249–252]. In such circumstances, any offensive message, meme, photograph, or video is reproduced repeatedly, "locking" the adolescent into the role of the victim and intensifying feelings of hopelessness.

From the perspective of protecting children's rights in the digital environment, an interdisciplinary approach combining criminal-law, administrative, and information-law mechanisms is essential. K. Zhumabekova and her co-authors, analyzing the current state and prospects of ensuring online safety for children in Kazakhstan, demonstrate that the spread of harmful content—including materials promoting suicide, hate, and discrimination—requires the state not only to criminalize the most dangerous forms of cyberbullying but also to implement preventive mechanisms, ranging from digital literacy educational programs to specific obligations for internet platforms to respond promptly to complaints. The authors emphasize that many children subjected to cyberbullying do not report incidents to adults and thus remain effectively "invisible" to the protection system, increasing the risk of latent cases of inducement to suicide [16; 10–12].

However, within the doctrine of criminal and administrative law, debates persist regarding the necessity of establishing cyberbullying as an independent criminal offense. D.A. Karanova, analyzing the socio-legal assessment of cyberbullying, proceeds from the premise that, to date, a significant portion of cyberbullying manifestations are already covered by existing norms of criminal and administrative legislation (insult, defamation, violation of privacy, instigation to suicide, incitement to suicide, etc.). Therefore, the problem lies not so much in the absence of a specific norm but in the insufficient effectiveness of law enforcement and prevention [17; 120–122]. In other words, the criminalization of cyberbullying as an independent offense could lead to duplication of existing norms and complicate legal qualification, whereas the emphasis should be placed on clarifying the elements of existing offenses and developing judicial practice.

On the other hand, the position of proponents of more detailed criminal legal regulation of cyberbullying relies on an important practical argument: the digital environment paradoxically both amplifies the harm and facilitates the documentation of the humiliation mechanism itself. Unlike offline bullying, where a significant portion of incidents remain "without witnesses" or are only reproduced in subjective testimonies, online aggression leaves persistent digital traces. Screenshots, correspondence, voice messages, publications, edit histories, timestamps, connection data, and other elements of the digital footprint allow for the reconstruction of the dynamics of pressure on the victim and the escalation of threats. This, according to advocates of this approach, potentially enhances the provability of the causal link between systematic humiliation online and the formation of suicidal intentions, thereby shifting the problem from the realm of conjecture to a more verifiable plane of analysis.

In substance, the qualifying feature in Part 2 of Article 105 of the Criminal Code of the RK—"by means of using telecommunications networks, informatization objects, including the Internet"—reflects not a change in the object of the offense but a specific method of committing the act. It refers to the fact that threats, cruel treatment, or systematic humiliation of human dignity are carried out predominantly through remote communication channels: mobile and landline telephony, messengers, social networks, gaming platforms, email, specialized online services. The inclusion of "informatization objects" in the feature's formulation allows coverage of not only interpersonal communication but also situations where traumatizing information is placed in information systems (databases, websites, educational platforms), access to which for the victim and their significant audience is provided in real time.

A significant position holds that for recognizing this qualifying feature, it is sufficient not that the form is purely digital, but that it is established that the use of telecommunications networks played a substantial role in forming the psychotraumatic environment unbearable for the victim. In practice, this means that a combination of offline and online impact does not preclude qualification under Part 2 of Article 105 of the Criminal Code of the RK, if the totality of digital actions (publications, messages, "leaks" of personal data,

etc.) constitutes an independent, significant component of psychological violence, closely connected with the resulting outcome.

This qualifying feature must be clearly distinguished from the administrative legal concept of “cyberbullying” enshrined in Article 127-2 of the Code of Administrative Offenses of the RK as a form of bullying a minor. Firstly, the administrative offense is formal in nature: bullying (bullying, cyberbullying) entails liability regardless of the occurrence of grave consequences, including irrespective of suicide attempts. Secondly, its object is the rights and legal interests of the child, the honor and dignity of a minor, whereas Article 105 of the Criminal Code of the RK primarily protects life, as well as the mental health of an individual as an element of a broader personal status. Thirdly, the administrative feature “cyberbullying” structurally describes the phenomenon of bullying itself (repetitiveness, intent to humiliate, creation of fear and oppression), whereas the criminal legal feature “by means of using telecommunications networks...” merely indicates the technological channel for implementing already-known forms of psychological violence (threats, cruel treatment, systematic humiliation) [18].

Hence, the spheres of application are delineated. In the absence of a proven causal link between cyberbullying and instigation to suicide or an attempted suicide, law enforcement must limit itself to measures of administrative and educational impact under Article 127-2 of the Code of Administrative Offenses of the RK and related norms. Only in cases where the fact of suicide (attempt) is established, and it is proven that precisely systematic psychological violence, also implemented through digital channels, was the immediate cause for the formation of the suicidal decision, does the basis arise for qualification under Article 105 of the Criminal Code of the RK, taking into account the considered qualifying feature.

However, the very features of the digital environment also create new obstacles for effective proof. Cyberbullying is often carried out anonymously or semi-anonymously, and collectively—via group chats, closed communities, temporary accounts, coordinated “raids”, and the distribution of roles among multiple participants. This complicates not only the identification of the perpetrator but also the assessment of each individual’s contribution to the overall traumatic impact. A proper legal evaluation must take into account the dynamics of group interactions online, where the severity of harm can result from a cumulative effect of numerous messages and actions by different individuals, and where the “organizer” or most active participant is not always obvious upon a surface-level examination of the content. This highlights the need for special procedural and forensic tools: timely preservation of digital data, proper documentation of electronic evidence, retrieval of information from platforms and service providers, and the delineation of each participant’s role within the context of a coordinated campaign of abuse.

In this context, the qualifying element “committed using telecommunications networks” in Part 2 of Article 105 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan should be understood not merely as a formal reference to a technical channel, but as reflecting a qualitatively different level of social danger of the act. Rather, it should be seen as a normative recognition of a qualitatively distinct public danger. Digital forms of humiliation are characterized by the rapid and wide dissemination of information, the extended “lifespan” of harmful content, the difficulty of complete deletion, and the ongoing psychological harm caused by repeated exposure to such materials. These factors can intensify the victim’s distress, broaden the audience of witnesses, and create an effect of constant public stigmatization. Therefore, this qualifying element should logically be understood as the legislature’s acknowledgment of the distinct criminological nature of online violence and the need for more refined legal mechanisms to protect individuals in the digital environment.

Conclusion

Based on the results of the conducted research, it can be concluded that cyberbullying and the associated risks of suicidal behavior among minors constitute a complex interdisciplinary issue, lying at the intersection of the digital environment, mental health, and criminal law protection of individuals. The facts established in this study and the patterns identified reveal that digital communication not only transposes traditional bullying into the online space but also qualitatively transforms it, amplifying the scale of its impact, lowering the barriers for aggression, and complicating early detection and response mechanisms. In these conditions, the coherence of preventive, institutional, and legal measures becomes particularly significant, as well as the precise assessment of causal links in situations where external psychological violence is integrated into the multifactorial structure of suicidal risk.

Building on the aforementioned, the following conclusions can be formulated:

1. Cyberbullying constitutes an autonomous, more dangerous form of psychological violence compared to traditional bullying. Its specificity is conditioned by the aggressor’s anonymity (pseudo-anonymity),

around-the-clock exposure, unlimited audience of observers, and high resilience of digital content. Collectively, these properties qualitatively intensify the social danger of the act and the potential to cause severe psychological harm to a minor.

2. The causes and conditions of the spread of cyberbullying have a multi-level structure. At the macro level, digitalization and ubiquitous access to online services transform the network into a key space of adolescent socialization. At the meso level, significant factors include a deficit of digital competence among parents and teachers, generational gaps, and weakness of institutional response mechanisms. At the micro level, age-related emotional instability, reliance on peer opinion, and competition for “digital status”, amplified by the logic of social networks, play a crucial role.

3. The patterns of cyberbullying dissemination are largely determined by the architecture of online platforms. Anonymity, ease of creating/deleting accounts, recommendation algorithms that encourage conflict content, and the “online mob” effect lead to the blurring of individual responsibility and normalize participation in harassment. This reinforces cyberbullying as a widespread practice of adolescent interaction.

4. Statistical data on suicidal behavior among minors in the Republic of Kazakhstan permit speaking about a systemic nature of the problem. The dynamics of completed suicides and attempts in 2023–2025 demonstrate a combination of a decline in completed cases with a rise in attempts, indicating not a softening of the phenomenon but its transformation and a persistently high level of suicide risk in the child–adolescent milieu. At the same time, the digital environment acts as an important risk factor and channel of victimization, enhancing the vulnerability of minors.

5. The act of driving to suicide in the conditions of the digital environment retains a multifactorial character. Cyberbullying cannot be regarded as the sole cause of suicidal behavior; however, in a number of cases it becomes a central link in a complex causal chain in which external psychological violence is superimposed on the individual characteristics of the child, family conflicts, school difficulties, and prior trauma experiences.

6. Criminal-legal regulation in Kazakhstan is founded on a multi-level protection framework. Article 105 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan establishes the basic liability for incitement to suicide; Part 2 and Part 3 delineate aggravated forms, including those involving telecommunication networks and those affecting a minor. The interconnected provisions of the Law on the Rights of the Child and Article 127-2 of the Code of Administrative Offences constitute a “ladder” of responses—from educational and administrative measures to criminal liability in the most severe cases.

7. The effectiveness of counteracting cyberbullying in the law enforcement practice of the Republic of Kazakhstan should be assessed and ensured not primarily through the intensification of sanctions but by implementing a standardized operational framework for the cessation and documentation of digital impacts. It is substantiated that the introduction of an interagency response algorithm, functioning within **24–48 hours**, which includes mandatory registration of complaints, immediate preservation of digital evidence, prompt implementation of provisional measures to cease harmful communication through interaction with platforms and service providers, as well as the parallel provision of psychological support to the minor, effectively reduces the risk of escalation of bullying, enhances the provability of legally significant facts, and minimizes secondary victimization. Thus, this algorithm should be regarded as an essential organizational and legal standard that bridges prevention with subsequent administrative and criminal law procedures.

Finally, in our opinion, the further development of scientific research in the areas of cyberbullying and suicidal behavior among minors is not an optional but a necessary prerequisite for formulating a balanced state policy. Kazakhstan faces trends similar to global patterns but possesses its own socio-cultural specifics, which shape the perception of bullying, the structure of adolescent communities, and the mechanisms for seeking assistance.

References

- 1 Как изменилось число детских суицидов в Казахстане // Центр журналистских расследований «Свидетель.kz». — [Электронный ресурс.] — 2025. — Режим доступа: <https://www.czhr.kz/post/%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%8C-%D1%87%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%BE-%D0%B4%D0%B5%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85-%D1%81%D1%83%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%B2-%D0%B2-%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5> (Дата обращения: 20.11.2025).

- 2 С начала года в Казахстане зарегистрировано 432 случая суицида среди несовершеннолетних. Со ссылкой на выступление заместителя министра внутренних дел РК С. Адилова // Kazakhstan Today / Kursiv / Orda.kz. — [Электронный ресурс]. — 2025. — Режим доступа: https://www.kt.kz/rus/society/vysokim_urovnem_detskih_samoubiystv_obespokoenno_mvd_1377983039.html; <https://kz.kursiv.media/2025-10-30/aisk-u-minzdrava-do-sih-por-net-protokola-po-suicidu/>; Orda.kz: <https://orda.kz/prichiny-detskih-suicidov-nazvali-v-mvd-407871/> (Дата обращения: 20.11.2025).
- 3 Смертельные игры и буллинг? Что могло довести до суицида школьниц из Алматы // Orda.kz. — 2024. — Режим доступа: <https://orda.kz/smertelnye-igrы-i-bulling-что-moglo-dovesti-do-suicida-shkolnic-iz-almaty-392027/> (Дата обращения: 21.11.2025).
- 4 Кутубаева А. Руководство школы проверяет после смерти подростка в Алматы [Электронный ресурс]. / А. Кутубаева // Kursiv.kz. — 2025. — Режим доступа <https://kz.kursiv.media/2025-09-08/aisk-rukovodstvo-shkoly-proveryat-posle-smerti-podrostka-v-almaty/> (Дата обращения: 21.11.2025).
- 5 Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗПК (с изм. и доп.). — 2014. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (Дата обращения: 21.11.2025).
- 6 Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V ЗПК (с изм. и доп.). — Астана, 2014. — Режим доступа <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>. — Дата обращения: 21.11.2025.
- 7 Закон Республики Казахстан от 3 мая 2022 года № 118-VII ЗПК О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам защиты прав ребёнка, образования, информации и информатизации. — Астана, 2022. — Режим доступа <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000118/> — Дата обращения: 21.11.2025.
- 8 Сафонова Н. А. Доведение до самоубийства: социальный и уголовно-правовой аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Екатеринбург, 2002. — 26 с.
- 9 Фетисов П. И. Преступления против личности, совершаемые с использованием информационно-телекоммуникационных технологий (включая сеть Интернет) / П. И. Фетисов // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: История и право. — 2024. — Т. 14, № 2. — С. 119–130.
- 10 Harmful Digital Communications Act 2015 No 63 // New Zealand Legislation. — Public Act, July 2, 2015. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/2015/0063/latest/whole.html> (Date of request date of request: 21.11.2025).
- 11 A.B. v. Bragg Communications Inc., 2012 SCC 37 [2012] 2 S.C.R. 345 — [Electronic resource]. — Access mode: <https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/10007/index.do> (Date of request: 22.11.2025).
- 12 Сафонова Н.А. Доведение до самоубийства: социальный и уголовно-правовой аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н.А. Сафонова. — Екатеринбург, 2002. — 26 с.
- 13 Фетисов П.И. Преступления против личности, совершаемые с использованием информационно-телекоммуникационных технологий (включая сеть Интернет) / П.И. Фетисов // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: История и право. — 2024. — Т. 14, № 2. — С. 119–130.
- 14 Бычкова А.М. Доведение до самоубийства посредством использования интернет-технологий: социально-психологические и уголовно-правовые аспекты / А.М. Бычкова, Э.Л. Раднаева // Всероссийский криминологический журнал. — 2018. — Т. 12, № 1. — С. 101–115.
- 15 Нукешева А.А. [и др.]. Сравнительно-правовой анализ законодательства по противодействию кибербуллингу среди детей школьного возраста [Электронный ресурс] / А.А. Нукешева [и др.] // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. — 2024. — № 2 (77). — Режим доступа: <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/download/1425/1417/11469> (Дата обращения: 21.11.2025).
- 16 Zhumabekova K. Ensuring children's online safety in Kazakhstan: balancing protection from harm with rights to information access [Electronic resource] / K. Zhumabekova, Zh. Kegembayeva, A. Otarbayeva et al. // Security and Human Rights Monitor. — 2024. — Access mode: <https://www.shrmonitor.org/ensuring-childrens-online-safety-in-kazakhstan-balancing-protection-from-harm-with-rights-to-information-access/> (Date of request: 21.11.2025).
- 17 Каранова Д.А. Социально-правовая оценка кибербуллинга [Электронный ресурс] / Д.А. Каранова // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. — 2024. — № 8. — Режим доступа: https://online-science.ru/userfiles/file/karanovad_a_2024_8_xlbwuwczpr.pdf (Дата обращения: 21.11.2025).
- 18 Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V ЗПК (с изм. и доп.). — Астана, 2014. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235> (Дата обращения: 21.11.2025).

Б.Б. Сарсенбаева, Е.А. Джубанов

Кибербуллинг кәмелетке толмағандарды өз-өзіне қол жұмсауға итермелейтін фактор ретінде: қылмыстық-құқықтық және криминологиялық талдау

Мақалада Қазақстан қоғамының цифрлануы жағдайында кәмелетке толмағандарға қатысты кибербуллингтің суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуына ықпал ететін маңызды фактор ретінде қарастырылуы сипатталған. Авторлар балалар мен жасөспірімдерді өз-өзіне қол жұмсауға

итермелейтін кибербуллингтің қылмыстық-құқықтық, криминологиялық және виктимологиялық ерекшеліктерін анықтауды, қолданыстағы құқықтық реттеудің тиімділігін бағалауды және құқықтық ықпал студі жетілдіру бағыттарын айқындауды мақсат еткен. Зерттеудің әдіснамалық негізін диалектикалық және жүйелі тәсілдер, талдау мен синтез әдістері, формальды-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық әдістер, ресми деректердің статистикалық талдауы, сот практикасы мен БАҚ материалдарының контент-талдауы, сондай-ақ онлайн-қорлауға байланысты резонанстық суицид оқиғаларының кейс-стади тәсілі құрайды. Кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтер мен өз-өзіне қол жұмсау әрекеттерінің ауқымы бұл мәселесінің жүйелі сипатқа ие екенін көрсететіні атап өтілген. Сонымен қатар кибербуллинг дәстүрлі қорлауға қарағанда елеулі түрде жоғары қоғамдық қауіптілікке ие екені анықталған. Қолданыстағы нормативтік база көпдеңгейлі қорғау моделін қалыптастырғанымен, оны іске асыруды құқықтық реттеудің фрагментарлығы, кибербуллингтің жоғары латенттілігі және құқық қолдану практикасының әлсіз екендігі анықталды. Авторлар жекелеген қылмыс құрамдарын нақтылау, жоғары сот органдарының түсіндірмелерін әзірлеу, алдын алу шараларын, оның ішінде цифрлық сауаттылық бағдарламаларын және балаларға психологиялық көмек көрсету қызметтерін дамыту, сондай-ақ ведомствоаралық үйлестіруді күшейту қажеттігін негіздейді. Кибербуллингке тиімді қарсы іс-қимыл тек репрессивтік, профилактикалық және білім беру тетіктерінің үйлесімі арқылы мүмкін болатыны туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: кибербуллинг, кәмелетке толмағандар, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу, суицидтік мінез-құлық, буллинг, баланың құқықтары, цифрлық орта, виктимология, алдын алу.

Б.Б. Сарсенбаева, Е.А. Джубанов

Кибербуллинг как фактор доведения несовершеннолетних до самоубийства: уголовно-правовой и криминологический анализ

В статье рассматривается кибербуллинг в отношении несовершеннолетних как значимый фактор формирования суицидального поведения в условиях цифровизации казахстанского общества. Авторами поставлена цель выявить уголовно-правовые, криминологические и виктимологические особенности кибербуллинга, доводящего детей и подростков до самоубийства, оценить эффективность действующего регулирования и определить направления совершенствования правового реагирования. Методологическую основу составили диалектический и системный подходы, методы анализа и синтеза, формально-юридический и сравнительно-правовой методы, статистический анализ официальных данных, контент-анализ судебной практики и материалов СМИ, а также кейс-стади резонансных суицидов, связанных с онлайн-травлей. Отмечено, что масштабы суицидов и попыток самоубийства среди несовершеннолетних в Республике Казахстан свидетельствуют о системном характере проблемы, а кибербуллинг обладает качественно более высокой общественной опасностью по сравнению с традиционной травлей. Установлено, что существующая нормативная база формирует многоуровневую модель защиты, однако её реализация затруднена фрагментарностью регулирования, высокой латентностью кибербуллинга и слабой правоприменительной практикой. Авторами обосновывается необходимость уточнения отдельных составов преступлений, разработки разъяснений высших судебных органов, усиления превентивных мер, включая программы цифровой грамотности и развитие служб психологической помощи детям, а также межведомственной координации. Сделан вывод о том, что эффективное противодействие кибербуллингу возможно лишь при сочетании репрессивных, профилактических и образовательных механизмов.

Ключевые слова: кибербуллинг, несовершеннолетние, доведение до самоубийства, суицидальное поведение, буллинг, права ребёнка, цифровая среда, виктимология, профилактика.

References

- 1 (2025). Kak izmenilos chislo detskikh suitsidov v Kazakhstane [How the number of child suicides in Kazakhstan has changed]. *Tsentr zhurnalistskikh rassledovaniy «Svidetel.kz» — Center for Investigative Journalism “Svidetel.kz”*. Retrieved from <https://www.czhr.kz/post/%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%8C-%D1%87%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%BE-%D0%B4%D0%B5%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85-%D1%81%D1%83%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%B2-%D0%B2-%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5> (Date of request: 11/20/2025) [in Russian].
- 2 (2025). S nachala goda v Kazakhstane zaregistrovano 432 sluchaia suitsida sredi nesovershennoletnikh. So ssylkoi na vystuplenie zamestitelia ministra vnutrennikh del RK S. Adilova [Since the beginning of the year, 432 cases of suicide among minors have been registered in Kazakhstan. With reference to the speech of the Deputy Minister of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan S. Adilova]. *Kazakhstan Today / Kursiv / Orda.kz*. Retrieved from https://www.kt.kz/rus/society/vysokim_urovнем_detskih_samoubiystv_obespekono_mvд_1377983039.html; Kursiv:

<https://kz.kursiv.media/2025-10-30/aisk-u-minzdrava-do-sih-por-net-protokola-po-suicidu/>; Orda.kz: <https://orda.kz/prichiny-detskih-suicidov-nazvali-v-mvd-407871/> (Date of request: 20.11.2025) [in Russian].

3 (2024). Smertelnye igry i bullying? Chto moglo dovesti do suitsida shkolnits iz Almaty [Death games and bullying? What could drive schoolgirls from Almaty to suicide]. *Orda.kz*. Retrieved from <https://orda.kz/smertelnye-igry-i-bulling-chto-moglo-dovesti-do-suicida-shkolnic-iz-almaty-392027/>. Date of request: 21.11.2025 [in Russian].

4 Kutubaeva, A. (2025). Rukovodstvo shkoly proveriat posle smerti podrostka v Almaty [The school management will be checked after the death of a teenager in Almaty]. *Kursiv.kz*. Retrieved from <https://kz.kursiv.media/2025-09-08/aisk-rukovodstvo-shkoly-proveryat-posle-smerti-podrostka-v-almaty/>. Date of request: 21.11.2025 [in Russian].

5 (2014). Ugolovnyi kodeks Respubliki Kazakhstan ot 3 iuulia 2014 goda № 226-V ZRK (s izmeneniami i dopolneniami) [The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V the law of the Republic of Kazakhstan (as amended and supplemented)]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (Date of request: 21.11.2025) [in Russian].

6 (2014). Kodeks Respubliki Kazakhstan ob administrativnykh pravonarusheniakh ot 5 iuulia 2014 goda № 235-V ZRK (s izmeneniami i dopolneniami). Astana. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>. — Data obrashcheniya: 21.11.2025.

7 (2022). Zakon Respubliki Kazakhstan ot 3 maia 2022 goda № 118-VII ZRK O vnesenii izmenenii i dopolnenii v nekotorye zakonodatelnye akty Respubliki Kazakhstan po voprosam zashchity prav rebenka, obrazovaniia, informatsii i informatizatsii. Astana. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000118/> — Data obrashcheniya: 21.11.2025.

8 Safonova N. A. (2002). Dovedenie do samoubiistva: sotsialnyi i ugovolno-pravovoi aspekty. *Extended abstract of the candidate's thesis*. Yekaterinburg.

9 Fetisov P. I. (2024). Prestupleniia protiv lichnosti, sovershaemye s ispolzovaniem informatsionno-telekommunikatsionnykh tekhnologii (vkluchaia set Internet). *Izvestiia Yugo-Zapadnogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istorii i pravo — Proceedings of the Southwest State University. Series: History and Law* 14(2), 119–130.

10 Harmful Digital Communications Act 2015 No 63 // New Zealand Legislation. Public Act, July 2, 2015. *legislation.govt.nz*. Retrieved from <https://www.legislation.govt.nz/act/public/2015/0063/latest/whole.html> (Date of request: 21.11.2025).

11 A.B. v. Bragg Communications Inc., 2012 SCC 37, [2012]. 2 S.C.R. 345. Retrieved from <https://decisions.scc.csc.ca/scc/csc/scc/en/item/10007/index.do> (Date of request: 22.11.2025).

12 Safonova, N.A. (2002). Dovedenie do samoubiistva: sotsialnyi i ugovolno-pravovoi aspekty [Driving to suicide: social and criminal-legal aspects]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Yekaterinburg [in Russian].

13 Fetisov, P.I. (2024). Prestupleniia protiv lichnosti, sovershaemye s ispolzovaniem informatsionno-telekommunikatsionnykh tekhnologii (vkluchaia set Internet) [Crimes against the person committed using information and telecommunication technologies (including the Internet)]. *Izvestiia Yugo-Zapadnogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istorii i pravo — Proceedings of the Southwestern State University. Series: History and Law*, 14(2), 119–130 [in Russian].

14 Bychkova, A.M., & Radnaeva, E.L. (2018). Dovedenie do samoubiistva posredstvom ispolzovaniia internet-tekhnologii: sotsialno-psikhologicheskie i ugovolno-pravovye aspekty [Driving someone to suicide through the use of internet technologies: socio-psychological and criminal law aspects]. *Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal — All-Russian Criminological Journal*, 12(1), 101–115 [in Russian].

15 Nukesheva, A.A. et al. Sravnitelno-pravovoi analiz zakonodatelstva po protivodeistviu kiberbullingu sredi detei shkolnogo vozrasta [Comparative legal analysis of legislation on combating cyberbullying among school-age children]. *Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoi informatsii Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, 2 (77). Retrieved from <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/download/1425/1417/11469> (Date of request: 21.11.2025) [in Russian].

16 Zhumabekova, K., Kegembayeva, Zh., & Otarbayeva, A. et al. (2024). Ensuring children's online safety in Kazakhstan: balancing protection from harm with rights to information access. *Security and Human Rights Monitor*. Retrieved from <https://www.shrmonitor.org/ensuring-childrens-online-safety-in-kazakhstan-balancing-protection-from-harm-with-rights-to-information-access/> (Date of request: 21.11.2025).

17 Karanova, D.A. (2024). Sotsialno-pravovaia otsenka kiberbullinga [Social and legal assessment of cyberbullying]. *Gumanitarnye, sotsialno-ekonomicheskie i obshchestvennye nauki — Humanities, social and economic sciences, and public sciences*, 8. Retrieved from https://online-science.ru/userfiles/file/karanovad_a_2024_8_xlbwuwczpr.pdf. (Date of request: 21.11.2025 [in Russian].

18 (2014). Kodeks Respubliki Kazakhstan ob administrativnykh pravonarusheniakh ot 5 iuulia 2014 goda № 235-V ZRK (s izmeneniami i dopolneniami) [Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offences dated 5 July 2014 No. 235-V The law of the Republic of Kazakhstan (as amended and supplemented)]. *adilet.zan.kz*. Astana. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235> (Date of request 21.11.2025 [in Russian].

Information about the authors

Sarsenbayeva Botagoz Bulatovna — Professor of the Department of Criminal Procedure and Criministics, Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, Candidate of Law, Almaty, Kazakhstan; e-mail: hamudok@mail.ru

Jubanov Yedil Ayazbayevich — Deputy Prosecutor of the Karaganda region, Candidate of Law, Senior Adviser to Justice, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: jubanovyedil@gmail.com